Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Yaz 1981

14

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Yaz 1981

MAKALELER

Çağlar KEYDER : Kriz Üzerine Notlar, 3-43
Nora ŞENİ : Ekonomik Kriz ve Yeni Bir Birikim Modeli Senaryosu Üzerine, 44-63
Ayşe TRAK : Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi, 64-83
Ergin GÜNÇE : Türkiye'de Planlamanın «Dünü-Bugünü-Yarını», 84-97
Mete DURDAĞ 1930 Yılı Uygulamasının Işığında İstikrar Programının Genel Bir Değerlendirmesi, 98-124
S. Murat TURA Althusser ve Psikiyatri, 125-136

BELGELER

Nuri BURHAN : 1. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı İmparatorluğunun Mali ve Siyasal Durumuna İlişkin Bir Belge, 137-149

İLETİŞİ

Halil BERKTAY : Oono Köylülük, Oono Köylülük, 150-166
Ümit HASSAN : «Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik» Üzerine Mektup, 167-183
Eduardo ASTESANO : Doğu'dan ve Batı'dan Melezlenmiş Güney Amerika, 184-197

[redacted] Yayman
DİVİTÇİOĞLU, Sencer

Yayım Kurulu
AKAT, A. Savaş / AKYÜZ, Yılmaz / BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat / ÇAVDAR, Tuncay / KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber / TOPRAK, Zafer

Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Teknik Sorumlu
Süleyman BİLGİ

Sahibi
Birikim Yayımcılık Kollektif Şirketi adına
Osman BALCIGİL

Yönetim Yeri
Ankara Caddesi 45/18 Sirkeci - İstanbul

Yazışma Adresi
P.K. 538 Sirkeci

Abonesi
Yıllık: Yurtiçi 800.— TL, Yurtdışı 1.600.— TL

Posta Havalesi
Posta Çeki Hesap No: 92991

Dizgi / Baskı
Kent Basımevi

Kapak Baskısı
Reyo Basımevi

Cilt
Ergün Ciltevi

Basıldığı Tarih
Ağustos 1981

KRİZ ÜZERİNE NOTLAR

Çağlar KEYDER*

Aşağıdaki yazı içinde bulunduğumuz krizi incelemek için geliştirilmiş bazı hipotezleri açmaktadır. Söz konusu hipotezlerin etraflı bir muhasebesi çok daha uzun bir çalışmayı gerektirir. Böyle bir çalışmayı daha sonra tamamlamayı düşünüyorum: Şimdilik sadece tartışılacak temaların ilk sergilenişini başarmayı amaçladım. Bu yüzden de yazıma bitmiş bir parça olarak değil de tartışmayı açacak bir plan taslağı olarak ele alınacağını umarım. Yazı otuziki kısımdır.

1. İçinde yaşadığımız olay bir dünya krizi. Kriz öyle kısa dönemli dalgalanmalardan, dönüşlerden, darboğazlardan değil. Çok daha uzun süreli, daha elle tutulur bir gelişme. Belki en çarpıcı niteliği de insanların etraflarını algılamalarını değiştirmesi. Çünkü kriz yeni bir perspektif getiriyor hem geçmişe hem geleceğe ilişkin; eskiden düşünülemeyecek şeyler şimdi normal kabul ediliyor; sorgulanmayacak şeyler otopsiye yatırılıyor. Düşünüş, görüş ve de söylem öyle bir değişiyor ki bunları etkilediğini söylediğimiz yaşanan ilişkiler muhakkak değişmiş olmalı. Krizde geçmiş dönemi ilk defa toptan alıglamak, soruşturmak olanağına sahip oluyoruz. Biten bir olayı bütünüyle görebiliyor, perspektif kazanıyoruz, ve sadece soruşturmuyoruz, hem de sorguluyoruz. Zaten sorgulama demek karar sürecine girmek demek. Kriz bir karar ânı; öyle bir nokta ki gelecekte ne olacağı, nasıl oluşacağı, şimdi yapılanlara bağlı. Normal aönemlerde dozu azalan volontarist öge yeni bir güç kazanıyor, yeni dönemin nasıl hazırlandığı her gün sergileniyor, ve her gün de dengeler değişiyor.

Anlaşılacağı gibi krizi toptan bir olgu olarak algılıyoruz. Toplumsal bütünlüğün her düzeyinde etkisi olan, politik, ideolojik, ve

---

(*) ODTÜ Öğretim üyesi.

Bu yazıda en fazla entelektüel borcum Giovanni Arrighiye. Faruk Birtek, Emin Çeşmebaşı ve İlkay Sunar'la bu konuları çok konuştuk; A. Savaş Akat yazmamı önermişti; Halil Berktay yazıyı okudu ve eleştirdi. Hepsine teşekkürler.

ekonomik tüm değerleri bozan bir gelişme. Kısa dönemli gerilemelerden, darboğazlardan ayrılan boyutu da bu: salt ekonomik düzeyde birtakım düzenlemelerle geçiştirilecek bir şey değil. Bütünlüğün tümünün yenilenmesi ise kısa dönemde oluverecek bir şey hiç değil. Bu yüzden kriz uzun süren bir çalkantı. Türkiye'de yaşayan insanların büyük çoğunluğu kriz yaşamadı; ama herhalde 1946'da birileri belirsizliğin bittiğinin yeni bir dönemin dengelerinin karara bağlandığının farkındalardı. 1970'ler boyunca da bir şeylerin bittiğinin farkındaydı insanlar, sade Türkiye'de değil, bütün dünyada. Fakat bu sefer biten şey belirlilikti, neyin geleceği ise bilinmezlik. Uzun sürecek bir karar ânı 1970'lerde başladı. Bu yazıda amacımız kriz dönemine nasıl gelindiğini araştırmak.

2. Kriz sadece toplumsal bütünlüğün tümünü değil, aynı zamanda dünyadaki tüm toplumları da etkiliyor. Yani, ülke sınırlarının üstünde, tüm ülke ekonomilerini kapsayan bir gerçekliği var. Zaten krizin boyutlarının dünya ekonomisi uzantısında olması dünya ekonomisinin varlığının ve de doğru çözümleme birimi olarak varlığının en önemli kanıtlarından. Büyüme dönemini dünya sisteminin tümüne teşmil edince krizin de dünya sisteminin bütünlüğünün krizi olduğunu söylemek gerekli. Demek ki krizi teorik olarak açıkladığımızda dünya ekonomisinin ve dünya sisteminin işleyiş mekanizmalarını, bu mekanizmaların krizi nasıl başlattığını ve nasıl yaydığını irdelemek durumundayız. Kriz tüm bir dönemin iktisadi, politik, ideolojik yapılarının krizi. Bu yapılar ise dünya sistemi içinde şekilleniyor; tabii ki yapıların her ülkeye yansıması türdeş bir biçimlenme yaratmıyor. Bu amaç için ülkeleri tiplere ayırmak gerekiyor. Aynı tip ülkelerde aynı büyüme döneminde benzer şekillenmeler gözlemlenebiliyor. Fakat ülke tipi ne olursa olsun kriz bir önceki dönemin biçimlenmelerinin tasfiyesi, hiç olmasa kökten dönüşümü anlamına geliyor.

Şimdi bir soru sorabiliriz: krizin dünya krizi olması salt sermayenin birikim sürecinin dünya düzeyinde belirlenmesinden mi kaynaklanıyor? Yani, analiz biriminin dünya sistemi olduğunu söylersek bu birime uygun kavramsal nesnemizi sermayenin değerlenme boyutları çerçevesinde mi inşa edeceğiz? Bu tür bir analiz iktisat düzeyini ayrıcalıklı kılmış olur, dünya sisteminin varlığını da öncelikle sermayenin sınır tanımazlığına bağlamış olur. Sanıyoruz ki dün-

ya **sisteminde** dünya **ekonomisinin** ötesinde bir boyut var. Bu ikisi arasında belirleme-belirlenme tartışmasına girmeden şunu söyleyelim: kanımızca içinde bulunduğumuz krizin belirleyicilerinden biri dünya sisteminin politik boyutundaki karmaşa. Bu karmaşanın nedeninin sadece ekonomik olmadığını sanıyoruz. Aşağıdaki bölümde bu politik boyutu inceleyeceğiz.

3. «Dünya sistemi» dedik, daha önce de dünya ekonomisi, çünkü dünya sistemi ekonominin, yani iktisadi ilişkilerin, ötesinde bir de ülke devletleri arasındaki ilişkileri içeriyor. Dünya devleti yok; ülke devletleri var. Ülke sermayeleri öncelikle kendi devletleri ile ilişki içindeler, hele Türkiye türü iç pazarın önceliği olan ülkelerde. Ülke devletleri arasında sermayenin dolaysız tavassutundan geçmeyen bir ilişkiler ağı, daha doğrusu hiyerarşisi var. Devletlerin iktisadi politikasının belirlenmesinde bu ilişkiler ağırlıklı. Ülke devletinin iki ayrı belirlenme içinde varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz: bir, ülke içindeki sınıf dengeleri, sermaye grupları vs.nin baskıları, talepleri; iki, diğer devletler ile içinde bulunduğu hiyerarşik sistemin zorlamaları. Aynı şekilde ülke içi sermaye de iki ayrı belirlemenin parçası: bir, ülke içi sermaye dışı gruplarla ilişkisi, kendi iç bölünmesi, devletin bütün bunlarca belirlenen ve bunlara yansıyan mevcudiyeti; iki, ülke dışı sermaye ile, yani uluslararasılaşmış sermaye ile ilişkisi ve bu ilişki içinde dünya iş bölümünde üstlendiği rol çerçevesindeki belirlenme. Bu sonuncusu, yani ülke içi sermayenin ülke dışı sermaye ile ilişkisi tarafından belirlenmesi, ilk ikilemimize dönerek açılabilir: önce dolaysız bir ilişki söz konusudur: sermayeler arasında ticaretten, yatırımdan, krediden doğan ilişkiler. Sonra da dolaylı bir ilişki: devlet vasıtasıyla. Yani her sermaye etkileyebileceği politik mekanizmayı kullanarak diğer bir politik birimi ve de dolayısıyla diğer politik birimin etkileyeceği sermayeyi kontrol etmeye çalışır.

4. İşin içine kontrol girince hiyerarşi ister istemez giriyor. Yalnız bu hiyerarşi devletler arasında oluşan politik bir hiyerarşi, yani öncelikle sözünü ettiğimiz ülke devletleri-arası ilişkiyi düzenleyen hiyerarşi. Bir soru: acaba iktisadi güç ile politik hiyerarşideki göreli yer bire bir ilişkili mi? Aslında krizi tanımlarken bu konuya değindik: politik karmaşanın tanımladığı kriz dönemi bu tür belirlemeleri saptırıyor. Bu soruya denge dönemleri için olumlu cevap vermek daha kolay. Bir başka problem de şu: iktisadi güç ülke sınırlarının dışına

çıkmış ise (bundan sonra da söz edeceğiz — yani çokuluslu şirketlerin ülke temelinde örgütlenmemesi sorunu) ülke bazında olduğu tanım icabı olan ülke devletlerinin politik hiyerarşisi ile iktisadi güç arasında nasıl bir bağdaşma düşünülebilir?

Hiyerarşiye geri dönelim. Hiyerarşik yapı varsa bir de en tepede oturan hegemonik ülke devleti vardır, ve de iktisat düzeyinde de bu ülkenin sermayesinin hakim olması pek muhtemeldir. Bu ülke devletine «hegemonik» diyeceğiz. İkinci Dünya Harbi sonrası A.B.D. devleti dünya kapitalist sistemi içinde hegemonik idi, ta 1970'lerin başına kadar. 19. yüzyılın büyük kısmında İngiltere devleti hegemonik idi sonra bu pozisyonunu kaybetmeye başladı çünkü iktisadi gücü Almanya ve A.B.D.'ye göre azalmaya yüz tuttu. 1896-1914 döneminde gözlenen emperyalist rekabet hegemonyanın kimde kalacağının rekabeti idi. Sonra iki büyük savaş oldu ve A.B.D. muzaffer çıktı, fakat rekabetsiz hegemonyası az sürdü, tam 25 sene. Şimdi hegemonya krizi yaşanıyor, aynı zamanda da iktisadi rekabet krizi.

5. Hegemonik devleti işlevi ile tanımlayalım. Hegemonik devlet, devletlerarası ilişkileri örgütleyerek kendi ülkesinde temellenen sermayeye kurumsal çerçeve hazırlar. Unutmayalım ki kendi ülkesinde temellenen sermaye kapitalist sistemin gelişmesi açısından en ileri sermayedir, en ileri teknolojiyi, üretim sürecini, örgütlenmeyi taşıyan sermayedir. Yani, olaya dar ulusalcı çerçeveden bakmamak gerekir. Hegemonik devletin sermayesi kapitalist sistemin öncü gücüdür. Yahut, başka bir deyişle en ileri sermayenin devleti hegemonik devlettir; nasıl ki 1960'larda bazı Avrupa sermaye fraksiyonlarının gerçek devleti A.B.D. idi. Hegemonik devletin kurumsal çerçeve hazırlaması öncelikle iktisadi ilişkilerin sürekliliğini sağlamak anlamına gelir. En genelde bu süreklilik öngörülen iktisadi faaliyete (ticaret, sermaye yatırımı vs. — bunların ağırlığı her dönemde değişebilir) engellerin kaldırılması anlamını taşır. Bu engeller politik, yani ülke devletlerinin koydukları, engellerdir. Bu yüzden devletlerarası ilişkilerde söz konusu olmaları doğaldır. Yine, genel düzeyde ele alınması gereken uluslararası iktisadi faaliyetin sürmesini sağlayan dünya parası olgusunun ortaya çıkarılması ve devamını sağlayacak kurumların oluşturulmasıdır. İngiltere'nin hegemonya döneminde altın standardı sistemi yürürlükteydi. Dünya parası altındı veya pound'du, ve altın standardı sistemi ülke ekonomilerinin

ne ölçüde paraya sahip olacaklarını belirliyordu. Sistemin sigortası İngiltere'nin varlığı idi; nitekim İngiltere 1931'de altın standardını terk edince sistem çöktü. 1946 yılında A.B.D. dünyaya yeni bir sistem empoze etti. Bretton Woods anlaşması ile ortaya çıkan sistem Amerikan dolarını dünya parası olarak lanse ediyor, altına ikincil bir rol veriyordu. Bu sistem de 1971'e kadar sürdü, aşağıda nasıl bozulduğunu anlatmaya çalışacağım.

Hegemonik devletin yerine getirdiği üçüncü ve daha özgül bir işlev var. Dünya ekonomisi çerçevesinde hem politik hem ekonomik bir iş bölümü söz konusu. Bu iş bölümünü gerçekleştirecek birikim olanakları nasıl sağlanacak? Örneğin, İngiltere devleti kendi kolonilerinden değer aktarıyor, İngiliz kapitalistleri de A.B.D.'ye yatırım yapıyorlardı. A.B.D. ise örneğin Türkiye'ye sürekli değer aktarıyor fakat Amerikan sermayesi bazı çevre ülkelerden kâr aktarımı yapıyordu. Demek 19. yüzyılda İngiltere A.B.D.'de birikim olanakları sağlamış, İkinci Dünya Harbi sonrasında da A.B.D. Türkiye'de birikim olanakları sağlamış. Sade Türkiye'de değil tabii.

6. Bu sonuncu işlevi örneklemeye çalışalım. İkinci Dünya Harbinden çıkıldığında Avrupa ülkeleri harap durumdaydı, ekonomilerinin sağlığa kavuşması uzun zaman alabilirdi, bu da dünya ekonomisinin yeniden büyüme platformuna yerleşmesini geciktirirdi. Oysa Amerikan sermayesi dünya ekonomisinin tanıyacağı olanakları hemen kullanmak niyetindeydi. Böylece Avrupa'ya fonlar aktarıldı, bu fonlarla Avrupa sermayesi A.B.D.'den teknoloji satın aldı, kendisi de birikim şartlarını elde etmiş oldu. Avrupa sermayesinin ve dünya ekonomisinin büyümesi A.B.D. sermayesine büyük olanaklar tanımış oldu. Gelelim daha az gelişmiş ülkelere: A.B.D. sermayesi için bunlar hem pazar hem de ucuz işgücü kaynağı idi, yani hem mal hem de sermaye ihracatı için uygun koşullar yaratmak gerekiyordu. Bu ülkelerin bazıları (Türkiye dahil) iki tarihsel olgu yüzünden ayrı bir kategori teşkil ediyorlardı. Birincisi bunlar 1930'larda sanayilerini bir ölçüde geliştirmişlerdi, bu yüzden de yeni ve daha ileri düzeyde bir sanayileşmeye hazır durumdaydılar. İkincisi iç pazarlar genişti, yani iç pazara yönelik bir sanayi yapısı gelişip bir müddet için birikim sağlayabilirdi. İşte bu ülkelerde, İkinci Dünya Harbi sonrasında ithal ikamesi stratejisi geçerli oldu, ve de büyük ölçüde başarıya ulaştı. Amerikan hegemonyası her kategorideki ülke ekonomisi için

farklı sonuçlar doğuruyordu. Örneğin Avrupa ülkelerinin çoğu 1950'lerin sonunda toparlanmıştılar, artık Amerikan resmi fonlarına ihtiyaç duymuyorlardı. A.B.D.'nin ekonomik ve politik özendirici ve cezalandırıcı müdahalesi geniş platformlu bir sosyal barışın oluşmasını sağlamış, Amerikan kökenli, ileri teknoloji taşıyan sermayenin büyük ölçekte yatırım yapma şartları sağlanmıştı.

1960'lar boyunca Avrupa'da Amerikan sermayesi hem A.B.D.'deki Amerikan sermayesinden hem de Avrupa'daki Avrupa sermayesinden daha hızlı büyüyordu. Buna karşılık Türkiye'nin de dahil olduğu birçok ülkede 1950'ler sonrası sanayileşme özel veya resmi yabancı fonların elde edilebilirliğine bağlıydı. Çünkü bu ülkeler ithal ikamesini gerçekleştirmek için ithalat yapmak zorundaydılar. İhracat potansiyelleri de bir türlü geliştirilemiyordu. İşte özellikle bu ülkeler için «uluslararası düzeyde Keynescilik» adını vereceğimiz politika olmazsa olmaz bir gereklilik taşıyordu. Bu kavram çözümlememizin içinde önemli bir yer alıyor, üstünde duracağız.

7. «Keynescilik» en kısa bir tanımlamayla ülke devletinin piyasanın işlemesi sonucu oluşan gelir dağılımını değiştirici, geliri dolayısıyla talebi yeniden dağıtıcı iktisadi politika uygulaması demek. Bildiğimiz gibi dünya devleti adını verebileceğimiz bir politik otorite yok. devletlerüstü birtakım kurumlar var fakat bunlar ülke ekonomisi için geçerli olduğunu bildiğimiz iktisadi politikalar düzeyinde müdahelede bulunacak durumda değiller. Buna karşılık yukarda «hegemonik devlet» diye bir olgudan söz ettik. İşte uluslararası Keynescilik hegemonik devletin uyguladığı, dünya düzeyinde geliri yeniden bölüştürmek politikasıdır. Açık ki hegemonik devlet ancak hegemonyası sürdüğü müddetçe bu politikayı uygulayabilir. Çünkü bu politikanın meyvelerini toplayabileceğine dair tek garanti hegemonyasının sürmesidir. A.B.D.'yi düşünün: Avrupa ve Türkiye aldıkları fonları Amerika'dan mal ithal etmek için kullanırken Keynescilik başarılı politikaydı, ayrıca dünya ekonomisini hareketlendirip çoğaltan faktörü ile yeniden en güçlü ülke sermayesine yarayacak bir durum ortaya çıkarıyordu. Fakat A.B.D. ekonomisi bu ayrıcalıklı statüsünü kaybedince Amerikan hükümetinin dağıttığı fonlar Amerikan ekonomisine daha az yaramaya başladı. Hatta A.B.D. sayesinde Avrupa ve Japon ekonomileri meyveleri toplamaya başladı. Demek ki hegemonya olmayınca Keynescilik de olmuyor. Hegemonya bitme-

sine rağmen Keynescilik sürerse eşitsiz gelişim daha da eşitsiz bir ivme kazanıyor. İkinci Dünya Harbi sonrası uluslararası Keynescilik Türkiye'ye ve benzeri birtakım ülkelere gelir aktarımı yaptı, yani bu ülkelere ticaret açıklarını sürekli kapatacak şekilde fon aktardı. A.B.D. hegemonyasını kaybetmeye başlayınca Keynescilik politikası da tehlikeye girdi. Ancak kapitalist sistemin tümü için zorunlu gözüken fon aktarımları devam edebiliyordu, o da güçlükle.

Daha önce A.B.D. sermayesinin özel çıkarları gereğince beslenen bazı ülkeler bu arada terkedildiler. Tam bu sırada Avrupa sermayesinin bir bölümünün yeni bir uluslararası düzen kurma çabasını gözlüyoruz. Bu Sosyalist Enternasyonal'ın sonradan Brandt Raporu adıyla belgelenen dünya düzeni önerisi. Fakat bu sermaye Avrupa içinde devlet yönetiminde yeteri kadar güçlü değildi, ve de zaten kriz başlamıştı. İleride de göreceğimiz gibi kriz anında yeni yapı oluşturulamaz.

8. Sözünü ettiğimiz Keynesciliğin Türkiye dahil bazı ülkelerde «ithal ikameci» sanayileşmeye temel teşkil ettiğini söyledik. Birtakım üçüncü dünyacı görüşler için ithal ikameci kalkınma modeli bir «isyan» niteliğini taşıyor, yani dünya issteminin verdiği işleve karşı oluşturulan bir kalkınma stratejisi, dolayısıyla sistemin hegemonik devletine rağmen yapılması gereken bir şey. Oysa yukarıda söylenen bunun tam tersi: hegemonik devletin sistemi işletme mekanizmalarından birinin bazı ülkelerde ithal ikameci sanayileşmeyi geliştirmek olduğu. Bu savımızı açıklarken aynı zamanda 1945 sonrası dünya sisteminin temel işleme ilkelerini araştıracağız. Bir kere kapitalist dünya içinde azgelişmiş ülkeler için sanayileşme olmayacağı, bu yüzden de her sanayileşme çabasının tepki ile karşılaşacağı savı statik ve yanlış bir görüşten kaynaklanıyor. Dünya ekonomisi sürekli evrim içinde: 1945 sonrasında birçok azgelişmiş ülke hiyerarşik durumları değişmemesine rağmen, yaygın bir sanayileşmeyi başardılar. Bu olgunun kuramsal izahına burada girmeyeceğim, fakat açık ki sanayileşme dünya kapitalizminin içinde süregeldi. Aslında ithal ikameci stratejinin açıklanması gereken başka bir yönü var, o da şu: ithal ikamesi muhakkak korumacılıkla beraber olur, korumacılık ise dünya ekonomisinin işleyiş temellerinden en önemlisi olan serbest ticaret ilkesini sarsar; bu yüzden de hegemonik ülkenin korumacılığı kabullenmesi hatta teşvik etmesi beklenemez. Bu argu-

mana karşı iki nokta ileri sürülebilir. Birincisi: ithal ikameci sanayileşmeye bazı mallarda, yani içeride yerli burjuvazi tarafından imal edilecek mallarda koruma getirir, fakat bu malların üretiminde gerekli sermaye malları, ham maddeler vs. mecburen ithal edilir. Bu yüzden de ithalat azalmaz, aksine sanayi malları üretiminin bir fonksiyonu olarak artar. İthal ikameci sanayileşme dünyada mevcut sanayi yapılarını aktardığı müddetçe veri bir aşamalanmayı izlemek zorundadır, böylece de her aşamada eskiden ithal edilen bazı malları içerde üretmesine rağmen yeni ithalat talebine yol açacaktır. Demek ki ithal ikamesi süresinde ithalatın bileşiminde değişiklik bekleyebiliriz, fakat toplam değerinde düşüş olacağını sanmak yanlış olur. Bu bileşimdeki değişiklik aynı zamanda gelişmiş ülkelerin iç sanayi yapılarındaki gelişmeye uygun düşer. Eskiden otomobil ve buzdolabı üretip ihraç eden A.B.D. şimdi bilgisayar ve mühendislik üretip satar.

İkincisi daha tarihsel bir olgu. İkinci Dünya Harbi sonrası Amerikan ekonomik hakimiyeti İngiltere'nin 19. yüzyılda kurduğu egemenlik gibi öncelikle serbest ticarete dayanmıyordu. Bu dönemde üretici sermayenin dünya düzeyinde akışkanlığı için gerekli koşullar ortaya çıkmıştı. Hem teknoloji ve taşımacılık açısından hem de sermaye kabul edici ülkelerde işçinin özgürleşmesi (yani geleneksel bağlarını ve üretim araçlarını kaybetmesi) açısından sermayenin dilediği yerde, dilediği ülke işçisini kiralıyarak üretim yapabilme olanakları doğmuştu. Savımız 1945 sonrası dönemin ticaret serbestliğinden çok sermaye hareketlerinin serbestliği ile tanımlanması gerektiği; sermayenin serbestçe dolaştığı bir dünyada ticaret serbestliğinin ikincil olduğu, hatta korumacılığın uluslararasılaşmış üretici sermaye için —iç pazarda tekelleşme olanağı sağlayarak— elverişli bir ortam yarattığı. Yani, hegemonik devletin sermayesi için önemli olan ticaretten çok yatırım özgürlüğü ise korumacılık engel değil aksine teşvik edici bir olgu durumuna çıkar, bu yüzden de korumacılığı isyankâr bir tutum olarak niteleyen görüş bir kere daha eski dönemin ilişkilerinden güncel reçete düzenlemeye çalışan anakronik bir görünüm alır.

Yukarıdaki bölümde 1945 sonrası dünya ekonomisinin işleyiş düzenine değindik, ve dönemin temel iktisadi ilişkisinin ticaret değil hegemonik sermayenin uluslararasılaşması, yani hakimiyeti altındaki dünyaya serbestçe sermaye ihraç edebilmesi olduğunu sa-

vunduk. Bu önerme tabii ki ticaretin mutlak olarak azaldığı anlamına gelmez; aksine dünya ticareti bu dönemde üretime oranla artmıştır, fakat üretimin güdümüne de girmiştir. Asıl olan ucuz emekten yüksek artı değer çıkarmak olmuştur.

Dünya ticaretinin bazı hesaplara göre üçte birinin çokuluslu şirketlerin kendi bünyelerindeki —yani şirket içi— ticaret olması yatırımların ticareti nasıl yönlendirdiğine bir kanıttır. Oysa 19. yüzyılda yatırımlar (örneğin demiryolları, limanlar) ticaretin güdümündeydiler, ve temel sorun uluslararası ticari sermayenin kâr elde edebilmesiydi.

9. 1945 sonrası iktisadi ilişkilere şimdi de hegemonik devletin üçüncü işlevi açısından —dünya ekonomisi için geçerli bir genel eşdeğer ortaya çıkarması açısından— bakalım. Yukarıda 1946'da kurumlaşan dolar standardından söz etmiştik. Pratik anlamıyla dolar standardı ülkelerarası iktisadi ilişkilerin, yani ticaretin, sermaye ve borç akımlarının dolar kullanarak yapılması demekti. A.B.D. ülke ekonomisinde geçerli para olan doları dünya ekonomisi için de genel eşdeğer olarak empoze ediyordu. Şu farkla ki ülke içinde geçerli olması için devletin doları ülke parası olarak ilan etmesi ve savunması yeterli iken, dünyada para işlevini görmesi diğer ülke sermayedarlarının dolara güvenlerinin sürekli sağlanmasını gerektiriyordu. Şekilsel olarak bu güven A.B.D.'nin diğer ülkelerin merkez bankalarına «istediğiniz zaman elinizdeki dolarları $35 = 1$ ons altın fiyatından satın alırım» demesiyle sağlanmış oldu. A.B.D. 19. yüzyıldaki altın standardında geçerli olduğu gibi «elimdeki altına oranlı bir miktarda dolar basacağım» sözünü vermiyordu. Bu yüzden de sonradan ortaya çıkan duruma, yani diğer ülkelerin merkez bankalarının dolarlarını altına çevirebilmek açısından şüpheye düşmelerine imkân veren bir kurumsallaşma ortaya çıkıyordu. Çünkü A.B.D. ülke içi politikası açısından para hacmini artırmayı seçebilirdi, bu da dünyadaki dolar miktarını yükseltip dolara olan güveni sarsabilirdi. Nitekim 1968'den sonra böylesi bir durum ortaya çıktı, sonra da Amerikan hükümeti ülke içi politika lehine bir seçim yapıp doları altına karşı sabit kurunda tutmayacağını bildirdi. Tabii ki A.B.D.'nin doları dünya parası durumuna getirmesi Amerikan ekonomisinin, sermayesinin hegemonik durumundan kaynaklanıyordu; ve yine doğal ki doların 1971'de tek dünya parası statüsünü kaybetmesi Ame-

rikan sermayesinin dünya ekonomisi içindeki göreli durumunun zayıflamasıyla ortaya çıkan bir gelişmenin sonucuydu. Bu tartışmaya girmeden önce doların dünya parası olmasının Amerikan sermayesini nasıl etkilediğini araştıralım.

Türkiye'de son yıllarda pek açık bir şekilde ortaya çıktığı gibi bir ülkenin ülke dışında harcayabildiği para döviz kazancıyla sınırlıdır. Döviz de ülke dışındakilerin o ülkede yaptıkları harcamalarla kazanılır. Harcamalar ve kazanç arasında kısa dönemli bir fark ülkenin dünya parası türünde (1946-1971 için altın veya dolar) rezervleri ile karşılanabilir. Eğer ülkenin parası aynı zamanda dünya parası ise, o zaman rezervlerin ülke içi paradan farklı olması gerekmez. Örneğin A.B.D.'nin dış harcamaları döviz kazancından yüksek olduğunda ülke içinde matbaada basılan doların bir kısmı dışarıya gönderilebilinirdi. Bu da Amerikan sermayesine büyük bir avantaj tanıyordu. Elinde dolar olan Amerikan sermayedarı döviz kontrolunu, değişebilirliği, kur farklarını vs. düşünmeden, dünyanın herhangi bir yerinde yatırım yapabiliyordu. Amerikan dolarları bu yolla dünya piyasasına çıktıklarında bütün dünya için geçerli bir para oluşturuyorlardı. Amerikan ekonomisi hegemonyasını sürdürdüğü müddetçe bu dolarların önemli bir kısmı Amerikan mallarına talep olarak tekrar A.B.D.'ye dönüyordu. Fakat bir yandan A.B.D. hükümeti dışarıdaki harcamalarını artırmaya başladı, bir yandan da ellerinde dolar olan yabancılar bu dolarları A.B.D. ekonomisine rakip çıkan Almanya, Japonya vs. gibi ülkelerde harcamaya başladılar. Böylece giderek artan bir dolar hacmi öncelikle Avrupa ve Uzak Doğu'da dolaşmaya başladı. Bu hacim dünya ticaretinin ve sermaye hareketlerinin gerektirdiği para hacminin üstündeydi, bu yüzden de doların istenilirliği azaldı, yani fiyatının düşmesi için nedenler belirdi. Nitekim De Gaulle 1968'den itibaren Fransa merkez bankasındaki dolarları Amerika'ya gönderiyor, yerine uçak dolusu altın getirtiyordu. Bu güvensizlik yaygınlaşınca A.B.D. hükümetinin karşısına iki seçenek çıktı. Ya dolar basımını kısacak, devletin dış harcamalarını (bu arada özellikle Vietnam savaşı harcamaları) azaltacak ve bir müddet için mali ortodoxi uygulayarak doları dış dünyada güçlendirmeye çalışacaktı, ya da A.B.D.'nin tekil çıkarlarını dünya ekonomisindeki işlevinin üstüne koyup dolar basma işlemini sadece iç politikaya bağlayan bir tutum alacaktı. O sırada başkan olan Nixon ikinci şıkkı seçti ve uyguladı. Anlaşılacağı gibi her iki şık farklı yapısal çıkar

gruplarına hitab ediyordu. Örneğin, Doğu kıyısında yoğunlaşmış uluslararası bankacılık doğal olarak doların dünya parası işlevinin sürmesini tercih ediyor, buna karşılık Vietnam savaşının kârını toplayan silah ve uçak yapımcıları (ki bölgesel olarak Batı ve ortada yoğunlaşırlar) ekonominin dolar basılarak şişirilmesini ve savaşın sürdürülmesini yeğliyorlardı. Bir de kısa dönem çıkarları dolayısıyla (çünkü dolara karşı spekülasyon yapıyorlardı) doların altından kopmasını bekleyen çok uluslu şirketler vardı. Bu konuyu aşağıda ele alacağız, şimdilik sadece şunu söyleyelim: çok uluslu şirketler 1971'e gelindiğinde A.B.D.'nin eteklerinin altından çıkmak isteyecek bir güce sahip olmuşlardı; ve de kısa dönemli çıkarları yönünde Amerikan hegemonyasının temel taşını teşkil eden doların dünya parası olma işlevine karşı çıkarken aynı zamanda —sonra savunacağımız gibi— vaktinden önce bir isyan provasına çıkıyorlardı. Sonuçta politik olarak verilen Vietnam savaşını durdurmama kararı burjuvazi içindeki çatışmada doların iç ekonomiyi şişirmede araç olarak kullanılmasını savunan çevrelerin çıkarlarıyla çakıştı. Çokuluslu şirketlerin dolara karşı para spekülasyonu da kısa dönemde etkili olunca 1971'de Nixon doların altından koptuğunu resmen ilan etti.

10. Hatırlanacağı gibi 1971 sonrası üç-dört yıl boyunca uluslararası para krizinden söz edildi, ve bu kriz Amerikan hegemonyasının çöküşüne bağlandı, fakat çoğunlukla Amerikan hegemonyasının çöküşü dünya krizinin habercisi olarak algılanmadı. O zamanlar kriz olduğunu kabullenen de pek az kişiydi. Oysa tamamen farklı bir kuramsal çerçeveden çıkarak 1968 sonrası olayların bir genel kriz habercisi olduğunu savunmak mümkündü. Önce kısaca nasıl yürütüldüğünü söyleyelim, sonradan açıklamasına geçeriz.

Kapitalist dünya ekonomisinin tarih içinde seyri devrevi hareketlerle olur. Bu hareketler uzun büyüme devrelerinin yine uzun bunalım devrelerini takibinden oluşur. Her uzun büyüme dönemi öncekine oranla farklı bir dünya iş bölümü, farklı teknolojik bağlar, farklı kontrol ve aktarım mekanizmaları, farklı bir kurumsal yapı getirir. O kadar ki biz bu dönemleşmeyi kapitalizmin gelişmesi içinde birbirini takib eden «birikim tarzları» olarak da algılayabiliriz. İlginç olan bu devrevi hareketlerin, veya birikim tarzlarının yerleşip çözülmesinin, son iki yüzyılda bayağı düzenli bir zamanlama ile gözlenebilmesi. Genel olarak söylenen bir bütün devrenin yaklaşık 50 yıl

sürdüğü: yani yaklaşık 25 yıllık bir büyümenin arkasından yaklaşık 25 yıllık bir bunalım döneminin geldiği. Demek bir birikim tarzının beklenilen şekilde işlemesi, kurumların ve iktisadi ilişkilerin ayakta kalması br çeyrek yüzyıl sürüyor, sonra bir çeyrek yüzyıl da eski birikim tarzının yıkılması ve yenisinin temelinin atılması dönemi yaşanıyor. Dolayısıyla her dünya krizi önceki krizlere benzerlik göstermesine rağmen spesifik olarak belli bir birikim tarzının krizi. Eğer 1946 sonrası birikim tarzının özgüllüğünü, iktisadi ve kurumsal yapısını, işleyiş mekanizmalarını anlayıp, kavramsallaştırabilseydik, 1970 dolaylarında bu işleyiş şeklinin nasıl tehdit edildiğini daha iyi gözlememiz mümkün olurdu. Fakat birikim tarzlarının düzenli bir şekilde 25 yılda krize girdiğini söylemek için hiçbir kurumsal dayanağımız yok. Birçok araştırıcı ve kuramcı —Parvus, Trotski, Komandratieff, Simiand, Schumpeter, Dupriez, Mandel— bu düzenlilik üzerinde durmuşlar, dalgalanmaların niçin olduğunu, hatta niçin olması gerektiğini açıklamışlar, fakat niçin zamansal bir düzenlilik içinde olduğunu ampirik-tarihi çerçevenin dışında izah edememişler. Onerilen açıklamalar genellikle üretime geçmesi zaman alan büyük yatırımlara dayanıyor. Orneğin deniyor ki yeni bir teknoloji yahut meta ortaya çıkar (elektrik, otomobil, veya elektronik gibi); bunun etrafında çok yatırım yapılır. Yatırımların yapıldığı devre büyüme, genişleme devresidir. Sonra ortaya çıkar ki değişik nedenlerden (pazarın kısıtlı olması veya işçilerin güç kazanması) dolayı üretilen malların satılması zorlaşmış veya geçerli fiyattan satıldığında elde edilen kâr oranının düşmesi söz konusu. İki durumda da yatırımlar azalır, kriz başlar, ta ki yeni bir teknoloji veya yeni bir meta yeniden büyük çapta yatırım olanakları çıkarsın. İçinde olduğumuz krizin salt iktisat düzeyinde nasıl ortaya çıktığını aşağıda açıklayacağız, bu bölümde üzerinde durmak istediğimiz birikim tarzı kavramını nasıl kullanabileceğimiz.

11. Yukarıda hegemonik devletin işlevlerinden söz ederken birikim tarzının kurumsal çerçevesine büyük çapta değindik. İki konunun üzerinde daha uzun durmak gerekiyor. Birincisi yine dünya ekonomisinin işleyişine ilişkin. İkincisi ise ülkelerin içlerinde devlet-sermaye ilişkilerine değiniyor. 1945 sonrası birikim tarzının öncelikle üretici sermdyenin serbest dolaşımına dayandığını söylemiştik. Bu serbesti sonunda uluslararasılaşmış sermaye dünya çapında

rasyonel olan bir işbölümü yaratma amacına hizmet edecek; bir yandan en yüksek kârı ararken bir yandan da üretimin ülkelerarası yerleşmesini gerçekleştirecekti. Herhangi bir ülkenin sermayenin serbest dolaşımının sınırlarını çizdiği sistemin dışına çıkmaya çalışması ideolojik istikrar açısından tehdit edici bir durum arzediyordu zira ideoloji sözünü ettiğimiz serbest hareketi en çok arzulanan sonuçları ortaya çıkaracak yol olarak görünüyordu. Bu yüzden, örneğin, Vietnam olayı, Hindiçini'nin stratejik öneminden veya tabii kaynaklardan çok ötede bir önem taşıyordu. Vietnam'ın sergilediği A.B.D.'nin birikim tarzının temelini oluşturan sermayenin serbest hareketini artık garanti edemiyeceği idi. Bu yüzden Amerikan'ın Vietnam'da yenileceğinin anlaşılması (1968) aynı dolara güvenin azalması gibi bir dönüm noktası teşkil eder. Fakat gözardı edilmemesi gereken diğer bir gelişme de 1968 yılına rastlamıştı: Fransa'da talebe hareketlerini ve genel grevi içeren Mayıs olayları. Unutmayalım ki bu hareket en belirgin Fransa'da ortaya çıkmasına rağmen benzer kaynaşmalar diğer ülkelerde de (A.B.D. ve Italya'da) gözlenebiliyordu; ve 1968 yılı sistemin radikal eleştirisinin güç kazanıp, 1970'lerin ortasında neredeyse hakim düşünce şekli olması ivmesinin başladığı yıldır. Şimdi bu konu üzerine eğileceğiz: 1968'le başlayan hareket hangi sistemi eleştiriyordu.

12. Bu soruyu şöylece yeniden formüle edebiliriz: 1945 sonrası birikim tarzının gelişmiş kapitalist ülkelerde kurduğu sosyal düzen neydi ve ne tür çelişkileri içeriyordu? Amacımız krizi açıklamak olduğu için bu konuyu fazla etraflı bir şekilde ele almamız gerekmiyor. Aşağıdaki bölümlerde gelişmiş kapitalizmde üretim şekilleri, devlet ekonomi ilişkileri, sınıf yapısı ve ideoloji üzerinde duracağız. Daha sonra da birikim tarzının daha az gelişmiş toplumsal oluşumlardaki yansımasını araştıracağız. Gelişmiş ülkelerde 1945 sonrası dönem büyük şirketlerin sanayi yapısında rakipsiz hakimiyetini ortaya çıkardı. Her büyük şirket kendi sektörü içinde önemli bir pay tutuyor, istihdam hacmi, aldıkları-sattıkları, kredi ilişkileri açısından da ülke ekonomisini etkiliyordu. 1890'larda somutlaşan tekelleşme eğilimleri teknolojinin izin verdiği sınırlara dayanmış, 1920'lerde meyve vermeye başlayan yönetimsel reformlar bütün büyük şirketlerin yapısında yansır duruma gelmişti. Her büyük şirket kendi sahasındaki teknolojik gelişmeyi içsel bir olgu haline getirmişti. Araştırma-geliş-

tirme harcamaları şirket bünyesinde yapılıyor, bu yüzden de şirketin iktisadi amacı öncelikle araştırma-geliştirmeye yatırılan sermayenın değerlenmesi oluyordu. Yani büyük şirketler ortaya çıkardıkları yeni teknolojiler ve yeni mallar vasıtasıyla rekabette ayrıcalıklı bir durum elde ediyorlardı. Bu da zaten pazar bölüşmesinin ve firmalar arası rekabetin fiyatlar üzerinde değil, mal ve teknoloji farklılaştırılması düzeyinde olduğu anlamına gelir. Kısaca tekelci rekabet adını verebileceğimiz bu olgunun önemli sonuçları var. Birincisi teknolojik geliştirmenin kazandığı önem yüzünden iktisatçıların 'dışsal ekonomiler' adını verdikleri olgunun genelleşmesi. Yani, örneğin A.B.D.'nin aya insan göndermek için yaptığı bilimsel araştırma harcamalarının bir şekilde özel şirketler tarafından satılabilir teknoloji ve metaya dönüştürülebilip değerlenmesi. Bu tür gelişmeler bazı istisnalar dışında mülkiyeti zor özelleşen bulgular ortaya çıkarırlar: sözettiğimiz sistemde bu bulguların satılabilir meta ve teknoloji olarak piyasa mekanizması dolayısıyla özelleştirilmesi söz konusu. Verdiğimiz örnek dışsal ekonomiler yüzünden şirketlerin içinde bulundukları ülke ekonomisi ve ülke devletinin önem kazandığını vurguluyor. Nitekim yine bu yüzden teknolojik geliştirme kümülatif bir nitelik kazanıyor, yani araştırma harcamalarının % 80'inden fazlası aynı ülke ekonomisinde (A.B.D.'de) yapılıyor. 1960'ların sonunda bütün elektronik firmaları California eyaletinin tek bir kasabası çevresindeydi, dünyanın en büyük şirketleri Manhattan'da iki-üç kilometre kare içinden idare ediliyor vs.

İkincisi, söz konusu büyük şirketlerin sermaye-emek ilişkisindeki tavırları. Amacı hızlı bir şekilde yeni teknolojileri uygulamak olan bir şirket, işçisinin yeni üretim örgütlenmeleri karşısında direnç göstermiyeceğinden emin olmak ister. Bu amaçla da işçiye gereken tavizi vermeğe hazırdır. A.B.D.'de büyük şirketler bu sorunu önemli ölçüde çözmüştüler. İşçilerin ücret taleplerini yerine getiriyorlar, bunun karşısında sendikalardan yeni teknoloji ve üretim süreci getirilmesine karşı çıkılmıyacağına dair zımni bir söz alıyorlardı. Hatta yüksek ücretlerin de ötesinde özellikle IBM gibi «ilerici» şirketler işçileriyle sanki aile şirketiymiş gibi kişisel ilişkileri vurgulayarak geçinmeyi ilke edinmişlerdi. Nitekim sanayi psikolojisi gibi işçinin nasıl memnun edileceğini araştıran sahalar bu dönemin büyük şirketlerdeki işveren-işçi ilişkilerinden kökenlidir. Bunlara karşılık maliyet rekabeti yapan rekabetçi sektörlerdeki ufak firmalar yeni tek-

noloji üretmek zorunda değildiler; orada standard teknolojiler uygulanarak standard mallar üretiliyordu, bu yüzden de asıl önemli unsur (maliyeti düşürmek için üzerine gidilecek değişken) ücret düzeyiydi.

13. Bir de pazar açısından büyük firmaları değerlendirirsek daha önce Galbraith'in özellikle üzerinde durduğu belirsizliği asgarileştirme isteğini vurgulamak gerekir. Belirsizlik daha önce denenmemiş yeni malların piyasaya çıkarılmasında yatıyor; piyasada tüketicilerin (bunlar diğer büyük şirketler de olabilirler) yeni mala karşı nasıl tepki gösterecekleri ölçülemediği için çok büyük yatırımların heba olması ihtimali var. Buna karşı büyük şirket kendini iki türlü koruyor. Birincisi geliştirilen yeni malın tüketicisini önceden garanti ederek —ki bu tüketici genellikle devlet oluyor; yani devletin bir ısmarlaması veya kontratı sonucu bu yeni malın üretimine geçiliyor. Ancak bu ilk kontrat sabit teknoloji yatırımlarının maliyetlerinin karşılanmasına izin verdikten sonra devlet dışı piyasaya aynı veya benzeri mal sürülüyor. İkincisi ise reklam vasıtasıyla piyasayı koşullandırmak, sürekli etki altında tutmak. Bu yolla tüketiciye belli bir malumat kalıbı aktarılıyor, bu kalıp giderek günlük yaşantıyla, yaşanan ilişkilerle bütünleşmeye başlıyor. Basın yayın, ki örneğin A.B.D.'de mülkiyeti en yoğunlaşmış sektörlerden biridir, aktarılan bilginin öznel önceden seçilmişliği ile reklamın harbî propagandacılığı arasındaki çizgiyi giderek görünmez hale getiriyor. Zaten içiçe olan reklamcılık ve yayıncılık bir bütün halinde yaşanan ilişkileri oluşturuyor: bu bağlam içinde de salt ekonomik amaçlarla sürdürülen bir mal tanıtma kampanyası başarıya ulaşabiliyor, yeni mal belirsiz bir piyasaya değil önceden hazırlanmış bir pazara çıkarılıyor, böylece belirsizlik de büyük ölçüde azaltılmış oluyor.

Piyasada mal satarken karşılaşılan belirsizlikle beraber bir de satın alınan girdiler ve kullanılan para sermayesi kaynaklarıyla ilgili belirsizlik var ki bunların çözümü için daha bilinen yöntemler kullanmak mümkün. Bu şirketlerin işçi ilişkilerinden söz etmiştik: ücretleri yüksek tutarak hem yönetim açısından belirsizliği, hem de işçilerin politik (şirket içinde veya dışında) hareketliliğini önleyebiliyorlardı (hiç olmazsa 1945-1975 döneminde). Diğer girdilerde ise belirsizlik daha kolay altediliyordu: birçok büyük şirket dikey bütünleşme sonucunda kendine mal satan şirketleri ya satın almış ya da kontrol altında bulunduruyordu.

Para sermayesi konusu gerek şirketlerin iç işleyişini sergilemesi, gerek de kontrolun kimin elinde olduğunu sergilemesi açısından ilginç. Bilindiği gibi anonim şirket olgusunun klasik kapitalizmin hüviyetini ne boyutta değiştirdiği ilk defa **Kapital**'in 3. cildinde tartışılmıştı. Şirketler büyük sermaye gerektiriyor, bu sermaye bir sürü hisse sahibinden toplanıyor, böylece eskiden mülkiyet sahibinin gerçekleştirdiği üretim üzerinde gerçek kontrol artık üretim planlamasında ve yönetiminde uzmanlaşmış bir gruba geçiyordu. Bu grup sermaye sahibi olmamasına rağmen sermayenin işlevlerini yerine getiren yönetici, muhasebeci, mühendis gibi kişilerden oluşuyordu. Anlaşılacağı gibi üretimi kontrol eden bu grup son on yılda üzerinde çok tartışma yapılan «ara tabakaların» bir parçası. Yani ne burjuva, ne proleter, ne de bildiğimiz geleneksel küçük burjuva olan bir grup. Bunlara ille bir sınıf kulpu takmak gerekli mi, değil mi tartışılabilir, tabii ki sonunda bulmak istediğimiz alacakları politik tavrın ne olduğudur. Bütün retoriğe rağmen bu yönetici-mühendis sınıfın (en alt kademeleri hariç) işçi sınıfı içinde olmadığı bizce açık. Buna karşılık bunlar yeni oluşan bir işbölümünün parçası, yani geleneksel küçük burjuvazi gibi kapitalizm tarafından mahkum edilmiş, bu nedenle de genellikle reaksiyoner toplumcu çözümler arayan bir tabaka da değiller. Aksine sayıları sürekli artıyor ve örneğin A.B.D.'de Demokrat Parti'ye, Fransa'da Sosyalist Parti'ye oy veriyorlar. Gerçekten de ekonominin büyüme dönemlerinde kendilerini akılcılık ve teknoloji ile özdeşleştiren bu tabaka şirket yönetiminde önemli yer sahibi oldu. Özellikle şirketlerin mülkiyetinin çok dağınık olduğu durumlarda yönetici kadronun şirket parasını harcayarak kendi statülerini hisse sahiplerine karşı savundukları çok görüldü. Bu açıdan baktığımızda sözünü ettiğimiz yeni sınıf büyük şirketlerin çoğunluğunda egemen durumda gözüküyordu. Bu durum şirketlerin devletle olan ilişkilerinde de birtakım yenilikler getiriyordu: çünkü devletin yapı ve işlevinde aşağıda söz edeceğimiz değişmeler bürokratik kadrolara da şirket yöneticileriyle aynı kökenli, aynı eğitimden geçmiş, aynı dünya görüşüne sahip elemanlar getirmişti. Bu yüzden devlet-büyük şirket ilişkileri çelişkisiz pürüzsüz sürüyor, akılcı, teknokratik görüş de iki taraftan birden toplumu etkileme çabasını devam ettiriyordu.

İşte bu yönetici grup büyük şirketlerde kullanılan para sermayesi kaynağını büyük ölçüde değiştirdiler, şirketin kendi kârları bü-

yümesinin yeniden yatırımın en önemli kaynağı oldu. Mülkiyet sahiplerinin hem işlev hem kontrol olarak önemleri azalınca yönetici grup şirketin elde ettiği kârı hisse sahiplerine dağıtmaktansa şirket bünyesinde tutup yatırıma çevirmeyi tercih etti. Kârın azamileştirilmesi işletme prensibi olarak devam ediyordu, fakat büyümenin yani yatırımların hızlandırılması amacı kârın hisse sahiplerine dağıtılan kısmını da asgari kabul edilebilecek düzeye indiriyordu.

14. Sözünü ettiğimiz şirket içi iş bölümünün evrimi görüldüğü gibi hızlı teknolojik değişme ve büyüme amaçlarına hizmet ediyordu. Bu düzenin işlemesinin gerekli bir parçası da devletin politik müdahalesiydi. Yukarıda devletin ekonomik rolüne ilişkin iki saptama yaptık: birincisi salt ekonomik bir işlevin yerine getirilmesiydi. Devlet kamuya maledilen birtakım yüksek teknolojili projeleri üstleniyor, böylece ülke içi sermayeye «dışsal ekonomiler», yani bedavaya gelen araştırma-geliştirme harcamaları, sağlıyordu. Ikincisi ise devletin piyasa belirsizliğini azaltıcı rolü açısından önemli bir tüketici olarak ortaya çıkmasıydı. Bu iki işlevi —ki daha birçok eklenebilir— devletin «iktisadi politikası» diyebileceğimiz toplam bir çerçeve içinde incelemek gerekir. Bunu yapmadığımız takdirde devletin tekil işlemlerini bazı taleplere cevap olarak görüp devlet politikasının bütünlüğünü ve bu politikanın tüm birikim tarzı içindeki yerini gözden kaybedebiliriz.

15. Gelişmiş ülkelerde 1945 sonrası devlet politikası büyük çapta 1930'ların kriz konjonktürüne tepki olarak çıkan tekil uygulamaları biraraya getiriyordu. Bunların içinde işçi sınıfının eline geçen ücreti yükseltici sermayenin kendi iç çelişkilerini ve işçi sınıfı ile ilişkilerini düzenleyici, genel olarak da ekonomiyi yönetici uygulamalar vardı. Bunların tümüne burada Keynesci politika adını verebiliriz. Keynescilik dar anlamda geliri yeniden bölüştürerek talebi yükseltici politika olarak görülür. Nitekim, yukarda sözünü ettiğimiz iktisadi yapıda tüketicinin ne kadar önemli olduğu ortada. Yeni malların ve teknolojilerin sürekli piyasaya sürülmesinden oluşan tekelci rekabet ve bu rekabetin getirdiği birikim potansiyeli ancak malları satın alacak talebin varlığıyla devam edebilir. Bazı şirketler tek tek kendi işçilerine verdikleri ücreti yükseltebilirler. Fakat bu olgu ekonominin bütünündeki talep düzeyinin ayarlanmasına yardım etmez, aksine yüksek ücret veren şirketin kâr düzeyini düşürür. Ekonomi-

nin bütününde talep düzenlenmesi ancak şirketlerin dışında ve üstünde bir düzenleyicinin varlığıyla mümkündür. Yani ancak devlet tekil sermayelerin yerine getiremeyeceği, fakat sermaye sınıfının hakim kesimi olan büyük şirketlerin tümüne yarayacak bir talep yaratma politikası güdebilir. Görüldüğü gibi böyle bir politika devletin yeniden dağıtıcı rolünü ön plana çıkarıyor. Bunu başarmak için de devletin önce toplaması sonra dağıtması gerekir. Nitekim 1945 sonrası dönemde devlet harcamalarının toplam milli hasılaya oranı tüm gelişmiş ülkelerde sürekli artmış, bazı durumlarda % 50'ye kadar ulaşmıştır. Bu harcamalar içinde de oransal olarak askeri harcamaların payı düşerken sosyal harcamalar diyebileceğimiz, sermaye dışı sınıfların maddi refahını yükseltici —işsizlik sigortası, çalışmayanlara gelir sağlama, fiyatı olmayan servislerin (okul, hastane vs.) başlatılıp genişlemesi— harcamaların payı artmıştır.

16. Devletin harcamalarının artması devletin gelirlerinin de artması anlamına gelir ve de devletin gelirleri —yani vergiler— sermayenin elde ettiği artı değerden alınmış bir parçadır. Aslında sözünü ettiğimiz durumu iki ayrı şekilde kavramsallaştırabiliriz. Birincisi, işçilerin eline vergilerden sonra geçen ücretler zaten tanımsal olarak tarihi-ahlaki bir geçimliktir. Dolayısıyla, yine tanımsal olarak, devlet gelirleri artı değerin parçasıdır. Veya, işçi ücretleri kişisel ücret ve sosyal ücret diye iki kısma ayrılabilir. Kişisel ücret işçinin işverenlerden aldığı ücrettir, sosyal ücret ise devlet vasıtasıyla eline geçen servislerdir, yani okul, hastane, ucuz taşımacılık vs. Bu ikinci kavramsallaştırmada vergiler yine artı değerin bir parçası fakat daha sonra bu artı değerin bir kısmı tekrar ücret olarak işçiye dönüyor. Her iki durumda da geçerli olan bir çıkarsama yapmak mümkün: sermaye-işçi arasındaki bölüşüm zorunlu olarak devletten geçiyor. Örneğin sermaye sınıfı artı değerden ellerinde kâr olarak kalan payı artırmak için işçinin kişisel ücretini bırakıp devlet harcamalarına göz dikebilirler; veya işçiler üretimden aldıkları payı artırmak için devletin sosyal ücreti artırıcı harcamalarda bulunmasını talep edebilirler. Tahmin edilebileceği gibi içinde bulunduğumuz kriz döneminde gelişmiş ülkelerdeki tartışmaların devlet harcamaları üzerinde yoğunlaşması tanımladığımız bölüşüm modeliyle yakından ilişkili.

17. Geniş anlamıyla Keynesci devlet politikası bu yeniden bölüşümün ötesinde bazı uygulamaları içeriyor. Yukarıda bunları eko-

nominin genel olarak yönetimi ve sermaye içi çelişkilerin düzene sokulması olarak adlandırdık.

Ekonominin yönetimi 1960'larda sevilen deyimle plancılık anlamına geliyor. 1965'te basılan meşhur bir kitapta Shonfield modern kapitalizmin temelinin devlet plancılığı olduğunu söylüyor, savaş sonrası büyümeyi de plancılığın başarısı olarak yorumluyordu. İdeolojik düzeyde plancılık her ülkede örneğin Fransa'da olduğu kadar kabul görmedi, fakat uygulamada aynı tür şeyler gelişti. Gelişmeleri şöyle özetlemek mümkün: devlet genel iktisat politikasının mikro uzantılarını belirli sektörlerin veya büyük şirketlerin belli yatırım, üretim, istihdam tavırlarını garanti ederek sağlar. Bunu yaparken de tam anlamıyla cebir hariç her türlü «özendirici» taktiği kullanır. Amaçları ya önceden saptanmış bir büyüme oranı içinde sektörel denge sağlamak, ya daha mikro düzeyde örneğin bölgesel gelişme veya istihdama yönelik, ya da uluslararası rekabette belli bir sektörün güçlenmesi veya teknolojinin yerleşmesine yöneliktir. Bu tanımlardan amaçları devletin kendisi belirler diye bir sonuç çıkarılmasın. Tabii ki sermayenin genel ve yapısal ve de tekil sermayedarların özgül ve çıkar grupları dolayıyla, bu amaçların ortaya çıkmasında belirleyicilikleri var. Fakat amaçlar belirlendikten sonra devlet'in koyduğu kurallar, özendirici veya zorlayıcı önlemler oyunun niteliğini tayin ediyor. Bu konuya el atmadan önce Keynesciliğin üçüncü boyutu olarak sunduğumuz çelişkilerin düzenlenmesi yönünde müdahale olgusunu inceliyelim.

18. Kapitalist gelişmenin iki ayrı düzeyde iki sonucu vardır ki, Schumpeter'in deyimiyle düzenin «yaratıcı yıkıcılığı»nın parçasıdır. Bu yıkıcılık sistemin sağlıklılığını da belirler; bu yüzden kapitalizm sürekli bünye ve görünüm değiştirir ve her krizden sonra yeni bir birikim tarzı ekseninde yapılaşır. Bu yıkıcılık ilk önce kapitalist rekabet çerçevesinde incelenmeli. Bilindiği gibi piyasa rekabeti yeni malları veya yeni teknikleri uygulayamayan, yönetim açısından geri kalmış, bu yüzden de maliyeti yüksek olan veya talep edilen mal üretmeyen şirketleri iflasa mahkum eder. Bu tür şirketlerin iflası hem kapitalist sistemin toplam akılcılığına uygun düşer, hem de geride kalan şirketlerin tekil akılcılık ve kâr azamileştirmesi ilkelerine göre hareket etmesini sağlayan baskıyı oluşturur. Keynesci dönemde ufak şirketlerin, yani yukarda tanımladığımız büyük şirket-tekelci sektör

bünyesinde olmayanların, sözünü ettiğimiz iflas mekanizmasına uygun hareket ettiğini görüyoruz. Büyük şirketlere gelince farklı bir durum çıkıyor karşımıza: bunlar o kadar büyük ki ekonominin geri kalan kısmına verebilecekleri zarar dolayısıyla iflaslarına izin verilemiyor. Örneğin Chrysler şirketi iflas ettiğinde birkaç yüzbin kişi işsiz kalacaksa, Chrysler'e mal satan yüzden fazla ufak şirket kapanacaksa, Chrysler'in bayiliklerini oluşturan birkaç bin mağaza sahip ve işçileriyle işi bırakacaklarsa, devlet politik bir tutum olarak Chrysler'in iflasına izin verilmeyeceğini söylüyor. Keynescilik döneminde politik otoritenin meşrulaşmasında işsizlik yaratmayacağı ilkesi de var. Aşağıda göreceğimiz gibi bu ideoloji devletin «yaratıcı yıkıcılığı» önlemesi yönünde işliyor. Demek Keynescilik bir yandan kapitalist düzenlemeyi, uyum sağlamayı amaçlarken, bir yandan da sistemin içsel ivmesini bir ölçüde iğdiş etmiş oluyor. Kriz dönemindeki yeniden düzenlemeler yıkıcılığı bir ölçüde geri getirmeyi amaçlıyor. Böylece sistemin yaratıcı dinamiğinin de yeniden ortaya çıkacağı umuluyor.

Yıkıcılığın ikinci boyutu daha global düzeyde: kapitalist gelişme her aşamasında toplumsal iş bölümünü dönüştürürken bazı katmanları ve bazı sektörleri ekonomik olarak tasfiye eder. Örneğin, İngiltere'de ilk aşamada bağımlı köylüler iktisadi varlıklarını kaybetmişler, iş aramak için şehirlere gelmişler, daha sonra kapitalist örgütlenmenin genişlemesi karşısında küçük üreticiler dükkanlarını, atölyelerini kapatmış ve sayıca azalmış; şimdilerde ise şirketlerin büyümesi tekelci sektörün gelişmesi ufak şirketlerin tasfiyesi yönünde bir baskı yapıyor. Piyasanın kendi kuralları ile işlemesi bu tasfiye sonucunda ortaya çıkan işsizliğin sağlıklı bir şekilde ücretleri düşürücü etkide bulunacağını, düşük ücretlerin de daha yüksek istihdama yol açacağını öngörür. Daha yüksek istihdam ekonominin gelişen sektörlerinde olacağı için bütün süreç sistemin dönüşmesinde gerekli ve müsbet bir rol oynar. Oysa ücretlerin işsizlik olsa dahi o kadar kolay düşmeyeceği gözlemini Keynes daha 1930'larda kuramının parçası yapmıştı. Savaş sonrası Keynescilik devletin işsizliğe politik müdahaleyle engel olacağını öngörerek yukarıda tarif edilen dinamiğin işlemesini daha da zorlaştırmış oluyordu. Devletin işsizliğe engel olması iş yaratması anlamına geliyordu. Nitekim devlet bu dönemde harcamalarına paralel olarak istihdam ettiği kişi sayısını da artırdı. Bunların çoğunluğu beyaz yakalı, devletin sosyal

ücretin parçası olarak sunduğu hizmetleri aktaran personeldi; yani eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetlerde çalışan kişiler. Devletin bu şekilde istihdam yaratması Keynesci anlamda milli geliri genişletici bir faktör, başka terimlerle ise tekelci kapitalizmin gelişmesinde ekonomik yapının dönüşmesinden dolayı ortaya çıkması beklenecek sosyal problemlerin septomatik düzeyde çözümüne bir katkıydı. Diğer taraftan ise istihdam yaratılması, toplam işgücü içinde devlet müstahdeminin oranının artması ancak yukarda sözünü ettiğimiz şekilde devletin artı değerden aldığı payın yükselmesiyle oluyordu.

Burada bir parantez açalım. Devletin tüm faaliyeti kapitalistlere rağmen yürütülüyor veya sermayenin ortaya çıkardığı sorunları yumuşatmaya yöneliktir diye bir sav ileri sürmüyoruz. Yukarda da sözünü etmiştik, devletin bir kısım harcamaları doğrudan sermayenin değerlenmesi sürecine katkıda bulunuyor, diğer kısım harcamaları ise dolaylı olarak (örneğin teknoloji üreterek) sermayenin değerlenmesini hızlandırıyor. Bir de devletin iktisadi alt yapıyı inşa etmek diye adlandırabileceğimiz harcamaları var ki bunların da büyük ölçüde sermayenin değerlenme sürecine katkıda bulunduğunu kabul edebiliriz. Yollar, belediye hizmetleri, taşımacılık malların satışa hazır duruma gelmesini sağlayan yapıları oluştururlar, hatta bazı mallar onlarsız üretilemez veya satılamaz. Devlet harcamaları sadece sosyal ücrete katkı ve sermayeye yarayan diye iki bölümden oluşmuyor, zira bir de toplumsal düzenin yeniden-üretilmesini amaçlayan harcamalar var. Bu kategorinin tartışmasını başka bir zamana bırakalım.

19. Böylece Keynescl iktisat politikasının boyutlarını tanımlamış olduk. Gelişmiş ülkeler için kriz bu politikanın tasfiyesi anlamına geliyor. Fakat, bilindiği gibi, fiili uygulamaların değişmesinden önce Keynesci devletin meşrulaştırıcı ideolojisine karşı bir hücum başladı. Bu hücum gerekli olarak sistemin hakim ideolojisini de hedef alıyordu. Günlük yayın organlarında Friedmancılık olarak adlandırılan bu hücum stratejisi aslında liberalizmin ufak değişikliklerle yeniden sahneye çıkmasından ibarettir. Bunun hem gelişmiş ülkeler platformunda hem de dünya ekonomisinin işleyişi çerçevesinde ne anlama geldiğini göreceğiz. Daha önce yapmamız gereken Keynescl politikaya tekabül eden meşrulaştırıcı ideolojiyi sergilemek; sonra da krizin görünür semptomlarını tanımlamak.

Yukarıda tartıştığımız gibi 1945 sonrası dönemde önemli bir sınıfsal gelişme oldu: yetişmeleri mühendislik ve yönetim tekniklerine dayanan bir grup hem büyük şirketlerde hem de devlet içinde büyük bir niceliğe ulaştı. Bu tabakadaki insanlar kendi eğitimleri ve yaptıkları işler icabı tüm sorunların akılcı bir yaklaşımla aynı müsbet bilimlerdeki gibi çözülebileceğine inanıyorlardı. Toplumsal sorunların da aslında mühendislik problemlerine benzediğini düşünüyorlardı. Plancılık bu tabaka için çok uygun bir flamaydı. Bu yaklaşımı «teknokratik» yaklaşım diye özetlemek mümkün. Keynesci politikanın başarısı o kadar büyük olmuştu ki bu teknokratik yaklaşım bir sürü düşünürü çağın «ideolojinin sonu» çağı olduğu sanısına yöneltti. Keynesci politika ile teknokratik yaklaşımın ortak noktaları herhalde açık: ekonominin (veya toplumun) kendi kendine arzulanır sonuçları çıkarmadığı bu yüzden de müdahale gerektiği, bu müdahalenin ekonomi biliminin çizdiği çerçeve içinde olacağı, nihai amacın ekonominin büyümesi olduğu, büyümenin ve ekonomik dengenin devlet müdahalesi sayesinde ortaya çıkabileceği. Görüldüğü gibi liberal iktisadın devlete karşı tutumundan epeyi farklı bir görüş savunuluyor Keynescilikte. Liberal iktisadın aksine devlet tarafından alınan önlemlerin gerekli olduğu üzerinde duruluyor. Ayrıca da sorunlar politikleştiriliyor, çünkü sorunların devamı ancak yanlış devlet müdahaleleri sonunda olur, doğru teşhis ve doğru yöntemler sorunları ortadan kaldırır savı ileri sürülüyor. Demek ki devlet ve teknokratlar hem herşeyi düzeltme gücüne sahiptirler, hem de herhangi bir sorun için öncelikle devlet kademesinde çözüm aranması gerekir. Sorunların bilgi ve müdahaleyle çözülebileceğini savunmak herşeyden önce teknik becerinin gücüne inanmaktan geçiyor. Zaten mühendisliğin yüksek statüsü de bu inançtan geçiyor: teknik becerinin en somutlaşmış şekli ve de somut ürünleri var. İdeolojinin güncel kanıtlanması sistemin giderek daha fazla somut ürün verebilmesi: yani ekonominin büyümesi ve işsizliğin önlenmesi. Görüldüğü gibi anahatlarını çizdiğimiz dünya görüşü nisbeten demokrasisi olmayan bir sosyal demokrasiyi veya İngilizce'de çok kullanılan deyimiyle «refah devleti» ideolojisini andırıyor. Fertlerden katılımdan çok inanç beklenen, tüm çoğulcu söylemine rağmen belirli bir tür bilgi ve teknik beceriyi tartışılmaz bir tahta oturtan bir sistem. Bizim açımızdan vurgulanması gereken bu ideolojinin sistemi meşrulaştırma işlevini krizin başlamasıyla yitirmesi. İdeolojik söylem içinde sistemin du-

raganlaşmasını ve işsizliği açıklamak çok zor. Ekonominin sürekli genişlemesi ve maddi refahın artması ideolojinin devamı için gerekli koşullar. Ayrıca ekonominin piyasaya bırakılmamasına, politik olarak kontrol edilmesi gerektiğine neden olarak gösterilen de ekonominin yönetilebileceği. Yani krizlerin, dalgalanmaların kolayca saf dışı edilebileceği. Ortaya kontrol altına alınamayan bir krizin çıkışı savunulan bu noktayı da kökünden çürütüyor. Bu yüzden de ekonominin krizi hemen ideolojinin de krizi olarak yansıyor. Nitekim sözünü ettiğimiz meşrulaştırıcı ideoloji 1970'lerin ortasından beri süregelen bir kuşatma altında. Karşısında da 19. yüzyıl liberalizminin yeni bir versiyonu var.

20. Friedmancılık diye adlandırdığımız bu versiyonun yeni bir birikim tarzının ideolojisi olacağını söylemiyorum. Bu kriz döneminin geçici ideolojisi ve de günlerinin sayılı olduğunu savunmak mümkün. Yalnız cevaplanması gereken bir soru var: refah devletinin devletçi ve teknik akılcılığı vurgulayan ideolojisine niçin Friedmancılıkla karşı çıkılıyor? Daha doğrusu soruyu şöyle formüle etmeli: 1945 sonrası birikim tarzının krizi niçin piyasayı tek kıstas olarak kabul eden bir ideolojiye yol açıyor?

Bu soruyu cevaplamak için kapitalist ekonomide kriz eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını araştırmak gerekli. Çünkü 1945 sonrasını belirleyen Keynesci iktisadi politikada diğer bir kriz dönemi biterken, o krizin özgül niteliklerine tepki olarak oluşturulmuştu. Bu yüzden de 1930'ların krizini tanımlayan fazla üretim olgusuna öncelikle çözüm getiriyordu. İleri süreceğimiz sav şu: Keynescilik fazla üretim veya eksik tüketim eğilimine çare bulurken kapitalist ekonominin diğer sorununu: kârların düşmesi eğilimini hızlandırarak ortaya çıkardı. O nedenle de içinde bulunduğumuz krizi tanımlayan esas eğilim kâr haddinin düşmesidir. Friedmancılık ise aşağıda anlatacağımız gibi kâr haddini tekrar yükseltmeye çalışan politikaları savunur.

21. Kapitalist üretim içinde yaratılan değerin bölüşülmesi esas olarak işçilerin aldığı ücretler ve sermayeye kalan artı değer arasında olur. Yukarda artı değerin bir kısmının da sermayenin elinden çıktığını söylemiştik. Bu çıkış devletin aldığı vergiler veya sermayenin üretken olmayan emeğe vermeğe mecbur olduğu pay şeklinde düşünülebilir. Sonuç olarak, yaratılan değer yine iki parça içinde görülebilir: bir parçası dolaysız veya dolaylı olarak ücretlilerin,

maaşlıların tüketimini sağlayacak şekilde gelire dönüşecektir. İkinci parçası ise sermayedarların elinde kalan artı değerdir, ki asıl kâr dediğimiz meblağ budur. Üretim sürecini bitirdikten sonra ortaya çıkan aşama ürünü gerçekleştirme, yani satma aşamasıdır. Bu aşamada çeşitli ihtimaller ortaya çıkıyor. Eğer üreticiler kendilerine düşen artı değer payını çok yüksek tutarlarsa, yani elde ettikleri kâr oranları yüksekse, tüketim yapacak sınıfların elinde tüm ürünü satın alacak kadar gelir kalmaz. Yüksek kâr oranları hızlı birikim olanakları getirir, böylece üretim hacmi genişler, fakat bu üretim kapasitesini gerçekleştirmek yeni pazarda satmak olanağı da azalır. Tipik fazla üretim veya eksik tüketim krizleri kâr oranının yüksekliği ve tüketim olanaklarının üretilen gelire oranla azalması ile belirlenir. Böyle bir durumda beklenilen fiyatların düşmesi, üreticilerin daha düşük kâr oranlarına razı olmaları ve gerçek ücretlerin artması olabilir. Fakat fiyatlar düşmüyorsa, buna karşılık krizin ortaya çıkardığı işsizlik parasal ücretleri düşürüyorsa, beklenilenin aksine gerçek ücretler daha da düşüp tüketim olanaklarını büsbütün kısabilir. 1930'lar krizinde gözleyebildiğimiz bu son senaryoya uygun: sanayinin tekelleşmiş yapısı yüzünden üreticiler mallarını satamayınca fiyatlarını düşüreceklerine üretimi kısıp kârlarını yüksek tutmak çabasına giriyorlar. Üretim daha da kısılınca işsizlik artıyor ve parasal ücretler düşüyor; fiyatlar düşmediğinden de gerçek ücretler düşüyor ve tüketim olanakları daha da kısılıyor. Nitekim krizden çıkmak için faşizm, New Deal ve nihayet savaş gibi çok radikal yeniden düzenlemeler ortaya çıkıyor.

1930'lar krizini ortaya çıkaran koşullar ise hem Birinci Dünya Savaşı öncesi hem de sonraki kısa dönemde şirketlerin büyümesi ve iç örgütlenmelerinin etkinleşmesi sonunda hızla yükselen üretkenliğe bağlı. Üretkenlik artarken gayet tabii üretim de artıyor fakat ücretler, yani tüketim kapasitesi artmıyor. Buna karşılık İkinci Dünya Savaşı sonrası göreceğimiz kurumsallaşmış yeniden dağıtım mekanizmaları da henüz mevcut değil. İşsizlik, yaşlılık sigortaları devletin sosyal ücreti yükseltici harcamaları yok denecek kadar az. Bu hazırlayıcı koşullar üzerine yukarda sözünü ettiğimiz kriz dinamiği yerleşince 1930'ların % 25'i aşan işsizlik oranları, satılamayan ürünleri, terkedilen fabrikaları ortaya çıkıyor. İngiltere ve A.B.D.'de sonradan refah devleti denilen yapıyı tanımlayan politikalar başlıyor. Bu bağlamda 1933'te Roosevelt'in cumhurbaşkanı olup New Deal'i

örgütlemesi önemli bir aşama. Almanya ve İtalya'da ise krizin davet ettiği yeni düzenlemeler rejim değişikliğinden geçiyor. Fakat her iki durumda ortak olan çok önemli bir değişme var: devletin niteliği devlet-ekonomi ve politika-pazar ilişkileri yeni boyut kazanıyorlar. Artık devlet iktisadi politika yapıcı bir idarî örgüt işlevini üstleniyor. Henüz söyleme yerleşmemesine rağmen devlet piyasayı tamamlamaktan öteye bir rol alıyor. New Deal'le başlayan devlet şekli 1945 sonrasında asıl karakterini buldu; daha önce tanımladığımız boyutlarda bir politikanın güdülmesine imkân verdi. Bir noktayı vurgulamakta fayda var: hem New Deal, hem de Alman ve İtalyan faşizmleri yeni bir devlet şekli arayışlarıydı. Bu arayışlar 1945 sonrası dönemde müşterek bir temele oturdu. Faşizmle New Deal devlet-ekonomi ilişkilerinden çok rejim tipi açısından birbirlerinden ayrılıyorlardı. Bazı temel boyutlarda —örneğin sanayide rekabetin azaltılıp kartelleşmenin hızlandırılmasında, işçilere karşı korporatist tutumda, iş garantisinde— önemli benzeşmeler vardı. Savaş sonrasında A.B.D.'nin çizdiği yol hakim duruma geldi, yani New Deal refah devletine dönüştü ve gelişmiş kapitalist ülkeler diye andığımız ülkelerin hepsinde bazı temel işlevler açısından ve de genel olarak ekonomideki yeri yönünden devlet şeklinde paralellikler ortaya çıktı.

22. 1945 sonrası devlet şekli 1930'ların krizini doğuran eksik tüketim eğilimini yenmeye yönelik bir iktisadi politikanın devlet şekli idi. Madem ki bu politika esas olarak gelirin tekil sermayedarlardan bağımsız bir şekilde yeniden dağıtımını öngörüyordu devlet şekli de bu yönde gelişti. Giderek kazandığı ivme ile gelirin dağıtımını sağlayan bir dizi kurumsallaşmayı içerdi. Yeniden dağıtım sosyal ücreti yükseltici etkisiyle işçi sınıfını da toplumsal anlaşmanın içine alıyordu. Böylece refah devletinin iktisadi politikası işçi sınıfını belirli bir boyutta politik denkleme sokuyordu. İşçi sınıfının hareketlenmesi için gerekli nesnel koşullar da iktisadi politikanın istihdam ve büyüme sağlamasıyla ortaya çıkıyordu. Ortada işsiz sayısı az olunca birtakım talepler güç kazanıyor, özellikle işyeri düzeyinde işçi hareketi giderek militanlaşabiliyordu. Krizin verdiği perspektifle baktığımız zaman işçi sınıfı hareketliliğini de iktisadi politikanın genel ilkesinin —gelir dağılımı— bir parçası olarak görmek mümkün. Bu, tabii ki, aşırı determinist bir görüş olur. Belki şöyle dolaylı bir formülasyon daha inandırıcı olacaktır: iktisadi politika işçi sınıfının gelir düzeyiyle ve niceliksel gelişmesiyle ilgili boyutları saptarken

bu boyutlar işçi sınıfının hareketliliğini sağlayan koşulları oluşturdular. Bu hareketlilik de iktisadi politikanın sağladığı avantajların savunulmasına yaradı. İçinde bulunduğumuz krizde de bu savununun halen devam ettiğini görüyoruz.

23. Demek ki 1945 sonrası döneminin iktisadi politikası bir yandan devletin ele aldığı yeniden bölüştürme işlevi ile bir yandan da işçi sınıfının kendi hareketini mümkün kılan koşulların ortaya çıkmasıyla, eksik tüketim eğiliminin yüzeye çıkma ihtimalini ortadan kaldırmıştı. Bu yüzden bu dönemi izleyen kriz bir kâr oranı krizi oldu. Yukarda açıklandığı gibi üreticinin eline kâr olarak kalan artı değerin verailer çıktıktan sonraki kısmıdır. Yani, bir yandan parasal ücretler yükselip, bir yandan da devlet harcamaları toplam gelire oranla artıyorsa, kâr oranlarının düşme eğiliminin yüzeye çıkmasını bekleyebiliriz. Esasen üretimin içinde ücretlerin ödenmesine ayrılan sermayenin oranı sabit sermaye giderlerine ayrılan orana nazaran azalırsa, zaten kâr oranlarında düşme eğilimi olur, çünkü artı değerin tek kaynağı emektir, buna karşılık tüm sermayenin içinde işgücü satın almaya ayrılan kısım düşmektedir. Emekten çıkarılan artı değerin ücrete oranının yükselmesiyle bu eğilimi dengeleyen karşı bir dinamik oluşabilir; fakat sözünü ettiğimiz dönemde işçi sınıfının politik hareketliliği artı değer oranının yükselmesine izin vermemiştir. Bu yüzden hem değerin üretilmesindeki koşullar (sermayenin organik bileşimi ve artı değer-değişken sermaye oranı) hem de ortaya çıkan değerin bölüşülmesi (ücretlerin yüksek tutulması ve devletin vergi olarak alıp sosyal ücrete dönüştürdüğü kısmın büyümesi) kârların düşme eğilimini başat dinamik olarak ortaya çıkarmıştır. Krizin göstergesi de 1960'ların sonunda düşen kâr oranlarından şikâyet eden sermaye grupları olmuştur.

24. Şimdi gelelim gelişmiş ülkelerdeki Friedmancılığa. Bahsettiğimiz çerçeve içinde Friedmancı retorik kendine hedef olarak devlet harcamalarını ve bu harcamaları yöneten teknokrat kadroyu almışa benziyor. Çünkü birinci sorun kâr oranlarının düşmesi ve artı değerin sermayeye kalan kısmını yükseltmenin bir yolu devletin aldığı payı azaltmaktır. Nitekim Thatcher hükümetinin öncelikle yaptığı devletin sosyal ücreti oluşturan harcamalarını tasfiyeye girişmek olmuştur. Örneğin artık trenlere subvansiyon verilmiyor, bu yüzden de bilet fiyatları artmış. Talebelerden okul ücreti alınıyor, gerekli

gıda maddelerinde hükümet fiyat politikası uygulanması kaldırılıyor; bir sürü düşük gelirli tabakaya yönelik program hem devlet düzeyinde hem belediyeler düzeyinde, sona erdiriliyor. Reagan ise daha az sistematık bir şekilde bazı refah devleti programlarının bittiğini ilan ediyor. Artık fakirlere yemek kuponları dağıtılmayacak, saglık programları kaldırılacak vs. Yine Reagan daha çok işçilerin dışındaki fakir tabakalara yönelik bazı programları sona erdirirken devlet harcamalarını sermayeye bir yük olmaktan çıkaracaklarını ilan ediyor. Yapılan argümana göre devlet yükünden kurtulan sermaye daha fazla yatırım yapacak, üretim yükselecek, ekonomi sağlığa kavuşunca da refah programlarından faydalanmakta olan tabakalara yeni iş sahaları açılacak, böylece kendi kendilerini kurtarmak için olanak tanınacak. Reagan'ın programı açık bir şekilde devlet harcamalarının yeniden bölüşümcü ve sosyal ücreti artırıcı bir şekilde değil de sermayeye yardım edici şekilde kullanılmasını içeriyor. Bu politikanın da Keynesciliğin aksine üretimi ve arzı düşündüğü söyleniyor: oysa Keynescilik tüketimi yönlendirmeye ve talep oluşturmaya yönelik bir politikaydı. Ingiltere'deki Friedmancılık daha doktriner bir görünümde. Şöyle ki eğer esas amaç devlet harcamalarını kâr haddini yükseltecek şekilde yeniden yönlendirmek ise, piyasanın kurallarına harfiyyen uyup sanayinin yarısını iflasa terketmek gerekmeyebilir. İngiltere'deki Friedmancılık retoriği içinde amaç açıkça belli edilmediğinden, ondokuzuncu yüzyılın liberal piyasa düşüncesi ideolojik tutarlılığı sağlıyor. A.B.D.'de liberal düşünceye bu kadar prim verilmiyor; Ingiltere'de ise şu anda uygulanan politika ideolojinin gerektirdiği tüm önlemleri alıyor, sonucunda da örneğin 1981 Şubat'ında 800 şirket kapılarını kapatıyor. İngiltere olayını yorumlarken şunu da söyleyebiliriz: Thatcher hükümeti krizi yönetmekten çok krizin etkilerini derinleştirecek bir politika uyguluyor. Bundan umulan sonuç ise krizin yıkıcı yaratıcılığının yeni bir iktisadi yapı oluşturacağı; yani piyasa kıstaslarına göre daha sağlıklı bir ekonominin ortaya çıkacağı. Bu ümidin İngiltere bağlamında gerçekleşebilirliğini tartışmıyacağız, yalnızca «daha sağlıklı iktisadi yapı» kavramının ne anlama gelebileceği üzerinde durmakta yarar var.

Sağlıksız yapı olarak düşünülen Keynesci dönemin ortaya çıkardığı yapı. Daha önce sözünü ettiğimiz, iflaslara izin vermeyen, ekonomiyi koruyucu bir ambalaj altına alan yapı. Çeşitli gelir da-

ğılımı politikalarıyla da Keynescilik olmasa ortaya çıkamıyacak birtakım iktisadi faaliyetler «piyasa mantığına» göre etkin olmayan iş sahaları yaratıyorlar. «Piyasa mantığı» kavramı hemen gündeme yeni sorular getiriyor. Hangi piyasanın mantığı kastediliyor? Devletin hiç olmadığı bir piyasa mı? Bütün gelirlerin ekonomik kontratların sonunda ortaya çıktığı bir piyasa mı? Fakat biliyoruz ki tekelleşmiş bir yapı içinde bazı pazarlarda kitaplardaki ekonomik sonuçların oluşmasını beklemek hayal olur. Ayrıca yine tekelleşmiş yapılarda sanayinin devletle ne denli iç içe olduğunu yukarda tartıştık. O halde savunulan dengesiz bir piyasa mantığı: büyük şirketlerin ekonomi dışı önlemlere başvurabilecekleri, oysa üretimi kontrol edemeyenlerin piyasa mantığının sonuçlarına katlanacakları bir yapı. Friedmancı retorikte sendikalar piyasa mantığını bozan etkenler, ama büyük şirketler değil. Aslında devleti denklemin içine sokunca piyasanın ne olduğu konusu belirsizleşiyor. Özellikle sermaye arzındaki pazarlık politik düzeyden geçiyorsa, her politik değişiklik yeni bir gelir dağılımını ortaya çıkaracak ve de yeni bir piyasa mantığı işlemeye başlayacaktır. O zaman değişmez bir piyasa mantığına göre bazı iktisadi faaliyetleri sağlıklı diye nitelemek yanlış olur. Piyasanın çerçevesi değişince sağlıklı olarak niteliyeceğimiz faaliyetler de değişecektir. Bu yüzden Friedmancı retorik tutarsız, ancak A.B.D.'de uygulandığı şekliyle, yani samimi olarak sosyal ücreti düşürücü ve devlet harcamalarını sermaye lehine döndürücü niteliğiyle krize karşı bir politika hüviyetinde. Fakat tahmin edileceği gibi böyle bir politikanın sürdürülmesi ülke içindeki politik dengelere çok bağlı. Keynescliğin krizi Ingiltere ve A.B.D.'de tutucu politikacıları sahneye çıkardı; bunların ne kadar dayanacakları şüpheli. Şu anda seçim olsa Thatcher herhalde kaybeder. Buna karşılık Fransa'da uygulanan bir nevi Friedmancılık Mitterand'ın cumhurbaşkanlığa seçilmesiyle sona ermiş durumda. Kanımızca Mitterand'ın uygulayacağını söylediği politika diğer gelişmiş ülkelerde kısa bir hayatı kalan Friedmancılıktan sonra ve geleceği hakkında iyi ipuçları veriyor. Bunun üzerinde duracağız.

25. Aslında «piyasa mantığı» devletlerin olmadığı bir dünya pazarı için tutarlı bir kavram. Nitekim, gelişmiş ülkelerin iç iktisadi politikalarında Keynesciliğin tasfiyesi dünya ekonomisi içindeki Friedmancılıkla beraber sürdürülüyor. Bu paralelliğin nedenlerini araş-

tırırken hegemonya krizi ile iktisadi kriz arasındaki ilişkileri açıklamamız gerekiyor. İlişkiler önemli ölçüde uluslarası sermayenin işleyişinden, yani şimdiye kadar ertelediğimiz çok uluslu şirketler konusundan geçiyor. Şunu da belirtelim ki önereceğimiz açıklamalar 1945 sonrası döneme ve içinde bulunduğumuz krize ilişkin. Tarihten arınmış bir teorik formülleştirme çabasında değiliz.

Daha önce belirttiğimiz gibi A.B.D. ekonomisi savaştan çıktığında tartışmasız bir güce sahıpti. Hem savaştan hiç tahrib olmamış, hem de savaş sürecinde ortaya çıkmış teknikleri ve malları sermayenin kâr edebilmesi için dönüştürme potansiyeli en yüksek ekonomiydi. Amerikan ekonomisinin ülke içinde büyümesi özellikle Avrupa'da yapılan yatırımlarla beraber oldu. Fakat bu yatırımlar ve Avrupa'da başlayan büyüme süreci A.B.D. ekonomisine göre açıkça takipçi bir nitelikteydi. Esas yüksek teknoloji sektörleri, büyümenin dinamiğini kontrol eden, yani emek süreçlerini tanımlayan endüstriler yine Amerikan ekonomisinin ülke içindeki üretiminin tekelindeydi. Buna rağmen Avrupa ekonomisinin yüksek kâr potansiyeli daha fazlaydı, çünkü hem, en azından 1960'ların ortasına kadar, iş gücü arzı çok daha esnekti, hem de nisbeten sermaye - kıt bir ortamda çalışıldığından normal kârın üstünde rant toplama olanağı vardı. İşgücü arzının esnekliği veya kırsal kesimden şehirlere göçün devam etmesi sadece ücretleri düşük tutmakla kalmıyor, 1960'ların sonuna kadar işçi hareketlerini de nisbeten önleyici bir etken oluşturuyordu. Bu koşullar Avrupa'yı Amerikan sermayesi için çekici bir ortam yapıyordu. Bir yandan Avrupa sermayesinin hızlı birikim olanaklarını kullanması bir yandan da Amerikan çokuluslu şirketlerin yatırımları Avrupa'da ekonomik büyüme hızının A.B.D.'ye nazaran sürekli daha yüksek olmasını sağladı. Bu arada daha önce andığımız Avrupa'da Amerikan sermayesinin gerek A.B.D.'deki gerek Avrupa'daki yerli sermayeden daha hızlı büyüme olgusu bir yandan A.B.D. içinde başlamış olan kâr haddinin düşme eğilimini yansıtıyor, bir yandan da Avrupa'nın A.B.D.'ye nazaran daha hızlı büyüdüğünü simgeliyordu.

Avrupa içinde özellikle Alman ekonomisi eşitsiz gelişme sonunda ayrıcalıklı bir ivme kazandı, fakat Fransa ve İtalya ekonomileri de büyüme hızları açısından Amerika'ya oranla daha başarılıydılar. Teknoloji transferinin ve Amerikan sanayinin niteliksel üstünlüğünün empoze ettiği mantığın kırılması ise daha çok 1970'lerde ortaya

çıktı. Yani 1970'lerden sonra A.B.D. ekonomisinin tüm yeni teknolojileri ve yeni malları üretmesi artık söz konusu değildi. Bu değişmenin nedenlerinden biri Avrupa ekonomilerinin o zamana kaaar uzmanlaştıkları sahalarda —örneğin otomobil üretiminde— yeni teknikler geliştirebılecek düzeye gelmeleriydi. Japon ekonomisinin bu konudakı başarısı sözünü ettiğimiz olayın en açık görünümünü oluştuŗuyor. Japon ekonomisi de savaş sonunda A.B.D.'ye oranla Avrupa ekonomilerine benzer bir yer tutuyordu. Ve yine Avrupa ekonomileri gibi 1960'lar boyunca çok yüksek bir büyüme hızı tutturmuştu. Bu dönemde A.B.D. ekonomisinin geliştirdiği mal ve teknolojilere açıkça kopyacı bir tutumla yaklaşırken, daha sonraları uzmanlaştığı (fakat yeni meta üretmeyen) sahalarda yeni teknikler geliştirmeye başladı. Orneğin elektronik aletlerde o zamanlar için epeyi düşük olan ücret düzeyinin de verdiği avantajla tartışılmaz bir üstünlük kazandı. Tekstilde ve çelikte de geliştirdiği yeni teknolojiler A.B.D.'de kullanılanlara nazaran daha etkin ve daha düşük maliyetlerle üretime izin veren teknolojilerdi. Bir yandan Avrupa bir yandan da Japonya ekonomileri bu gelişmelerin sağladığı avantajlarla pazar düzeyinde Amerikan ekonomik hegemonyasını tehdit etmeye başladılar. Yeni metaların ve çığır açıcı teknolojilerin hâlâ çoğunlukla A.B.D.'de geliştirilmesine rağmen, dünya pazarındaki payı açısından Amerikan ekonomisi 1950'lerdeki tartışmasız hakimiyetini yitirmişti. Bu gelişme Amerikan ekonomisinin iç pazarını da tehdit etmeye başladı; artık çelik üreticileri Japonya'dan ucuza ithal edilen çelikle rekabet edemiyorlar, elektronik alet yapımcıları ise ya sermayelerini ucuz ücretli ülkelere taşıyorlar ya da iflasa mecbur oluyorlardı. Önce Alman sonra Japon arabaları Amerikan tüketicisinin alışkanlıklarını değiştirmeye başladılar. Bu arada Avrupa ekonomileri yeni kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ortaya çıkardığı olanaklarla, Japon ekonomisi de özellikle Güney Doğu Asya, Kore ve Taiwan'a yayılarak kendilerine ait pazarları genişletiyorlardı. Bizim açımızdan bu gelişmelerin önemi Amerikan hegemonyasının zayıflayışının iktisadi temellerini oluşturmaları. Önceden sözünü ettiğimiz dolar krizi ve dünya pazarının kontrol edilememesi yüzünden uluslararası Keynesciliğin sürememesi Amerikan sanayinin karşılaştığı rekabetten kaynaklanıyordu.

26. Bu tartışmayı şimdiye kadar ülke ekonomileri temelinde yürüttük, fakat Amerikan ekonomisinin göreli düşüşünü incelerken

uluslararası sermayenin mülkiyetinin çoğunluğu Amerikan olsa dahi Amerikan ekonomisinden bağımsız bir hüviyeti olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bu bağımsızlık savaş sonrasında A.B.D. ekonomisinin sağladığı kâr olanaklarının Avrupa'ya veya dünyanın diğer bolgelerine oranla daha az çekici olduğu anlaşılınca ortaya çıktı. Amerikan sermayesi öncelikle Avrupa'ya ihraç edildi. Zamanla Avrupa'da yatırım yapan büyük şirketler üretimlerini ve yönetimlerini daha da yaygınlaştırmaya başladılar. Amerikan ekonomisiyle bağları yönetim merkezlerini A.B.D.'de tutmaktan öteye geçmez oldu. Böyle bir gelişme bu şirketlerin üretimlerini her an yeniden planlayabileceklerine işaret ediyordu. Bu yüzden kâr olanaklarına göre yatırımları yönleniyordu. Fakat daha önce söylediğimiz gibi büyük şirketler (ki bunların hemen tümü çokulusludur) yapılan araştırma-geliştirme harcamalarının büyük çoğunluğunu kendi bünyelerinde ve A.B.D.'de gerçekleştiriyorlar, ama bu aşamadan sonra üretimin nerede yapılacağı farklı bir maliyet hesabına dayanıyordu. Bu yüzden Amerikan sermayesi uluslararasılaşma süreci içinde Amerikan ekonomisinin göreli statü kaybetmesini hızlandırdı. Ekonominin göreli düşmesi de politik ve ideolojik hegomanyayı zayıflattı. Onceden belirttiğimiz gibi Amerikan sermayesi doların dünya parası statüsünü kaybetmesinde özellikle rol oynadı.

Savaş sonrasının koşulları A.B.D. ekonomisinin göreli statüsünü kaybetmesine yol açarken uluslararasılaşmış sermayenin A.B.D. dışı yatırımlara öncelik vermesi ülke içi kâr oranlarının düşmesi ile daha da önemli bir ivme kazandı. Yani sözünü ettiğimiz soyut kriz dinamiğinin somut koşullara oturması bir yandan Amerikan hegemonyasını zayıflatırken bir yandan da uluslararası sermayenin bağımsız bir güç kazanmasını sağlıyordu. Hatırlanacağı gibi Amerika'nın hegemonyasının niteliklerinden biri de savaş sonrası birikim tarzında öncelik kazandığını savunduğumuz üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecini garantiliyecek bir kurumsallaşmayı sağlamasıydı. Dolayısıyla çokuluslu şirketlerin bu denli yayılma ve büyümeleri Amerikan hegemonyasından bağımsızlaşmaları, yani örneğin doların dünya parası olmasına gereksinim duymamaları veya A.B.D.'nin tasvib etmediği bir rejim ile ekonomik ilişkilere girebilmeleri sözü edilen birikim tarzının hegemonik devlet olmadan da çalışabileceğini gösterir gibiydi. İki ayrı gelişme bu düşüncenin yanlış olduğunu ortaya koydu. Yani bu gelişmeler hegemonik devletin krizi-

nin uluslararasılaşmış sermaye için de kriz demek olduğunu ve uluslararasılaşmış sermayenin A.B.D. hegemonyası süresinde oluşmuş kurumsal yapıya bir seçenek getiremediğini ortaya çıkardı.

27. Bu gelişmelerin birincisi A.B.D.'nin politik kontrolunu yitirmesiyle dünya pazarında yeni bir olgunun belirmesiydi. O zamana kadar biraz da politik tehdit altında petrol fiyatlarını belli bir sınır altında tutan petrol üretici ülkeler ve uluslararası şirketler A.B.D.'nin politik kontrol olanaklarının zayıflamasıyla tekelci bir fiyat politikası izlemeğe başladılar. Petrolün alternatifi olmaması ve biraz da A.B.D.'nin enerji kaynakları açısından Avrupa ve Japonya'ya oranla avantajlı olması, bu fiyat politikasının başarısını garantiledi. İlk şamada, yüksek fiyat bütün üretim maliyetlerine aksederek hızlı bir ekonomik gerileme yarattı. Daha orta vadede ise dünyadaki para fonlarının büyük bir kısmının petrol üretici ülkelerde birikmesini sağladı. Bu birikim petrol üreten ülkelerin fakirliğinden kaynaklanıyordu. Yani kazandıkları parayı harcayamayacak derecede kötü bir gelir dağılımı vardı, bu yüzden elde ettikleri dünya parasını likid olarak büyük bankalarda tutuyorlardı. Tahmin edileceği gibi, petrol fiyatlarındaki yükselme öncesine nazaran dünyada üretken yatırıma dönüşebilecek fonların çok daha büyük kısmı bankalardan geçer oldu. Üretici şirketlere oranla para sermayesini kontrol eden bankalar güç kazanmaya başladı. Böylece petrol fiyatlarının artması hem maliyetleri birden yükselterek, hem de çıkarılan toplam artı değerde bankaların payını artırarak kâr oranlarının düşme eğilimini hızlandırıcı bir öge oldu. Fakat bu defa üretici sermayenin kâr oranının düşme eğilimi bütün dünyada birden (petrol çıkaran şirketler hariç olmak üzere) geçerliydi. O yüzden çokuluslu şirketler de artık krizden etkilenmeye başladılar.

İkinci gelişme krizin kümülatif karakterine ilişkin. İlk önce şunu belirtelim: Amerikan ekonomisinin dünya ekonomisi içinde büyük bir ağırlığı vardır. Amerikan ekonomisinin büyüme oranı düşmüşse diğer ülke ekonomileri ve uluslararası sermaye de er veya geç etkilenecektir. Bu yüzden şeklî bağımsızlığa bakarak uluslararası sermayenin Amerikan ülke ekonomisinin yavaşlamasından bağımsız olarak büyümeye devam edeceğini söylemek yanlış olur. İkincisi uluslararası Keynescilik adını verdiğimiz politikaya ilişkin. Belirtmiştik ki A.B.D.'nin bu politikayı sürdürebilmesi kendi ekonomisinin hegemonik durumuyla mümkün oluyordu. Bu politikanın terkedilmesi dün-

yadaki birçok ülkenin (Türkiye de dahil olmak üzere) o zamana kadar bulabildikleri extra fonlardan vazgeçmeleri anlamına geliyordu. Bu ülkeler aşağıda göstereceğimiz gibi en hızlı sanayileşen ithal ikamesinde başarıya ulaşmış ülkelerdi. Dolayısıyla, bu ülkelere fon aktarılmamasının hem ticaret hem de yatırım olanaklarını kısıtlayıcı bir etkisi oluyordu. Petrol fiyatlarının artması ve likid fonların banka sistemi tarafından kontrol edilmesiyle A.B.D.'nin bu tür fon transferlerini sağlayacak kaynakları da azalmış oluyordu. Ulke devletleri arası transferlerin yerini ise banka sistemi vasıtasıyla piyasadan elde edilen borçlar almaya başladı. Bu borçlar beraberlerinde banker kontrolunu da getiriyorlardı. Yani borçlular ortodoks ilkelere göre ayaklarını yorganlarına göre uzatacaklardı ki yeniden borç almaya hakları olsun. Bu ortodoksluk ise Keynesci prensiplerin bütçe açığı vererek tüketimi ve üretimi yükseltmek amacı yerine tüketimi ve üretimi kısıtlayıcı bir etki yapıyordu. Zaten petrol fiyatlarının yükselmesi ile fon transferleri daha fazla önem kazanmıştı: petrol üretmeyen ülkeler yeterli petrol ithal edebilmek için eskiye oranla daha yüksek düzeylerde borçlanmak mecburiyetindeydiler. Sonuç olarak uluslararası Keynesciliğin bitmesi bir yandan, bir yandan da fon aktarma işlevinin bankerler tarafından üstlenilmesi 1960'larda ve 1970'lerin başında en hızlı büyüyen ülkelerde bu büyümeyi durduracak bir etki yaptı.

Büyümenin yavaşlaması sözünü ettiğimiz kümülatif bunalım olgusunu güçlendiriyordu. Böylece 1970'lerin sonuna geldiğimizde kriz daha fazla tip ülkeyi etkisi altına alarak derinleşmeye devam ediyordu. Amerikan hegemonyası sırasında uluslararası Keynesciliğin kurumsallaşması Uluslararası Para Fonu (IMF)ndan geçerken bankerlerin hakimiyeti IMF'yi de dönüştürmüş, bu kurum borçlu ülkelere empoze edilen ortodoks ilkelerin ve iktisadi politikanın bekçisi durumuna gelmişti. Uluslararası sermaye böylece eski düzenin geri dönmesine en büyük engeli teşkil eden bir nitelik kazandı. Piyasa ilkelerinin uygulanması uluslararası sermayeye yarıyordu, fakat aynı ilkeler krizin derinleşmesine yol açıyordu. Klasik formülü ile ortadaki çelişki şöyle ifade edilebilir: ülke devletlerinin varlığı ve bu devletlerin birinin politik hegemonyasının dünya sistemine kurumsallık sağladığı bir durumda üretici güçler ülkelerarası bir temelde örgütlenmiş durumdalar. Bu çelişki dünya ekonomisinin büyüme döneminde ortaya çıktı ve gelişti ve sonunda krizi belirleyen bir öge

oldu. Cevaplanması gereken soru şu: bu çelişkinin çözümü ne yönde olacak? Kanımızca uluslararası sermaye kendi kurumsallaşmasını —'üst yapısal' düzenini— kuracak düzeyde gelişmedi. 1945 sonrası büyüme dönemi daha uzun sürseydi belki bu kurumsallaşmaya olanak tanınırdı; fakat kriz erken geldi, bu yüzden tekrardan ülke devletlerine dayanan bir dünya sistemi örgütlenmesinin hakim duruma geçmesi daha muhtemel. Bu süreç içinde de uluslararası sermayenin büyüme ivmesinin kırılması düşünülebilir.

28. Bunu söylememizin nedeni sadece uluslararası sermayenin yeteri kadar büyümemiş olması değil. Ulke devletleri düzeyinde ufukta gözüken bazı işaretler de aynı yönde. Oyle gözüküyor ki gelişmiş ülkelerdeki politik otoriteler ülke içi toplumsal baskılara cevaben ortodoks politikalarını değiştirecekler. Örneğin Fransız Sosyalist Partisi'nin iktisadi politikası asgari ücreti yükseltici, işsizliği giderici, sosyal hizmet harcamalarını tekrar gündeme getirici olacak. Bu arada bazı şirketleri devletleştirerek ekonomi üzerinde politik kontrol fazlalaşacak. Bu politika Keynesciliğin tasfiyesi değil, aksine farklı bir düzeyde geri getirilmesi anlamına geliyor. Eğer işsizlik yenilirken enflasyon artarsa o zaman ekonomiyi dış ilişkilerinden bir nebze yalıtmak gerekecektir. Örneğin, Avrupa para sisteminden çıkmak, belki döviz kurumu politik olarak belirlemek ve de bu önlemle beraber dış ticaret ve uluslararası kredi pazarlarına belli kontrollar getirmek düşünülebilir. Benzer bir senaryo Reagan için de çok uzak gözükmüyor. A.B.D. içinde birçok sektör ithalatın kontrol edilmesini savunuyor, «ucuz» Japon mallarının Amerika'da işsizliğe yol açmasından şikâyet ediyor. Şimdiye kadar A.B.D. içinde petrolün ucuza satılması Amerikan sanayiine dünya pazarında belli bir avantaj tanıyordu. Reagan hükümeti, ülke içindeki petrol fiyatının yükseltilip dünya düzeyine getirileceğini ilan etti. Bu durumda bazı sektörler karşılaştırmalı maliyet açısından ayrıcalıklı durumlarını yitirecekler ve bu sektörler de korumacılık isteyen diğerlerine katılacaklar. İki büyük işçi sendikaları konfederasyonunun ve çelik, tekstil, otomobil gibi büyük sektörlerin korumacılık istedikleri bir durumda Reagan hükümetinin olumlu cevap vermesi büyük sürpriz olmaz. Böyle bir gelişmede aynı iktisadi politikanın A.B.D. dışında yatırım yapan şirketleri cezalandırmaya yönelik önlemler alması dahı beklenebilir. Söylemek istediğimiz şu: önümüzdeki bir-iki yıl içinde Friedmancılık yerini yeni bir politik düzenlemeye bırakır görünüyor.

Bu düzenleme sadece ülke içinde istihdam yaratıcı, politik kontrolu artırıcı olmaz, aynı zamanda ülkelerarası ekoncmide piyasanın kendi kurallarına göre çalıştığı içinde bulunduğumuz dönemi de sona erdirir. Gerek ticaret gerek de sermaye akımları üzerine kontrollar getirerek uluslararası ekonomiyi yeni bir platforma getirir. Bu gelişme 1945 sonrasının malların ve sermayenin serbest akışkanlığı ilkesini de değiştirebilir. Eğer ortaya çıkan yeni düzenleme dünya pazarının politik olarak bölünmesi olursa —örneğin 1930'larda Almanya'nın politik hegemonyası altındaki Güney ve Güney-Doğu Avrupa ülkeleri Alman ekonomisi yörüngesinde bir iş bölümüne girmek zorunluluğunda kalmışlardı— büyük bir savaş ihtimali daha fazla olur. Bunun dışında bir ihtimal de yine uluslararası birtakım düzenlemeleri üstlenecek güçte bir ülkenin (A.B.D.'den başka aday yok) dünya pazarını bütün çelişkilerine rağmen ayakta tutmaya yönelmesi. Fakat, bunu yaparken zorunlu olarak uluslararası sermaye ile çelişkiye girecektir, çünkü ilk aşamada ülke içi ekonomiyi güçlendirmek kaygısı ile çokuluslu şirketlerin hareketlerini kısıtlamak mecburiyeti ortaya çıkacaktır. Buna karşılık A.B.D.'den başka bir ülkenin aynı düzenlemeyi üstlenmesi daha da çelişkili olacaktır, çünkü çokuluslu şirketler bütün bağımsızlıklarına rağmen Amerikan ekonomisine daha sıkı bağlıdırlar ve çıkarları diğer bir ülkenin hegemonyası ile daha fazla çatışacaktır.

Sözünü ettiğimiz iki ihtimal de kısa dönemli çözümler tanımlıyor. Bunlar krizi yönetim politikaları, yoksa yeni birikim tarzının temellerini oluşturacak uygulamalar değiller. Henüz krizin ortasındayız ve daha önce de söylediğimiz gibi Friedmancılık krizin kısa dönemde yönetimini gerçekleştirmeye çalışıyor. Eğer kriz sonrası birikim tarzını tahmin etmek istiyorsak, daha uzun süreli politikaları ve yol açacakları düzenlemeleri beklemek gerekiyor.

29. Uluslararası Friedmancılık son yıllarda IMF reçetesiyle somutlanmış durumda. Bu kurum dünya banka sermayesinin kısa dönemli çıkarlarını gözetip, bu yönde yaptırımlarını kredi piyasası dolayıyla borçlu ülkelere empoze ediyor. Daha önce belirttiğimiz gibi dünya sistemindeki politik karmaşa hegemonik devletin ülkelerarası gelir dağıtımı işlevini sürdürmesini engelliyordu. Resmi fon transferlerinin böylece azalması, petrol kazançlarının da özel bankalarda büyük ölçekte bir likid fon oluşturması ödemeler dengesini kendi

kazançları ile kapatamayan ülkeler için önemli bir gelişmeydi. Eskiden dünya parası türünde yardım veya borçları politik anlaşmalar ve tavizler sonucunda elde edebilen bu ülkeler yeni gelişmeyle kendilerini pazarda fon arayan borçlular durumunda buldular. Petrol fiyatlarıyla paralel artan borçlanma gereksinimlerini ancak özel bankalar karşılayabiliyor, bunlar da kredi verme koşulu olarak IMF'nin onayını öne sürüyorlardı. IMF'nin onayı ise iç ve dış Keynesciliğin tasfiyesine bağlıydı. İç Keynesciliğin tasfiyesi devletin harcamalarını kısması, öncelikle sosyal ücreti artırıcı programlardan vazgeçmesi anlamına geliyordu. Böylece «piyasa mantığı» işlemeye başlayacak, bu mantığa aykırı olan iktisadi faaliyetler de zorunlu olarak ortadan kalkacaktı. Dış Keynescilikten vazgeçmek ise fon alıcı ülkeler için ödemeler dengesini kendi olanaklarıyla dengelemek anlamına geliyordu. Daha doğrusu, resmi fonların azalmasıyla dışalımlarını devam ettirmek için dışsatımlarını yükseltmek, dışardan özel sermaye girişini hızlandırmak, işçilerden, turistlerden gelecek dövizi artırmak mecburiyetindelerdi. Özellikle iç pazarı hedef alan ithal ikameci sanayileşmede başarıya ulaşmış ekonomiler için, bu önerilen reçete çok kapsamlı bir yapı değişikliğini gerektiriyordu. Gelişmiş ülkelerde Keynesci politikayı temellendiren sosyo-ekonomik yapıyı ve devlet şeklini kısaca tanımlamıştık. Şimdi aynı tanımı ithal ikameci politika için yapacağız. Böylece önerilen yapı değişikliğinin boyutları ortaya çıkacak.

30. İkinci Dünya Harbi sonrası kurulan dünya düzenine paralel olarak 1930'larda alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmiş bir grup ülkede iç pazara yönelik hızlı bir sanayileşme başlamıştı. Bu sanayileşmenin en önemli boyutları devletin uyguladığı iktisadi politikanın öneminden kaynaklanıyordu. Bu politika yoğun bir korumacılık getirerek iç pazarı yerli burjuvazinin tekeline veriyor; bu pazarın oluşmasını ve büyümesini sağlamak için de birtakım gelir dağıtıcı uygulamaları benimsiyordu. Bu uygulamalar asgari ücret, sosyal sigorta, sendikalaşma hakları gibi gelişmiş ülkelerdeki Keynescilik benzeri unsurları içeriyordu; aynı zamanda yerel koşullardan kaynaklanan, örneğin gecekondulaşmaya izin verme türü kararlar da tüm politikanın parçasıydı. Hızlı şehirleşme hem yeni tüketim kalıplarını yerleştirerek pazarı büyütüyor, hem de işgücü arzını sürekli artırıyordu. Yine gelişmiş ülkelerde olduğu gibi tekil sermayedarların başaramayacağı gelir dağıtımı uygulamaları devletin iktisadi politi-

kasının içinde kapsanıyor; bu politikanın çerçevesinde oluşan sosyal hareketlenme de genel politikanın savunusunu yerine getiriyordu. Bu genel düzlem üzerinde her ülkenin özgül koşulları devlet politikasında ortaya çıkan farklılaşmaları tayin ediyordu. Örneğin Türkiye'de tarımın eşit toprak dağılımına dayanan yapısı hem gecekondulaşmanın niteliğini değiştiriyor. (benzer ülkelere nazaran Türkiye'deki gecekonduların orta-sınıf banliyösü görünümünde olması) hem de sanayileşme sürecinde tarımın tamamen dışlanmasını engelliyordu. Kırsal nüfusun hemen tümünün toprak sahibi küçük üretici olması tarımın vergilendirilmesini politik olarak zorlaştırıyor, tarımdan sanayiye değer aktarımını dolaylı mekanizmalarla gerçekleştirmek gerekiyordu. Döviz kurunu yüksek tutarak ihracat yapan tarımcıyı cezalandırmak bu aktarımın bir yoluydu, fakat politik düşünceler iç fiyatların ayarlanmasında tarımı gözeten bir tutum getiriyordu. Bu özgüllükten ötürü içinde olduğumuz kriz başladığında, yani ithal ikameci sanayileşme bittiğinde, Türkiye'nin iktisadi durumu benzer ülkelere oranla daha az karanlıktı. Sanayileşme döneminde tarımda da önemli bir birikim olmuş; bu birikimin tanıdığı olanaklar köyle ilişkilerini çoğunlukla kesmemiş gecekondu nüfusuna gerektiğinde geri dönülebilecek alternatif bir iktisadi faaliyet alanı sağlamıştı. Bu nedenlerden Brezilya'nın **favela**'larındaki gerçek fakırlik (işsizlik ve fizyolojik anlamda geçimliğin altına düşmüş ücretler) Türkiye için hâlâ uzak bir ihtimal.

İthal ikameci devlet politikası iç pazarı oluşturup devamını sağlarken aynı zamanda sanayileşme sürecini yönetiyor. Yukarda belirttiğimiz gibi ithal ikamesi takipçi bir teknolojiyle belirli sektörlerde yoğunlaşan bir sanayi yapısını ortaya çıkarır. Bu sürecin en önemli girdisi ithal edilen teknoloji ve bu teknolojinin gerektirdiği —yine ithal edilen— makineler ve aramallardır. Demek ki sanayicinin üretim yapabilmesi ithal etme olanağına bağlıdır. Döviz kuru yüksek tutulduğundan dünya parasına talep sürekli olarak arzdan fazladır; bu yüzden de dövizin çeşitli kullanıcılar arasında dağılımı piyasada değil politik olarak belirlenir. Ayrıca uluslararası Keynesçilik diye adlandırdığımız olgu ülke devletleri arasında fon aktarımını öngördüğünden, devlet zaten dövizin dağıtılmasında karar verici pozisyondadır. Devletin hem gelirin yeniden dağıtımında hem de dünya parasının kullanımını tayin etmedeki rolünden dolayı bu dönem aşırı «politikleşmiş» bir görünümdedir. Her talep devletten yapılır, bütün

iktisadi mücadele aslında devletten ayrıcalık koparmaya yöneliktir. Bu yüzden de «piyasa mantığı»na uygun olmayan birçok gelişme ortaya çıkar. Dünya pazarına oranla daha az üretken, daha yüksek fiyatla satış yapan, daha yüksek ücretle işçi çalıştıran sanayiler istisna değil kuraldır. Korumacılık yapının sürmesini sağlar, uluslararası Keynescilik de değirmene su taşır; bu arada hatırı sayılır bir sanayileşme de gerçekleşir. Kriz başlayıp, yukarda anlattığımız şekilde eski kurumların devamı imkânsızlaşınca ithal ikamesinin gerektirdiği düzenlemelerin değişmesi gündeme gelir. Kriz, olağan olarak, devlet şeklini — devlet ekonomi ilişkilerini politika - piyasa dengelerini, iç Keynesciliğin kurumlarını, devletin meşrulaşma boyutlarını da tartışmaya açacaktır.

Sözünü ettiğimiz ekonomik, sosyal denmeler ve devletin iktisadi politikası «kalkınmacı-popülist» adını verebileceğimiz bir ideolojik ortamda oluşmuştu. Bütün politik gruplar kalkınma adına ortaya çıkıyorlar, yine bütün politik görüşler bir tür halkçılığı —büyük kitlelerin iktisadi ve politik erke kavuşmasını— savunuyorlardı. Bu yüzden de aslında farklı şeyler söylemeyen tarafların simgelere dayanan karşıtlıkları dönemin entellektüel kargaşasını belirliyordu. Plancılığın bayraklaştırılması, fabrika bacalarının yükseltilmesi, kitlenin gerçek anlamıyla «vatandaş»lık statüsüne kavuşturulmasını savunmak, farklı söylemlerden kökenleşmiş gibi gözükseler dahi aslında dönemin genel meşrulaştırıcı ideolojisinin parçasıydılar. İktisadi büyümenin bir müddet sonra ortaya çıkardığı çelişkiler öncelikle popülist ideolojiye temel oluşturan gelir dağılımını çatışmanın öznesi yaptı. Büyümenin yavaşlaması ise kitlelerin yeteri kadar süratle vatandaşlık statüsüne çıkarılamamaları anlamına geliyordu: Bu da eski yapıların çözülmesi sonucu ortaya çıkan tepkiyi radikalleştiriyordu.

31. Görüldüğü gibi ithal ikameci dönem savaş sonrası birikim tarzının belirli tür ülkelerdeki görünümüydü. Üzerinde çok durulan ithal ikameci sanayileşmenin krizi ise dünya krizinin aynı tür ülkelere yansıması olarak yorumlanabilir. Bu yansıma yerel koşullara göre daha erken veya daha geç olabildi — örneğin Türkiye'de işçi dövizleri ve kolay borçlanma krizin etkisini erteleyip iktisadi büyümenin yavaşlamasını ileriye atmıştı. Altını çizmek istediğimiz nokta ithal ikameci modelin kendi çeliskilerinin ancak dünya krizi ile beraber yüzeye çıktığı. İdeolojik düzeyde de krizin getirdiği dönüşüm,

yani Keynesciliğin tasfiyesi, ithal ikameci politikanın ve popülist söylemin terkedilmesini gerekli kıldı. Friedmancılık adını verdiğimiz kurumsal düzenlemeler ülke ekonomisinin dünya sistemi içindeki durumundan kaynaklanan zorlamalarla ülke içi devlet şeklini de etkiledi. Devlet artık gelir dağıtıcı ve politik haklar verici değil piyasa akılcılığına göre teknokratik ve dışlayıcı olmak durumundaydı. Birçok örnekte de devletin bu yeni konumu ve meşrulaştırıcı söylemin değişmesi, yeni bir rejim tipini gerektirdi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Friedmancı uygulama kriz sonrası dönemi tanımlamıyor; yalnızca kısa dönemde etkin olacak bir krizi yönetme tepkisi. Kanımızca gelişmiş ülkeler için ileri sürdüğümüz «Friedmancılığın yerini yeni bir politik düzenlemeye terkedeceği» savı ithal ikameci sanayileşmenin krizini yaşayan ülkeler için de geçerli. Bu tür ülkelerde de sermayeden (özellikle küçük sermayeden) ve işçiden (özellikle yeni işsizlerden) kaynaklanan talepler iktisadi politikayı ekonomiye yeniden istim verecek yönde etkileyecektir. Özellikle dünya pazarına açılmakta kâr olanakları bulmayı uman sanayici sayısının azlığı Friedmancılığın terkedilmesini daha olası kılacak ve hızlandıracaktır. Böyle bir politika değişikliği dünya sistemi çerçevesindeki kurumsal sorunları tek başına çözmeyeceğine göre, yeni bir düzen kuruluncaya kadar kısa dönemli rahatlamalara rağmen krizin çizdiği sınırlar (öncelikle de ödemeler dengesi sınırları) etkili kalacaktır. Dünya ekonomisi kararlı bir büyüme sürecine girene kadar tekil ülke ekonomilerinde ancak kısa dönemli ve başka bir ülke ekonomisinin aleyhine iyileşmeler olabilir. Bu müsbet-menfi denqelenmesi de zaten karşılıklı büyümeyle beslenen dünya ekonomisinin henüz sağlığa kavuşmadığının göstergesidir.

32. Yeni düzenin ne olacağı —dolayısıyla kriz sonrası dönemin birikim tarzı üzerinde spekülasyon yapmak teorik açıdan imkânsız gözüküyor. Kriz süresince bazı öaeler ortaya çıkabilir fakat bu ögelerin hangi özgül bileşimlerde etkinlik kazanacağını söylemek imkânsızdır. Kaldı ki içinde bulunduğumuz kriz büyük bir savaş ihtimalini sürekli gündemde tutuyor, bu ise spekülasyonu daha da zorlaştırıyor.

En başta krizin bir hesaplasma dönemi olduğunu söylemiştik. Ülke ekonomileri arasındaki rekabet kuşkusuz krizin tanımlayıcılarından biriydi. Kriz dönemi Amerikan ekonomisinin üstünlüğünü ko-

ruduğunu gösterdi. Yeni dönemin dünya iş bölümü yine Amerikan ekonomisinin tanımladığı ana teknolojiler ve ana sanayi kolları çerçevesinde oluşacak. Buna karşılık ülke ekonomilerinin iç düzenlemelerinde krizin Amerikan ekonomisine maliyeti daha yüksek olacak, çünkü Keynescilikten vazgeçilince «piyasa mantığı»na, yani dünya pazarının koşullarına göre tasfiye edilmesi gereken daha fazla işkolu, işini kaybetmesi gereken daha fazla nüfus var. Japonya ve Avrupa içinde özellikle Almanya'da iktisadi yapıyı niteleyen «dualite»nin derecesi daha düşük. İthal ikamesinden geçmiş ülkelerde ise dünya pazarının mantığına uymak —hiç olmazsa ilk aşamada— sanayi sektörünün tümüne yakın bir bölümünün tasfiyesi anlamına gelebilirdi. Fakat bu ülkelerin yeni dünya iş bölümüne sanayi malı üretmeden katılacaklarını söylemek yanlış olur, çünkü kriz dönemindeki hesaplaşma bazı sanayi kollarını kesin mahkum ederken, yeni iş bölümünün oluşmasına kadar geçen zaman içinde diğerlerinin dönüşmesini sağlayacaktır. Eski birikim tarzının oluşturduğu fakat kontrolundan kaçırdığı önemli bir ögenin, çokuluslu şirketlerin, durumu da kriz konjonktüründe sarsılmış halde. Sermayeyi düşük ücretli ülkelere kaydırarak kârlarını koruma çabasına girmelerine rağmen büyümenin durması ile pazar sorunuyla karşılaşıyorlar. Yukarda da söylediğimiz gibi ülke devletlerinin önemlerini muhafaza etmeleri dünya sisteminin uluslararası sermaye çerçevesinde kurumsallaşmasını önlüyor. Örneğin ülke devletlerinin fazla politik varlığı olmayan şehir devletleri ve bölge yönetimlerini ortaya çıkaracak şekilde parçalanmaları ve böylece piyasa üzerindeki merkezi politik kontrolun uluslararası sermayenin lehine asgarileşmesi, hâlâ çok uzak bir ihtimal. Bu kriz ülke devleti-uluslararası sermaye çatışmasında ilkinin galibiyetini perçinlemiş görünüyor.

Şu anda sadece banka sermayesi krizden hoşnut. Tüm dünyada bankaların, bankerlerin kârları yüksek. Sorunları olan diğer sektörler ise hükümetleri üzerine korumacılık ve ekonomiyi genişletme yönünde baskı yapıyorlar. Tüm korkular bu baskıların ticaret savaşına hız vereceği ve dünya pazarını parçalayacağı. Ülke devletlerinin uluslararası sermayeye üstün gelmeleri ile beraber bu parçalanma yukarda sözünü ettiğimiz dünya ticaretinin politik olarak belirlenmiş nüfuz bölgelerinde devam ettirilmesi olasılığını doğuruyor. Bu ise klâsik bölüşüm savaşı senaryosunun ilk perdesi. İkinci perde için yeni aktörler gerekiyor; onları daha tanıtmadık.

KISA KAYNAKÇA

ARRIGHI, Giovanni: «Towards a Theory of Capitalist Crisis», **New Left Review,** Sept. - Oct. 1978.

CARDOSO, H. Fernando ve FALETTO, Enzo: **Dependency and Development in Latin America,** Berkeley 1979.

COLLIER, David: **The New Authoritarianism in Latin America,** Princeton 1979.

FRÖBEL, Folker; HEINRICHS, J.; KREYE, O. (eds.): **Krisen in der Kapitalistichen Weltökonomie,** Reinbek bei Hamburg 1981.

GALBRAITH, K. John: **The New Endustrial State,** New York 1967.

GOUGH, Ian: **The Political Economy of The Welfare State,** Londra 1979.

GOULDNER, Alvin: **The Future of Intellectuals and The Rise of the New Class,** New York 1979

GOULDNER, Alvin: **The Future of Entellectuals and The Rise of the New Class,** New York 1979.

HIRSCHMAN, O. Albert: «The Political Economy of Import Substituting Industrialization in Latin Amerika» **Quarterly Journal of Economics,** February 1968.

——— **International Social Science Journal,** (On the State) Vol. XXXII, no. 4 1980

KEYDER, Çağlar: **Emperyalizm Azgelişmişlik ve Türkiye** (2. Basım), Birikim Yayınları, İstanbul 1979.

LINDBLOM, Charles: **Politics and Markets,** New York 1977.

MALLOY M. James (Ed.): **Authoritarianism and Corporatism in Latin America,** Pittsburgh 1977.

MANDEL, Ernest: **Late Capitalism,** Londra 1978.

O'CONNOR, James: **The Corporations and the State,** New York 1974.

O'DONNELL, Guillermo: «Reflections on the Patterns of Change in the Bureucratic - Autharitarian State». **Latin Amerikan Research Review,** Winter 1978.

POULANTZAS, Nicos: **Classes in Contemporary Capitalism,** Londra 1975.

RADICE, Hugo (ed.): **Enternational Firms and Modern Imperialism, Penguin** 1975.

SCHUMPETER, Joseph: **Business Cycles,** New York 1939.

SCHUMPETER, JOSEPH: **Capitalism, Socialism, Democracy,** New York 1956.

SHONFIELD, Andrew: **Modern Capitalism,** Londra 1965.

——— **Union of Radical Political Economics. U.S. Capitalism in Crisis,** New York 1978.

EKONOMİK KRİZ VE YENİ BİR BİRİKİM MODELİ SENARYOSU ÜZERİNE

Nora ŞENİ

1980 yıllarına başlarken sağ bile bugüne kadar «petrol krizi» olarak adlandırdığı buhrana bu ismi veremez oldu. Ancak sağdaki adıyla «petrol krizi», soldaki adıyla «kapitalizmin krizi» 80'leri kuvvetle belirleyici nitelikte gözüküyor.

Bu yazının amacı dünya ekonomisinin, içinde bulunduğu buhrandan ve buhran aracılığıyla, nasıl yeni bir birikim modelini yerleştirmekte olduğunu açıklamak. Bu açıklama sürecinde zorunlu olarak temelleri atılmakta olan yeni birikim modeli içinde önemli bir rol oynayacak **enformatik** dalının yapısal yeri ve ağırlığı üzerinde durulacak, bu dalın yeni «hegemonik sanayi» olma nitelikleri belirtilecektir.

Gelişmiş batı ekonomilerinde İkinci Dünya Savaşı sonundan itibaren emek gücünün değeri sürekli bir düşme eğilimine tabi tutulabilmişti. Bu düşme sürecine paralel olarak gerçek ücretler ise devamlı olarak artmış, işçi sınıfının satın alma gücü önemli bir gelişme oranı sürdürmüştü. Yüzeysel bir yaklaşımla birbirlerine ters düştükleri sanılabilecek bu iki eğilimin, birbirlerine paralel olarak gelişmelerini mümkün kılan maddi bir koşul var. O da; genel olarak sanayi dallarının tümünü, özel olarak da tüketim maddeleri (ve daha da özel olarak yarı dayanıklı tüketim maddeleri) üreten dalları besleyen bir **üretkenlik artışı** olmasıdır. Bir yandan sömürü oranı artarken diğer yandan gerçek ücretlerin yükselmesine müsaade edebilecek olgu: üretkenlik artışının işçi sınıfının tükettiği maddeleri üreten dalları etkilemesidir. İşte 1945'den sonra Batıda yerleşen entansif birikim modelinin (bir evvelki modele nazaran) özelliğini oluşturan gerçek de buydu: emek gücü değeri sürekli bir düşme eğilimine tabi tutulurken, işçi sınıfı tüketim normunun gittikçe genişlemesi. Yetmişlerde ortaya çıkan ekonomik krizin anlamını da bu açıdan tahlil etmek gerek. Bir yandan işçi sınıfının, orta sınıfların 50'lerden beri gerçekleştirmekte oldukları yarı dayanıklı tüketim maddelerince donatımları bir sınıra erişirken, diğer yandan sanayi üretim süreçlerine yeni üretkenlik ar-

tışları aşılanamaz oldu.(1) Böylece entansif birikim modelinin makasını oluşturan çifte eğilim altmışların sonuna doğru hayli yavaşlamışken, yetmişlerde buhrana girdi.

Bu şekilde açıklanarak ortaya konmak istenen krizin emek gücü değerinin düşürülemeyişiyle (yani sömürü oranının arttırılamayışıyla) ilgisidir. Bir birikim modelinden diğerine geçişi koşullandıran şartlar, temelde, emek gücü değerini düşürebilecek yeni bir üretkenlik artışının, gerçek ücretlerin artmasına da müsaade edecek kadar önemli olmasına ve bu üretkenlik artışı sayesinde birtakım tüketim dallarının, sanayilerarası ilişkiler sahnesinin ön saflarına sürülerek, bunların yeni bir «işçi sınıfı tüketim normu» oluşturmalarına bağlıdır. İkinci Dünya Savaşından sonra gerçekleşmiş olan entansif birikim modelinin senaryosunda olmuş olduğu gibi: üretim araçları üreten dallarda ve özellikle yassı çelikde uygulanmaya başlanan yeni teknolojilerin doğurduğu üretkenlik artışı, bu sanayinin mamullerini «girdi» olarak kullanan tüketim mallarına da intikal etmişti. Bunlar da çalışma zamanından tasarruf ederlerken, ürettikleri mamuller işçi sınıfınca da

---

(1) Yeni üretkenlik artışları demek sermaye organik oluşumunun değişmesi, makinenin, teknolojinin değişmesi demek. Ancak bu değişiklikleri gerçekleştirmek en başta ve kabaca iki türlü gücü karşısına alıyor:
1) İşsizlik veya işin dekalifiye olması tehlikelerine karşı çıkan emek gücü örgütleri, elde etmiş oldukları haklar, siyasî ağırlıklar.
2) Yeni teknolojilerin yerleşmesi, yeni tüketim dallarının genelleşmesiyle sanayiler arası ilişkiler dokusu değişmekte, bazı dallar bu doku içindeki önemlerini yitirirken, bazı dalların ise ağırlıkları artmaktadır. Böylece göreli önemlerini kaybetmekte olan sanayilerin yeni birikim modeline geçişi yavaşlattıkları varsayılabilir.
Bu iki türlü «muhalefete» karşılık, kâr hadlerinin düşme eğilimini sınırlı bir müddet için «düşmeye engel» yönünde etkileyen bir başka yola da başvurulmuştur: Göçmen işçi ve kadın istihdamı. Örneğin Fransa'da sanayide, kâr hadlerinin düşmeye başladığı kaydedilen yıl 1967'dir. Oysa 1968'den 1974'e kadar Fransa ekonomisine 2 milyona yakın yeni emekçi dahil edilmiştir (tarım dışı faaliyetlere). Bu işlerin çoğu hem sanayi, hem hizmetlerde alçak kalifikasyon gerektiren işlerden. Bunlardan 700 000'i ilk defa istihdam edilen kadınlar, 750.000'i tarımsal göçün işçi pazarına ilk defa sürdüğü kişilerdir. Kalan diğerleri 1968'den 74'e kadar getirtilen göçmen işçilerdir. (1974'de Fransa sınırları yeni göçmen işçilere resmî olarak kapanmıştır.)
(bkz. Ch Leucate: D'un plan Barre à l'autre ...in. Critique de l'Economie Politique. no. 4 Maspéro yyl. Paris 1978)

tüketilmeye başlamıştı. İşçi sınıfının, orta sınıfların bu malları yoğun olarak tüketmeye başlamasıyla sermaye bu tüketim dallarına yönelmiş, bunların temelinde birikimini sağlamıştı.

Bu tahlilden yola çıkılarak buhrana «çözüm» senaryosu (yani geçilecek yeni birikim modelinin özellikleri) emek gücü değerini yeniden bir düşme eğilimine sokabilecek örüntüler, ekonomiye yeni üretkenlik artışları kazandırabilecek teknolojiler ve doğuracakları yeni üretim ve değişim standartları açısından incelenecektir. Bir başka deyişle; burada üzerinde durulacak başlıca iki açıyı şöyle sıralamak mümkün:

1) Üretim araçları üreten dallar arasında bugün hangi sanayi dalının hem bu sektörün (yani 1. sektörün) sanayilerine, hem de tüketim malları üreten dallara üretkenlik artışı aşılayıp, ekonomiye çalışma zamanından tasarruf sağlayabileceğini (yani hegemonik dalın hangisi olacağını) araştırmak.(2)

2) 1. sektörden bu dalın mümkün kılacağı üretkenlik artışından en çok hangi tüketim dallarının yararlanıp, emek gücü değerini düşme yönünde etkileyebileceklerini incelemek. (Yani 80'lerden itibaren gelişmiş ülkelerde işçi sınıfı tüketim normunun hangi madde ve hizmetleri de içererek genişleyeceğini açıklamak.)

Geliştirilecek olan modele örnek olarak Fransız ekonomisindeki gelişmeler verilecektir. Bu memleketi seçmenin nedenleri 80'ler ve sonrasının hegemonik sanayisi olarak tespit edilecek enformatik dalında Fransa'nın işgal ettiği yerin özelliklerine dayanıyor: Fransa hem enformatiği gündeme getirmiş «gelişmiş» batı toplumlarından, hem de bu sanayi dalındaki uluslararası işbölümünde ABD hegemonyası içinde yer alan bir ülke. Bu hegemonyanın mümkün kıldığı, tayin ettiği, neredeyse «yan üretim» niteliği taşıyan sanayi faaliyetlerinde uzmanlaşan bir ülke.(3)

---

(2) «Hegemonik sanayi» kavramının tanımı için bkz. N. Şeni: Emperyalist sistemde kontrol sanayi ve Ereğli Demir-Çelik. Birikim yyl.

(3) Buhranın petrol krizi olarak patlak verdiği yıl olan 1974'de en önemli Fransız enformatik şirketi CII, Amerikan Honeywell'le ortaklığa götürülüyor, şirket sermayesinin % 40'ı Amerikan oluyordu. Yine aynı yıl Fransa'yı bu dalda özerk kılması beklenen, bu konudaki hem temel araştırmayı, hem de icraatı içeren program «plan calcul» terkediliyordu. Devlet daireleri enformatik cihazlarla, bilgi sayarlar ve terminaller-

Hegemonik sanayi kavramı, sanayi dallarının üretkenlik artışını kendi bünyelerinde yaratma ve diğer dallara genelleştirme yeteneği ölçü olarak alınıp inşa edilmiş, **dallar arası bir hiyerarşi** varsayar. Bir sanayi dalının önemli bir üretkenlik artışı kaydetmesi kıstas olarak yeterli değildir. Bu kıstas üretkenlik artışı kaydeden dalın **sanayi dalları arası ilişkiler dokusundaki yerine** de bağlıdır. Yani bu dalın birinci ve ikinci sektörden kaç sanayi dalına ve ne miktarda «girdi» temin ettiğine ve böylece kendindeki «çalışma zamanından tasarruf imkânlarını» ne derecede iletebileceğine, genelleştirebileceğine bağlıdır. Dolayısıyle, birinci sektörden tüm dalların bu hiyerarşideki yerleri belirleyicidir. Birinci sektörden olup, hem bu sektöre, hem de tüketim malları sektörüne önemli miktarda girdi temin eden dalların hiyerarşideki yeri daha da yüksektir. Bu hiyerarşide en tepe yeri işgal eden dal ise hegemonik sanayi, ya da kontrol sanayinin kendisidir.

Burada enformatik sanayinin nasıl **bu** yeri, hegemonik sanayi yerini işgal ettiği açıklanacak. Ancak hegemonik sanayinin niteliklerini yalnızca bu hiyerarşi açısından ele almak yeterli değil. Enformatik sanayinin üretkenlik artışını ekonomiye genelleştirme sürecinde, nasıl bazı tüketim dallarını sanayiler arası ilişkiler sahnesinin önlerine itip, bunların ürettiği malları işçi sınıfına «demokratikleştirdiği»ni, sanayi ve hizmet sektöründe teknik işbölümünü nasıl değiştirdiğini açık-

---

le donatılırken ihtiyaçlarını CII-Honeywell Bull ortaklığından gidermeye zorlanıyorlardı.

1978-79 yıllarında ise Fransa enformatiğin çok yönlü patlamasına tanık oluyordu. 1978'de yayınlanan ve enformatizasyonun toplumsal etkileri konusunda hükümetin ısmarlamış olduğu araştırma raporu; Nora-Minc raporu yayınlanıyor ve birçok tartışmaya yol açıyordu. Bunun yanısıra fransızların güncel hayatı birdenbire hem bu konuda yazılıp çizilen, sözü edilenle hem hızla ilerleyen enformatikle donatımın etkileriyle işgal ediliyordu. Örneğin çocuklarını yuvaya gönderen velilerden doldurmaları istenen soru formülleri, velilerin direnişlerine yol açıyor ve basında «kişisel özgürlükler çiğneniyor» yaygarası kopuyordu. Gerçekten de velilere sorulanlar, merkezî eğitime bağlı, enformatize bir fişleme plânının uygulanmasına gerekli sorulardı. «Gamin» adı verilen bu fişleme plânı Fransa'da eğitim sistemine giren her çocuğu doğuşundan, eğitimi terk edinceye kadar izleyen, ve hem kişinin eğitimsel yönlendirilmesinde kullanılacak olan, hem sonraki profesyonel hayatında «normal» dışı hareket edebilme «riskini» hesaplamaya yönelik bir plândı. Gelen tepki yüzünden terk edildi.

lamak gerekecektir. Zira üretim artışını genelleştirmenin, hegemonik sanayi olarak yerleşmenin yolu, hegemonik olarak oluşacak bu dalın ürünlerini «girdi» diye kullanan tüketim dallarını genelleştirmekten, tabana yaymaktan (yeni bir işçi sınıfı tüketim normu yerleştirmekten) geçer. Bunun yanısıra bu dalın üretkenlik artışını genelleştirmesi, yeni teknolojiler önermesinden, yani eskisinden yüksek performanslı üretim araçları önermesinden de geçer. (Yeni üretkenlik artışı genelleştirmek yalnızca üretim araçlarının değişim değerlerini düşürmeye değil, aynı zamanda bu araçların kullanım değerlerini de devrimden geçirmeye, performanslarını arttırmaya bağlıdır.) Dolayısıyla **yeni hegemonik sanayinin üretim standartı olarak yerleştireceği yeni teknolojiler üretkenliği arttırırken atölye içi teknik işbölümünü etkileyecekler ve değiştireceklerdir.** Burada soruna bu son açıdan yaklaşmakla başlayacağım.

Atölye içi teknik işbölümünde evrim

1) Bandta çalışmanın sınırları

1970'lerin başında, özellikle Fiat, Volvo gibi otomobil fabrikalarında yeni bir duruma tanık olundu. Bu fabrikaların bazı atölyeleri bandta çalışmayı terkedip, işi yeniden ekipler halinde örgütlemeye başladılar. Aslında çoğu defa band (yani konvoyörler) tamamen terkedilmiyordu. Ekipler kendi alet ve gereç stoklarıyla çalışıyorlardı. Ancak araç, gereç ve hammadde donatımı için yine bir konvoyöre bağlı oluyorlardı. Konvoyörün sürati işin ritmini tesbit etmiş oluyordu.

«İşe duyulan ilgiyi yeniden canlandırma»([4]) hedefi olarak gerekçelenen bu atılımla bandta ve özel becerilerine başvurulmadan çalıştırılan işçiler bandtan çıkarılıp yeniden, —1920'lere kadar geçerlikte olan teknik işbölümünü andırırcasına— ekipler halinde ve mesleki uzmanlıklarına da gerek duyulduğu intibaı verilerek çalıştırılmaya başlandılar. Bu ekipler üretimin bütün bir safhasından sorumlu oluyorlar, maddeye uyguladıkları değişimin, faaliyetin anlamını üretimin genel kapsamı içinde kavrama olanağına daha çok yaklaşıyorlardı. Değişime uğrayacak madde üzerinde birden fazla faaliyet ya da iş türü uygulamaları gerekebiliyordu. Bütün bu değişimler işe duyulan

(4) Bu akım «kol emeğinin yeniden değerlenmesi» (revalorisation du travail manuel) sloganıyla yaygınlaşmıştı.

ilgiyi canlandırmanın, emekçiyi işine karşı «sorumlu» kılmanın yolları olarak sunuluyordu. Gerçekten de bandta çalışmanın, taylorizm, fordizm uygulamalarının iş sürecine kazandırdıkları «yoğunlaşma» (intensification) bir sınıra erişmiş, işin bu tür örgütlenişine gelen tepkiler terazide gittikçe ağır basmaya başlamıştı: İşe ilgisizlik, işe gelmeme (absentéisme, désaffection), turn-over üretim masrafları üzerinde ağırlıkları artan «tepkilerden» yalnızca bazıları. Örneğin Kasım 1970'de Philips şirketinin yayınladığı bir bülten işe gelmemezliği karşılamak üzere istihdam ettikleri işçi sayısının, tüm personelin % 15-20'sini teşkil etmekte olduğunu bildiriyor, yine de neticenin memnunluk verici olmadığını ekliyordu.(5)

Bandta çalışmanın yeniden örgütlenişine paralel olarak (yarı özerk ekipler halinde) ve de özellikle elektronik içeriği ağır olan dallarda, montaj bandından, işin «modüller» halinde örgütlenmesine geçişin yanısıra, sanayide **robotiğin** gelişmesinden, otomatlar kullanımından gittikçe söz edilmeye başlandı. Bunlar taylorizmin prensiplerini çiğneyip yeni işbölümü prensipleri doğurmaktan çok, taylorizmin, «işin bilimsel örgütlenişinin» prensiplerine eklemlenerek işlemeye başladılar. Yani işin bölünmüş ve tekrara dayanan bir iş olmasına eklemlendiler. Otomatlar ya çalışma bandının içinde, işçi yerine konarak kullanılıyorlar ya da birkaç montaj bandı koordine etmeye yarayabiliyorlar.

Robotlar ise kalifiye bir işçinin yerine getirebileceği işlemleri gerçekleştirecek programlara sahipler ve kullanımları genelleşme yolunda.

2) Hizmetler sektörü ve büro faaliyetlerinde enformatikleşme sonrası evrim

Yeni birikim modelinde, emek gücü değerini düşürmenin başlıca yolu hizmet sektörü ve büro faaliyetlerinin enformatikleşmesiyle sağlanacak olan üretkenlik artışına bağlı gözüküyor. 1945'den 1960'lara kadar olan tarihî kesitte emek gücünün kendini yeniden-üretme süreci içinde tüketmekte olduğu metalardan yalnızca sanayi mamulü olanların birim başına değeri düşme eğilimi kaydetmişti. Şimdi ise, emek gücünün kendini yeniden-üretme sürecine giren hizmet sektörü

---

(5) Philips, TEO special No. 5 Kasım 1970. «Une expérience de restructuration du travail dans le montage de télévision». A. Van Wiet.

mamullerinin üretim koşulları enformatikleşmeyle değişecek, böylece aşılanan üretkenlik artışı bu hizmetlerin birim başına içerdikleri «çalışma zamanı»nı (değişim değerini) düşürebilecektir.

a) **Büro faaliyetlerinin enformatikleşmesi**

Bu konudaki ilk deneme ve çabalar büro faaliyetleri arasında basit olup tekrara dayanan işlerin otomasyonunu hedeflemiştir (daktiloyla yazı, düzeltmeler, baskı, stokaj, - dosyalama, doküman, araştırma vs.). Bu hedeflere erişmeyi mümkün kılan makina ve ekipmanlar, donatımlar bugün artık normal şartlarda satılmaktadır. Etüd edilmekte olan bir başka sistem ise, büro faaliyetleri arasında bütün bir faaliyet tipini otomatikleştirebilme imkânları sağlayacaktır; örneğin tüm satış faaliyetlerinin idaresi gibi (satışların kaydı, gönderileceklerin hazırlanması, fatura kesimi vs. gibi). Bu durumda bilgisayarın görevi, işlerin koordinasyonunu yapmak, çeşitli görevlerde, çeşitli yerlerde iş başında olanlara yapılması gereken işlemleri bildirmek.

Böylece şimdiye kadar «işin bilimsel örgütlenişi»nin, «taylorizmin» uygulanmadığı büro faaliyetleri, bu tür işbölümünün prensiplerince örgütlenmeye doğru yöneliyorlar. Dolayısıyle buralarda çalışanların işi asrın başından beri sanayi işçilerinin uğramakta olduğu akibetin aynına uğruyor: işler, faaliyetler daha çok bölünüyor, basitleşiyor, tekrara dayanır oluyor. Yani buradaki emek gücü kalifikasyonunu kaybediyor,(6) karar mercileri ile icra unsurları arasındaki uçurum derinleşiyor, kutuplaşma yoğunlaşıyor.

Büro faaliyetlerinin enformatikleşmesinin mekân ve şehir üzerindeki etkileri

Hizmet sektöründe karar ve idarî mercilerle, uygulama görevleri arasındaki kutuplaşmanın kentsel örüntüde ve mekânsal yerleşimde önemli etkileri olacaktır. Bu olgu Paris gibi hizmet sektöründe

---

(6) Örneğin daktilo makinalarının elektronik bir hafızayla donatılması bu gelişmenin ilk safhalarından biri. Daktilo makinası, içindeki mini bilgisayar sayesinde birkaç programı uygulayabilecek duruma geliyor. Şöyle ki, fatura, makbus vs. yazmak istendiğinde, daktilo kendi başına faturanın prototipini yazıyor, sekretere müşteri ya da satıcının adını, mübadele edilmiş miktarları, ödenen paraları yazmak kalıyor.

ihtisaslaşmış, sanayilerini kendi yöresinin dışına ihraç etmiş, sürmüş bir şehir için son derece belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Paris yöresini ilgilendiren şehirsel planlar 1950'lerden beri bu yöredeki sanayilerden arınmayı kendilerine hedef edinmişlerdi. Bu hedefe yönelik uygulamalar 1960'lardan itibaren(7) sistematik bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanmış, Paris'in hizmet sektöründe uzmanlaşması şehir planlarının diğer bir hedefi olarak —kağıt üzerinde— belirmişti. Böylelikle 60'larda uygulanmasına ağırlık verilen bu planın, 70'lerde sonuçları maddileşmiş, Paris sanayilerinden, işçilerinden önemli oranda arınmıştır(8). Bu şehir hizmet sektörünün yoğunlaştığı, büyük şirketlerin, çokuluslıların idari bürolarının yerleştiği, uluslararası bir merkez haline gelmiştir.

Şimdi ise büro faaliyetlerinin enformatikleşmesiyle yeni bir eğilim doğmaktadır. Otomatizmin genelleşmesi, enformatiğin, sermayenin idare ve dolaşımıyla ilgili faaliyetlerde uygulanması, bu faaliyetler alanında bir yandan işgücünün dekalifikasyonunu, diğer yandan ise, bütün kalifikasyon, karar ve sorumluluğun, sayıları sınırlı, belirli görevlerde kutuplaşmasını getirmiştir. Bu eğilim ise dekalifiye

---

(7) Sanayi birimlerinin yeni konumlara dağılmasını planlamak üzere 1960'da kurulan DATAR adlı örgüt bu süreci her ne kadar bir «anti-merkeziyetçilik» («décentralisation-desserrement) hareketi olarak takdim etmişse de, sanayileri Paris'den daha az gelişmiş yörelere ihraca dürtenin bu yörelerde istihdam edilebilecek emeğin Paris'dekine nazaran ucuzluğu olduğu aşikâr. Memleketin azgelişmiş yörelerindeki işsizliği emmek de, sürecin diğer hedeflerinden biri.

(8) Örnek:

Paris'in 12. ve 13. «arondissement» (mahalle)lerinde oturan işçi sayısının azalışı

	12.	13.
1954	27.685	37.229
1962	26.158	33.295
1968	21.956	26.064
1967	16.175	20.270
%	—41,6 %	—45,6 %

(kaynak: Ch. Lévy. «La région Parisienne: Politique urbaine de 'Etat et Restructuration de l'Appareil Productif» Mimarlık diploma çalışması. UP6. 1978. Paris.)

olan işgücünün, merkezî konum ve şehirlerden taşra ya da uzak banliyölere doğru, ya da bu işgücünü karşılamak ve yerleşmesini sağlamak üzere kurulmuş «yeni şehirler»e (villes nouvelles) doğru ihracını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla Paris yalnızca, global olarak tüm hizmet sektörünün, büro faaliyetlerinin merkezîleştiği bir yöre değil, bu sektör içinden, yani hizmet sektörü ve büro faaliyetleri arasında, yalnızca karar ve idari mercilerin yerleştiği, en kalifiye görevlerin merkezileştiği bir yöre oluyor. Bu sektörden, bu tip faaliyetlerden olup, karar ve idari görevlere yakından bağlı olmayan, icraya, uygulamaya yönelik, kalifikasyonsuz görevler Paris'i «yeni şehirler»e, uzak banliyö ve taşraya gitmek üzere terkediyorlar. İcraya uygulamaya bağlı ve artık fazla bir kalifikasyon gerektirmeyebilecek görevler, faaliyetler —1960'larda dekalifikasyon süreci ve taylorizasyonu tamamlanmış sanayi faaliyetleri için olmuş olduğu gibi— Paris dışına sürülebiliyorlar. Şubat 1980'de devlet sorumluları Paris'den, periferisindeki «yeni kent»lere 700.000 görev'in, yani kişinin ihraç edileceğini açıklıyorlardı.

«La Défense» ve «Gare de Lyon» gibi mahallelerin bugünkü işlev ve görünümleri bu çifte eğilime doğrudan bağlı. La Défense ve Gare de Lyon-Quai de Bercy yörelerinin görünümlerini belirleyen gökdelenler, idari kuleler, çokuluslu şirketlerin, büyük monopollerin büro faaliyetlerini, idari işlevlerini, karar mercilerini barındırıyorlar. Bunlar, devlet mekanizmasına, politik karar mercilerine yakın olmaları gereken personel ve büro faaliyetlerini barındıran, prestijli enternasyonal —kulesel, gökdelensel— vitrinler. Halihazırda bu kulelerdeki personelin ve servislerin önemli bir kısmı yukarıda sözü edilen «yeni kentlere» gönderilecek 700.000 kişiye dahil. Yani burada tariflenen süreç, büro faaliyetlerinin «yerinden yönetim» siyasetince, coğrafi konum değiştirmeleri süreci tamamlanmış değildir. Bu faaliyetleri yeni kentlere ihraç ettiren siyasetin resmî gerekçesi Paris'de kafi miktarda inşa edilmiş büro alanı (metrekare hesabıyla) olmadığı, yeni kentlerde boş bürolar bulunduğunu ileri sürmektir. Yeni kentlere niye büro inşa edildiği sorusu sorulmamaktadır. Enformatikleşmenin kent örüntüsü üzerindeki mekânsal etkilerinin bu kadarla kalmayacağını, çok daha yaygın ve kökden değişiklikleri beraberinde getireceğini düşünmek gerek. Örneğin **ulaşım sorunsalında** büro faaliyetlerinin enformatikleşmesi ve bu tür donatıma bağlı çalışma yöntemlerinin gelişmesiyle, ileri bir safhada kişilerin, pro-

fesyonel faaliyetlerini (kısmen ya da tamamen) oturdukları evden gütme imkânlarına erişebilecekleri düşünülen, planlanan imkânlardan. Bunun dışında şehirlerarası ulaşımı etkilemesi beklenen bir olgu da **telekonferansların** genelleşmesi. Telekonferans iki'den fazla kişinin uzaktan «toplantı» yapabilmelerini sağlayan ekranlı bir telekomünikasyon sistemi. Bu sistem 60'lardan beri ya video-konferans, ya odio-konferans ya da bilgisayarlı konferans olarak denenmekte. İletişimin «gerçek zamanda» gerçekleşmesi, idari personelin, işadamlarının, şirketin çeşitli şehirlerdeki şubeleri arasında yapılacak toplantılar için uçağa binip yer değiştirme zorundalığını kaldırıyor.

Aşağıda sözü edilecek elektronik posta, telematik vs.nin sağladığı «ulaşımdan tasarruf» imkânları üzerinde biraz düşünülecek olursa, bu birikim modelinde, kapitalist üretim tarzı için önemi bilinen kişi ve malların taşımı sorununun (dolayısıyle orta ya da uzun vadede petrol sorununun) yeni bir örüntü içinde karşımıza çıktığı görülür. Biraz spekülasyon yapılacak olsa muhakkak ki bu birikim tarzında önemli olanın insan ve malların dolaşımından, ulaşımından çok, veri ve enformasyonun ulaşım ve iletişimine bağlı olduğu ileri sürülebilir.

b) Telekomünikasyonların enformatiğe bağlı evrimleri

Enformatiğin televizyon ve telefonu da katarak (entegre ederek) kurmuş olduğu «veri iletişim» sistemine **telematik** (ya da teleenformatik) deniyor. Telematiğin mümkün kıldığı hizmetler çeşitli. Ancak burada dikkatimizi iki türlü hizmet çekecektir: 1. halkın emrine yeni, kollektif bir altyapı sunulması, 2. veri iletişim ağları oluşturulması ve parasal «fonların» elektronik transferi ile elektronik posta servisleri.

i. Veri iletişim ağları (réeseaux de transmission de donnés)

Bu ağlar gelişecek olan yeni birtakım servislerin altyapısını oluşturdukları için bu alanda dinamik bir siyasetin vazgeçilmez bir açısı. Bunlar telekomünikasyon sisteminin özel ve en kârlı hizmetleri olarak gerçekliklerini kazanmaktalar. Bu iletişim ağlarına örnek olarak Fransa'da gelişmesine çok ümit bağlanmış TRANSPAC sisteminin niteliği açıklanabilir. Bu ağ, nümerik bilginin (verilerin) paket halinde iletişimini sağladığından daha ucuz bir hizmet sunabiliyor,

genelleşme şansını da buna borçlu. Devlet dairelerinin, çokuluslu şirketlerin, büyük firma ve bankaların şubeleri, çeşitli servis ve ajansları arasında idareyi, veri iletişimini süratle sağlamak üzere (stokların, muhasebenin, fiş sisteminin idareleri için) kullanılmaya elverişli gözüken, en ucuz sistem Transpac.

ii. Fonların elektronik transferi

Bankalararası ya da banka ve çeşitli şubeleri arası, ya da herhangi bir ticari alış-verişte gerçekleştirilen her türlü ödeme, borçlunma, kredi gibi işlemlerin «gerçek zamanda» yapılabilmesini bilgisayar ve terminallerarası veri alış-verişiyle sağlayan bir sisteme, bir ağa dayanıyor fonların elektronik transferi. Tedavül hızını çok süratlendireceği için enflasyonist etkileri olacağı varsayılabilir.

iii. Elektronik posta

Bugün herhangi bir coğrafi noktadan diğerine 4-6 dakika içinde 21 x 29,7 ebatlı bir dokümanı ileten cihazlar mevcut. Bunun yanısıra aynı faaliyeti birkaç saniye içinde gerçekleştiren sistemler de mevcut. Fransa bu alanda 1981'de kullanılır duruma gelecek olan ve geniş halk kitleleri için telekopi sistemi geliştirmekte. Gelişmiş, sanayileşmiş ülkelerin çoğundaki posta bütçe açıkları gözönüne alınacak olursa enformatiği bu alanda uygulamak için yapılan araştırmaların nedeni kolayca anlaşılacaktır. Şirketin çeşitli şubeleri, ajansları arasındaki mektuplaşmanın, fatura, finans belgeleri ve çeklerin posta aracılığıyla gidiş gelişlerinin azalacağı, devlet daireleri arası muhaberatın bu elektronik postanın imkânlarından yararlanarak azalacağı tahmin edilebilir. Tyler'e(9) bakılırsa yalnızca fatura ve parasal tedavül belgelerinin posta aracılığıyla değil de elektronik yolla iletilmesi halinde posta hizmetleri % 30 oranda hafifleyecek. Basın ve gazeteciliğin bu imkânları yaygın biçimde kullanması bu hafiflemeyi daha da önemli kılacaktır. Gazetelerin bir yerde basılıp dağıtımının o yerden itibaren yapılması yerine, yalnızca redaksiyon ve mizanpaj merkezî bir yerde gerçekleştirilip, çeşitli nokta-

---

(9) M. Tyler, «Innovation and development in telecommunications; the implications for transports» Post Office telecommunications Headquarters. Cambridge 1975.

lardaki matbaalara fak-simile olarak iletilebilmekte ve gazetenin baskısı (tirajı) ve dağıtımı o noktalardan yapılmaktadır.([10])

Yeni bir tüketim standartı oluşması

Yukarıda sözü edilmiş olan **telematik** yeni tüketim standartını oluşturan teknik altyapının önemli bir parçası. İlerde maddelere ayırarak açıklayacağım yeni tüketim normunu oluşturan alanların hepsinde telematik kullanımını bulmak mümkün. Zira yaygınlaşacak olan, «domestik telematik» kullanımıdır. Örneğin bir ev hanımı daktilo klavyesini andıran bir klavyeyi kullanarak evindeki televizyon ekranı üzerinde belirmesini sağlayacağı çeşitli haber ve enformasyona erişebilecektir (meteorolojik bülten, siyasi haberler, telefon rehberinin verileri, mağazaların açılış ve kapanış saatleri vs. gibi).

Şimdi teknik açıyı bırakıp genelleşecek tüketim alanlarını ayrı ayrı incelemek mümkün. Burada 3 alan üzerinde durulacaktır; kültür-eğitim, boş-zaman tüketimi (loisirs) ve sıhhat. Bunlar tabii ki işçi sınıfının da uzun zamandır zaten tüketmekte olduğu hizmetler. Ancak yeni birikim modelinin özelliği, üretim şartlarının enformatikleşmesiyle bu hizmetlerin niteliğinin de değişmekte olduğudur. Seri üretime geçiş ve bunun sonucunda metanın niteliğinin değişimi, söz konusu hizmetlerin «demokratikleşmesinin» koşulu olarak belirmektedir. İkinci Dünya Savaşından sonra, işçi sınıfının tüketim sepeti Batı ülkelerinde nasıl kapitalist ilişkiler içinde üretilmiş mallarla dolmuşsa, şimdi de işçi sınıfı ve orta sınıflar yeni şartlarda üretilen «kültür», «sıhhat», «boş zaman» gibi hizmetlerin en önemli müşterisi olarak belirmektedirler. Bunun oluşabilmesi için, bu hizmet dallarındaki üretim şartlarının değişmiş, önemli bir üretkenlik artışı kaydedilmiş olması gereklidir. Enformatik, teknik işbölümünü yeniden örgütlemesiyle ve mümkün kıldığı üretkenlik artışıyla bunun maddi koşulu olarak belirmektedir. Tıpkı 1926'da yassı-çelikde beliren yeni haddeleme teknolojisinin yarattığı yeni vasıflara sahip çeliğin 1945-1974 arası «boom»u bilinen tüketim mallarına sağladığı gelişme imkânı gibi.

Kültür konusuna bir örnekle başlanabilir: o da Paris'deki ünlü

---

(10) bkz: Bruno Lefevre «L'émergence des nouveaux services de telecommunications». in. Traverses No. 16.

kültür kompleksi «Centre Georges Pompidou»nun (diğer adıyla Beaubourg'un) **kütüphanesi.** Bu kütüphanenin Fransa için bir özelliği var: buraya giren okuyucu istediği kitabın kod numarasını kütüphane memuruna verip, kitabın kendisine teslim edilmesini beklemiyor, kodu enformatize bir katalogdan bulup, gidip raflardan kitabını kendi alıyor. (1981'den itibaren ise okuyucu hizmete açılacak terminallerde arayacaktır bibliyografyasını). Böylelikle Paris kütüphanelerinde ortalama yarım ile bir saat arasında değişen bekleme süresi burada sıfıra inmiş oluyor. Oysa bu özellik, hem söz konusu hizmetin niteliğini, hem de tüketicisini farklı kılıyor. Önce **tüketicinin değişik niteliği hakkında:** geleneksel kütüphanenin geleneksel tüketicisi çoğunlukla kitaplarla çalışmayı kendine iş edinmiş, bir dokümanı bir, birbuçuk saat bekleyebilen araştırıcılar, öğrenciler, entellektüeller. Kitabı okuyucusuna bekletmeden sunabilen kütüphane, vakti daha kısıtlı olanı, kütüphaneye gidip gelmeyi alışkanlık, uzmanlık edinmemiş olanı da çağırabilme imkânına sahip; yalnız entellektüelleri değil, ev kadınlarını, öğle ya da akşam tatilindeki memuru, belki işçiyi kendine çekebilmeyi amaçlıyor. Beaubourg'da olduğu gibi, sayısı 1 milyonu aşan dokümanı yönetebilen, günde 10-18 bin kişilik bir kitlenin bu dokümanlara beklemeden erişmesini sağlayabilen yönetimsel teknolojinin temelinde ise enformatik var. (1979'da kütüphanenin enformatize kataloğunun «mülti-media» bir katalog haline gelmesi söz konusuydu, yani mevcut vido-kasetlerin, filmlerin, slaydların, plakların bu katalogda yer alması bekleniyordu.)

Ancak yeni kitlelerin kütüphane «tüketmeye» başlamaları için mevcut kitapları enformatize bir kataloğa göre tanzim etmenin yetmeyeceği aşikâr. **Sunulan hizmetin de niteliğinin değişmiş olması gerek.** Bu kütüphanelerin belirli uzmanlık yapıtlarından, bilimsel araştırma kitaplarından çok, genel ve «vulgarisation» niteliği de taşıyan yapıtlara yönelmesi, bunun yanısıra örneğin ev kadınlarını ilgilendiren örgü, moda, ev döşeme dergilerinin bulundurulmasına da titizlik gösterileceği beklenmelidir. Nitekim 1978'de görüştüğüm Beaubourg kütüphanesi müdürü, ellerindeki dokümanların henüz çok uzmanlaşmış bir nitelik taşıdığını, fazla bilimsel kitap bulundurduklarını ve projenin bunu değiştirmek olduğunu anlatıyordu. Gerçekten de 1978'de günde 10-18 bin kişinin girip çıktığı bu kütüphane okuyucusunun % 40'ını öğrenciler, % 20'sini özellikle taşra şehirlerinden gelen turistler oluşturuyordu. Okuyucu sayısının

% 40'ını öğrencilerin oluşturması ve ortalama yaşın 30'u geçmeyişi her ne kadar Beaubourg kütüphanesinin amaçlarına ters düşüyorsa da, bu kütüphanenin, bu türde geliştirilecek kütüphaneler için bir prototip niteliği taşıdığını unutmamak gerek. Bunun gibi, dışarıya ödünç kitap vermeyen, «kamu okuma kütüphaneleri» (bibliothéque de lecture publique) denen ve Beaubourg'da geliştirilen enformatik katalog sistemine göre yönetilecek olan kütüphaneler Fransa'nın Lyon, Grenoble, Nice gibi taşra şehirlerinde de kurulmak üzeredir. Bu tür bir kütüphane olan New York Public Library ise 7-8 yıldır işlemektedir ABD'de.

Bunun gibi araçlara dayanan bu tip kültür yayılmasının yanısıra üniversite ve araştırma mercilerinin kredileri sistematik bir siyasetle sürekli kısılmakta ve teknisist alanlar lehine yeniden örgütlenmektedir. Bazı yayınevlerinin, kitap basımının Fransa'daki krizi de kanımca bu süreç içinde değerlendirilmelidir.

Boş zaman tüketimi

Kültürün yanısıra «demokratikleşen», belirli boş zaman kullanış tarzlarından söz edilebilir. Bu konuda da tabana yayılmayı mümkün kılan, bu hizmetlerin üretim koşullarındaki değişimler. Örneğin, seyahatler konusunda: müşterek seyahatler, grup halinde turlar, «club méditerranné» türü tatiller çoktan beri mevcut. Ancak şimdi bu konudaki rezervasyon gibi büro işleri çeşitli açılardan otomatikleşmekte. Kişiler belirli seyahatleri için gerekli rezervasyonların tümünü (tren ya da uçak biletlerini, otel odalarını, tiyatro biletlerini, Hertz'den otomobil kiralamayı) evlerindeki terminallerden yapabileceklerdir. Yukarıda sözü edilmiş olan Transpac ağı buna da yarayabilecektir. 1981'de Fransa'da Velizy yöresinde 2 binden fazla aile deneysel olarak bu teknik imkânlarla donatılacaktır.

Bilindiği gibi tren, uçak gibi ulaşım konularında rezervasyon sistemi birkaç yıldır enformatiğe bağlanmış bulunuyor. Uçak şirketleri arasındaki rekabetin bugün hâlâ kayıt, rezervasyon, bilet kesme gibi faaliyetleri azaltmaya yönelik olduğu ileri sürülebilir. (Örneğin Lacker adlı «charter» şirketi, uyguladığı düşük bilet fiyatlarını, müşterilerini, rezervasyon yapmadan uçurtmasına borçlu). Bütün bunlar bu alanda otomasyonun bitmemiş olduğuna ve genişlemesine devam eden bir enformatik donatım pazarıyla karşı karşıya olunduğuna delalet eden işaretler.

Sıhhat: Diagnostik yapmakta da kullanılan enformatiğin, sıhhat, bakım gibi alanlarda da kitlelere daha geniş tüketim imkânları yaratabilmesi çoklukla hastahane, dispanser ve muayenehanelerin hastalar hakkında (hastalıkları, görmüş oldukları tedavi türleri, verilmiş ilaçlar, yapılmış ameliyatlar ve ameliyat sonrası, takip edilmesi gereken bakımları hakkında) bilgisayarlarca yönetilen fişler tutabilmelerine dayanıyor.

Çalışma zamanı / boş zaman oranının değişmesi

Yukarıda maddeleri sayılan tüketim standartının yerleşmesi, haftalık çalışma süresinin kısalmasını, buna mukabil boş zaman süresinin uzamasını beraberinde getirecektir. Gerçekten de bu yeni tüketim normunun yerleşme arifelerinde olan Fransa, Almanya gibi ülkelerde bir yıldır kuvvetle gündeme gelmiş bir slogan; «haftalık çalışma süresinin 40 saatten 35 saate indirilmesi» gittikçe önem kazanıyor. Bu iki eğilimin —yeni bir tüketim standartı oluşması eğilimiyle iş süresinin kısalması eğiliminin— eş zamanda gelişmesi herhalde bir rastlantı olmasa gerek. Aksine, bunların eş zamanda oluşması karşımıza tarihsel bir gereksinim olarak çıkıyor, yeni birikim modelinin gereksinimi olarak. Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi ekonomiye üretkenlik artışı aşılanmasının nedeni sömürü oranını yükseltme gereğinden kaynaklanır. Sömürü oranı ya gerçek ücretlerin de artmasına müsaade edecek kadar, ya iş süresinin ücretler düşmeden kısalmasına izin verecek kadar, ya da ikisini de mümkün kılacak bir oranda yükselmiş olacaktır ki... yeni bir birikim safhasına girilmiş olunsun.([11]) Bizi ilgilendiren 1980'ler ve sonraları safhasında iş süresinin de kısalması teknik olarak gerekli. Zira birikimi sağlayacak söz konusu kültür, sıhhat vs. gibi alanlarda tüketim vakit de gerektiren bir olgu.

Sendikaların, işçi örgütlerinin haftalık iş süresini 35 saate indirmek istemeleri muhakkak ki sermaye birikimini hızlandırmak, sermayeye yardımcı olmak için değil. Önemli olan böyle bir isteğin, ifade edilebilen, dolayısıyle belirli bir güç ve bilince dayanan bir isteğin, işçi sınıfınca ifade edilebilmesi anıyla, sermaye için böyle bir

---

(11) İkinci dünya savaşı sonrasında Fransa'da hernekadar yalnızca ücretler artmışsa da, iş süresi iki harp arasında kısalmış (1936), 40 saatlik haftaya gelinmiş, ve ücretli tatil kanunu çıkmıştır.

durumun yaratılması gereğinin —yani iş süresinin kısalması gereğinin— yaklaşık olarak aynı zamanlara raslaması. 45'lerden bu yana işçi sınıfı mücadelesinin ve ücretlerin artmaya devam edişinin sonucunda ortaya çıkan sömürü oranını arttırma imkânsızlığına sermaye sınıfının bulduğu cevap, yeni bir makine, yeni bir teknoloji ve yeni üretkenlik artışı ve bunların gerektirdikleri yeni tüketim standartlarının yerleşmesini sağlamaktı. Bu standartlar yalnız malların niteliğini değil, ne zaman ve nasıl tüketileceklerini de belirleyen standartlar. Bu sermayenin nasıl salt bir zenginlik, bir üretme kapasitesi olmakla kalmadığını, nasıl bir üretim ilişkisi olduğunu, bir sistemi, kapitalist üretim tarzını belirleyen bir üretim ilişkisi olduğunu örnekleyen belgelerden biri. Ekonomik ve siyasi tarihi yazan öznenin bir sınıf olmadığını, kapitalist üretim tarzı tarihinin ne sermaye sınıfınca ne de işçi sınıfınca yazıldığını, bu tarihin iki sınıf arasındaki mücadeleden —ve özellikle üretim süreci içindeki mücadeleden— doğan dinamikçe yazıldığını ifade eden bir gerçek.

Devlet rolündeki değişiklikler

Yukarıda tasvir edilen sürecin yanısıra; değişen ekonomik gerçekleri değişen kurumlar, değişen örgütler çerçevelemektedir. Bunların içinde «devletin» değişen niteliklerine yüzeysel olarak da olsa değinmeden geçmek olanaksız. Önce, bir evvelki birikim tarzıyla karşılaştırarak hemen söylenebilecek olan; 1980'lerde devletin «sosyal devlet» (Etat providence) niteliğini tamamen terkedeceğidir. O kadar ki neredeyse «kamu hizmeti» (service public) kavramı anlamını tamamen kaybedecektir. Ekonomideki neo-liberalizm akımları bu oluşumun ideolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransa'da bu değişimin uygulayıcısı olan siyasi varlık kuşkusuz Başbakan Raymond Barre'dir. Siyasetini gerekçelemek için kullandığı terimler, uyguladığı programın tümünü özümlemektedir. «Gerçek fiyatlar» siyaseti örneğin. Gerçek fiyatlardan söz ederek devlet «subvansiyonu» sayesinde, şimdiye kadar maliyetinden daha alçak fiyatlar ödendiği varsayılan hizmetlere (ulaşım vasıtalarında bilet fiyatları, sosyal sigorta kesintileri gibi) bundan böyle, piyasa maliyet fiyatlarına göre hesaplanmış bedeller ödeneceği ilan edilmektedir. Yeni liberalizmin görüşleri uygulanmaktadır: «piyasa», pazar denilen bir olgu vardır ve bu olguyu derleyen, yöneten **tabii** kurallar, doğa kanunları

vardır (arz talep kanunu gibi). Devletten istenen, bu kanunların işleyebilmesi, varlık ve gerçekliklerini ispatlayabilmeleri için gerekeni yapmasıdır. Yani devletten, hükümet edenden çok fazla bir şey yapmaması, pazarın kendi «tabii» kanunlarınca yönetilmesine izin vermesi istenmektedir; bilinen, malum «bırakınız yapsınlar»a itaat etmesi. Raymond Barre'in dilinde de bu siyaset «gerçek fiyatlar uygulama» siyaseti olarak şekilleniyor.(12)

1980'ler ve sonralarında devletin oynayacağı rol 1945-74 modelinde devletin oynamış olduğu rolün tamamen aksi. İkinci Dünya Savaşından sonraki entansif birikim modelinde işçi sınıfının, orta sınıfların ekonomiye sınai sermayenin en önemli müşterisi olarak dahil edilebilmesi için, devletin, bu sınıfların alım gücünü garanti etmesi gerekiyordu. Ekonomik buhranların (özellikle 1929 krizinin) ve getirdikleri işsizliğin anısını silmek gerekiyordu. Bunu yapacak sosyal varlık devletti. (Bu senaryonun ideoloğu da bilindiği gibi Keynes'di). İşçinin kapitalist üretim tarzına yalnızca üretici olarak değil,

---

(12) Fransız felsefecisi Michel Foucault, 18. yüzyılda genelleşen ve önemi çok artan «pazar» (piyasa) gerçeğinin, «**hükümet etme sanatında**» (l'art de gouverner) son derece belirgin, yeni bir çağ açtığını açıklar. Bu çağa, kendi zamanladığı hükümet etme sanatı tarihinde **ispatlama çağı**, ya da **gerçekleşme çağı** adını verir (l'ére de la vérification). Ispatlama çağı, orta çağdan beri süregelen **«meşruluk çağını»** kapatan çağdır. Bu iki devrin yönetme sanatı açısından özelliklerini Foucault 1978-79 ders yılında Collège de France'da şöyle açıklıyordu:
18. yüzyıla kadar bu «sanatı» yönlendiren temel sorunsal hükümet edenin meşruluğu sorunsalı: Prensin bu meşruluğu neleri yaparak (görevleri), hangi mecburiyetleri yerine getirerek, neleri yapmayarak muhafaza edeceği etrafında dönen bir sorunsal. Yani Prensin, hükümranın hak ve görevlerinin alanını tesbit eden, ve bunu yaparken dolayısiyle bu alanı sınırlayan bir yaklaşım tarzı. Zaten bu çağda hükümet etmenin prensiplerini, esaslarını yerleştiren düşünürler, ve «bilirkişiler» kitlesi, çıkarları prensin haklarının sınırlanmasına yakından bağlı kilise efradıyla, saraya bağlı nobles. 18. yüzyılda ise sorunsal temelden değişir. Pazar denen ekonomik gerçek «keşfedilir». Aynı zamanda bu pazarı derleyen «doğal» ekonomik kanunlar bulunur. O andan itibaren hükümet edenden artık bu keşfedilen ekonomik kuralların işleyebilmesine gerekli ortamı yaratması, yani fazla hükümet etmemesi, «bırakınız yapsınlar»ı uygulaması istenecektir. İşte 1980'lerin başında «ekonomi» bilim olarak, ya da disiplin olarak ortaya çıkarıldığı zamanın yani 18. yüzyılın ideolojik kabı yine önem kazanmaktadır.

aynı zamanda önemli bir tüketici olarak katılması için satın alma yeteneğin.n belirli bir «güven duygusu içinde, tüketme imkânına dönüşeb.lmesini sağlamak (kötü günler için para biriktirmesini engellemek) gerekiyordu. Batı Avrupa ekonomilerinde devletin Ikinci Dünya Savaşı sonrasında açtığı «sosyal güvenlikler» şemsiyesi (ihtiyarlık, emeklilik, hastalık, işsizlik vs. sigortaları) bunun önemli bir parçasıydı. (Gelişen bir başka açı da tüketim kredileriydi.)

Şimdi ise ve yine liberal ekonomiye dönüş siyaseti içinde, sosyal sigortaların iş ve işçi bulma kurumlarının tümü Fransa gibi bir memlekette bir yandan enformatikle donatılırken, diğer yandan kârlılık prensiplerince yönetilebilmek üzere örgütleniyorlar, özel şirketlere devirleri hazırlanıyor. Bunun yanısıra, elektrik ve gaz idarelerinin, posta ve telefonun aynı evrimlerden geçeceklerini ileri sürmek için kâhin olmak gerekmiyor. Bu evrimlerin «enformatikle donatım» açısı bu kurumlarda hayli zamandır gerçekleşmiş bulunuyor. Eskiden «kamu hizmeti» dediğimiz bu hizmetlerin bu tarzdaki yeniden örgütlenişi karşısında François Châtelet gibi bir düşünür, kişinin vatandaşlık statüsünün yerine bir başka statü, bir «kullanan», «tüketen» (usager) statüsü yerleşmekte olduğunu açıklıyor.

Yukarıda sözü edilen kamu hizmetlerinin özel sektöre devrinin yanısıra merkezî devletin kendisine bağlı yerel mercilere gücünden, görev ve sorumluluklarından bir kısmını terketmesi, yani **«yerinden yönetim» (= décentralisation)** sürecinde ilerlemesi beklenmeli, devlet görüntüsündeki merkezî niteliğin azalmasına şaşırılmamalıdır. Fransa gibi gayet merkezî bir devlet mekanizmasıyla idare olunan bir memlekette, örneğin vilayetlerin (préfectures) sorumluluklarının kapsamının değişeceği, hareket alanlarının (coğrafi anlamda değil) genişleyeceği gündemdedir.

Aslında «yerinden yönetim»e geçiş süreci gibi sunulan bu olgu enformatizasyona yakından bağlı olup, merkezî devlet mercilerinin konum ve sorumluluğundan hiçbir şey eksiltmediği gibi, merkezî niteliğini daha da derinleştirecektir. Enformatik geniş bir fişleme, verileri stoklama imkânı yaratmaktadır. Rutin ve güncel işler ve prosedürler için yerel mercilerin sorumluluk ve görevlerini genişletmekte bir sakınca yoktur. Ancak olağandışı herhangi bir sorun, bir prosedür sözkonusu olduğunda merkezî merciler, yerel mercilerin fişlemiş oldukları verileri enformatik sayesinde inceleyip, ona göre ve **kendileri** karar verebileceklerdir. Dolayısıyle «yerinden yönetilen»

güncel, otomatik prosedürler olacak, ince kararlar konusunda merkezî merciler işe karışabileceklerdir. Bir benzetme yapmak gerekirse şöyle ifade edilebilir: bugüne kadar a.b.c... gibi maddeleri aşmayan yerel mercilerin görev ve sorumluluk alanları, bundan böyle belki alfabenin son harfine kadar bütün harfleri (maddeleri, alanları) dahil edecek şekilde genişleyecektir. Ancak bundan böyle, bütün bu harflerin kapsam ve içeriği de değişmiş, daralmış ve fakirleşmiş olacaktır.

Yazının burasında, değişen birikim modelinin uluslararası ekonomik işbölümlerinde önemli gelişmelere ve yeni gerçeklere yol açacağının ileri sürülmesi doğal karşılanacaktır. Ancak bu konunun ve 1980 sonrasının birikim modelinde, Batı ekonomilerinde **işçi sınıfı oluşumundaki** değişiklikler konusunun incelenmesi hernekadar zorunluysa da, yazının boyutlarını çok genişleteceğinden bunlara burada değinmemeyi tercih ettim.

AYKO YAYINLARI

Bilim Dizisi: 1

Bedrettin Cömert

ELEŞTİRİYE BEŞ KALA

Genel Dağ. : CEMMAY Babıâli Cad. 19/1 Cağaloğlu-İST.

Ankara : Dost Kitabevi; Zafer çarşısı 13

İzmir : Şentürk Dağıtım; 1. Beyler işhanı 45/6 Konak

Birikim tarzı	1830 - 1914 Ekstansif birikim tarzı	1945 - 1974 Entansif birikim tarzı	1980 - ? ?
Egemen artık-değer türü	Mutlak artık-değer	Göreli artık-değer	*
Atölye içi teknik işbölümü	İşçinin küçük sanatlardan, meslekten kalma kalifikasyonu, ekip halinde örgütleniş.	Taylorizm, fordizm. uzmanlaşmış kalifikasyonsuz, tekrara dayanan bölünmüş iş, bandda çalışma	**Sanayide:** robotik, ekiplere dönüş, neo-fordizm **yönetim ve büro faaliyetlerinde, hizmetlerde:** taylorizm,
İşçi sınıfı tüketim normu	Kapitalist üretim ilişkiler içinde üretilmemiş malları tüketir (küçük meta üretiminden. el sanatlarından, aile içi üretimden kaynaklanan)	Otomobil, elektrikli ev eşyası, konserve, konteynerizasyon, sosyal konutlar, toplu konutlar	«Sıhhat», «kültür», «boş zaman»
Hegemonik sanayi	**Profile çelik**	**Yassı çelik**	Enformatik (+ telematik)
Mekânsal, kentsel örüntü		Sanayi emek-gücünün büyük şehirlerin dışına ihracı. «suburbanisation»	Hizmetler sektörü, büro faaliyetleri personelinin büyük şehirler dışına ihracı, «yeni kent»ler, süper başkentler.
Devlet	Ulusallaşan, merkezileşen liberal devlet.	Sosyal devlet	«Sosyal»liğini terk eden neoliberal devlet
Uluslararası ekonomik işbölümü	«Azgelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ve madenî cevher ihracı, sanayi mamulleri ithal edişleri, demiryolları ve rayın (profile çelik) bu işbölümünün maddi olanağını oluşturmaları.	Azgelişmişliğin üretken sermaye (yalnız tüketim dallarının değil, üretim araçları üreten dalların da üretken sermayesini) ithal etmeye başladığı devir	1945-74 birikim modelinin işçi sınıfı tüketim normunu oluşturan sanayi mamullerinin ihracatında uzmanlaşan «azgelişmiş» ülkeler

* Bu birikim modelinde tüketim sahnesinin önlerine itilen dallar hizmetler sektöründen olduğu için «artık-değer» türünden söz etmek imkânsız. Sanayide ise robotik ve neofordizm'den sonra egemen artık-değer yine göreli artık-değer olarak beliriyor. Ancak haftalık iş süresi üzerindeki mücadelenin boyutlarını şimdiden belirlemek olanaksız.

DEVLET VE FERT: GECİKMİŞ BİR KİTAP ELEŞTİRİSİ

Ayşe TRAK(*)

Kadro dergisinin çıkmaya başladığı günlerde Türkocağı'nda Ağaoğlu Ahmet Beyle Şevket Süreyya arasında kamuoyunda önemli yankılar uyandıran bazı tartışmalar oluyor. Bu tartışmaların da etkisiyle Şevket Süreyya daha önce Kadro'da öne sürdüğü görüşlerini birarada toplayan **İnkılap ve Kadro** adlı kitabı yayınlıyor. Aynı yıl Cumhuriyet gazetesinde Ağaoğlu Ahmet Beyin kitabı eleştiren bir dizi makalesi yayınlanıyor. Şevket Süreyya ve Yakup Kadri gibi Kadro çevresinden bazı düşünürler aynı gazetede bu eleştirilere cevap veriyorlar. 1933'de de Ağaoğlu'nun makalelerini ve gelen tepkilerin değerlendirilmesini içeren **Devlet ve Fert** çıkıyor. Bilgi Yayınevi 1968' de **İnkılap ve Kadro**'yu yeniden yayınladı. Bir süre önce de Kadro dergileri toplu halde basıldı. **Devlet ve Fert**'in ise yeni bir baskısı yapılmadı. Ekonomik ve siyasal düşünce tarihinde önemli bir yeri olan bu tartışma günümüz okuyucusuna yalnız bir yönüyle yansıdı.

Bunun böyle olması da çok şaşırtıcı değil zaten. Kadro hareketi devletci görüşlerin temsilcisi, Ahmet Ağaoğlu ise bu görüşlere karşı. Sık sık sosyalizmle devletçiliğin özdeş sayıldığını gördüğümüz, özel teşebbüsün bile zaman zaman devletçiliği savunduğu bir ortamda Ağaoğlu'nun unutulması doğal karşılanabilir. Ama özellikle bu ortamda Ahmet Ağaoğlu - Şevket Süreyya tartışmasının bütününün gündeme gelmesi yararlı olabilir.

Bizce tartışma birbirine bağlı dört soru çerçevesinde özetlenebilir: 1. Geri kalmışlığın nedenleri nelerdir? 2. Devletcilik ve kalkınma ilişkisi nedir? 3. Yöneten - yönetilen ilişkisi hangi kurallara göre düzenlenmelidir? 4. Demokrasi ve özgürlükle ülke çıkarları ve sosyal adalet konuları arasındaki ilişkiler nelerdir?

Devlet ve Fert'de Ağaoğlu geri kalmışlık olgusunu bireyin toplum tarafından ezilmesine, böylece toplumun iç dinamiğinin mer-

---

(*) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakü'tesi. Bu yazının yazılmasında Asaf Savaş Akat'ın büyük katkısı oldu. Kendisine konuya olan ilgimi paylaştığı ve yazıyı okuyup eleştirdiği için teşekkür etmek istiyorum. Doğal olarak, bütün hatalar bana ait.

kezi güçler tarafından sınırlandırılmasına bağlıyor. Bu noktadan hareketle, koşullar ne olursa olsun, devletciliğin kalkınmaya yol açabileceğini kesinlikle yadsıyor. Ağaoğlu'na göre liberalizm Batı toplumlarında olduğu gibi, Türkiye'de de olumlu sonuçlar verebilir. Bu yüzden devlet müdahalesinin mümkün olduğu kadar azaltılması yazarın temel önerileri arasında yer alıyor. Ozgürlük ve demokrasi konularında ise Ağaoğlu'nun tavrı son derece kesin. Yazar demokratik hak ve özgürlüklerin hiç bir amaç için kısıtlanmaması gerektiğini savunuyor. Aynı zamanda, özgürlük ve demokrasiyle kalkınma ve sosyal adalet amaçları arasında da bir karşıtlık olmadığını öne sürüyor. Bu çerçeve içinde kitabın temelini Ağaoğlu Ahmet Beyin toplumun yönlendirilmesini küçük bir aydın gruba bırakmadan, temel hak ve özgürlüklerden taviz vermeden kalkınılabileceği yolundaki sarsılmaz inancı oluşturuyor.

Bugünün okuyucusu için Ağaoğlu'nun ekonomik liberalizm ve kalkınma konusundaki görüşlerinin pek gerçekçi olmadığını görmek güç değil. Gelişme düzeyleri arasında önemli niceliksel farklar olan, yapısal özellikleri birbirinden farklı ülkelere bölünmüş yirminci yüzyıl dünyasında, Ağaoğlu'nun piyasa ekonomisinin kurallarına göre, özgür girişimcilere dayanarak kalkınma önerisi inandırıcı olmaktan çok uzak.(1) Az gelişmiş ülkelerde girişimciliğin en kıt faktörlerden biri olduğu, sermaye birikiminin yetersizliği dikkate alındığında bu ülkelerin sanayileşmiş ülkelerle bütünüyle liberal bir platformda girişecekleri rekabetin sonuçlarını kestirmek güç olmasa gerek. Bu açıdan, Ağaoğlu'nun Şevket Süreyya'nın devletciliğini eleştirirken üzerinde durduğu, ilerde tartışacağımız noktalar yazarın kendi liberalizmini eleştirmek için de kullanılabilir. Giderek, azgelişmiş ülkelerde ekonomik liberalizmin politik liberalizmle bağdaşabileceğinin çok şüpheli olduğu da somut örneklerle gösterilebilir. Yani Ağaoğlu'nun o derece önem verdiği demokratik hak ve özgürlüklerin öner-

---

(1) Bu geri kalmışlık açıklaması ile ilgili olarak Ağaoğlu'nun görüşleriyle, Ahmet Hamdi Başar'ın görüşlerinin karşılaştırılması ilginç olabilir. Başar (1933, 1960)da Ağaoğlu gibi devletin ekonomik yaşama müdahalesinin, bireyin üstünde kurulan devlet baskısının, geri kalmışlığın en önemli nedeni olduğuna inanıyor. Ama Ağaoğlu'ndan farklı olarak, Başar geri kalmış bir ülkenin ancak devletcilikle kalkınabileceğini savunuyor ve kalkınma hamlesini gerçekleştirmek için yeni bir devletçilik kuramı (iktisadi devletçilik) geliştiriyor.

diği ekonomik kalkınma modeliyle çelişebileceğini söyleyebiliriz.

Ağaoğlu Ahmet'in kitabında bir kalkınma modeli arayışı içinde ortaya çıkan karmaşık sorulara cevap bulmamız söz konusu değil. Bununla birlikte kitap, «Türk tefekkür tarihinin» ilginç ve unutulmuş, belki unutulmuş olmasıyla ilginç, bir yönünü oluşturuyor. Ayrıca, Ahmet Ağaoğlu - Şevket Süreyya tartışması, devletcilik, devrimcilik, demokrasi gibi güncelliğini koruyan konularda bugün karşılaştığımız bazı yanılgı ve saptırmaların daha iyi görülmesine yardımcı olabilecek nitelikte. Bu bağlamda, Ahmet Ağaoğlu'nun önerdiği kalkınma modeli pek gerçekçi olmasa da, yazarın Şevket Süreyya'nın devletciliğine yönelttiği eleştirileri dikkate değer buluyoruz.

Bu yazıda Ahmet Ağaoğlu - Şevket Süreyya tartışması özellikle **Devlet ve Fert** üzerinde durarak özetlendi. Ama Ağaoğlu'nun görüşlerini daha iyi açıklayabilmek için yazının sonunda yazarın gene Cumhuriyet gazetesinde tefrika edildikten sonra 1930 yılında kitap olarak basılan **Serbest İnsanlar Ülkesinde** adlı alegorik romanına da değindik. Bunun dışında, yazıdaki bütün alıntılar **Devlet ve Fert**'le **İnkılap ve Kadro**'dan.

GERİ KALMIŞLIK - DEVLETCİLİK - KALKINMA

Şevket Süreyya'nın «geri kalmışlığın nedenleri nelerdir?» sorusuna verdiği cevap bugün yaygın bir biçimde benimsenen açıklamalara oldukça yakın.(2) Geri kalmışlık olgusunun bu açıklamasında özellikle dış etkenler üzerinde duruluyor. Sanayileşme sürecine ötekilerden önce giren ülkelerin güttüğü sömürgeci politikaların diğer ülkelerde sanayinin gelişmesini kösteklemesi, bu ülkeleri hammadde üreticileri durumunda bırakması açıklamanın temelini oluş-

---

(2) Bu açıklamaların sistematik bir biçimde ilk defa P. Baran tarafından ortaya koyulduğunu görüyoruz. Daha sonra, 1960'lar ve 1970'lerde, özellikle Latin Amerika ülkelerinin gerçeklerinden kalkınarak geliştirilen yeni emperyalizm teorileri de geri kalmışlık olgusunu dış etkenlere ağırlık vererek açıklıdılar. Bu çerçeve içinde, geri kalmış ülkelerin yapısal özelliklerinin açıklanması ve bu özelliklerin temelindeki tarihsel gerçeklere dikkat çekilmesi yolunda çok önemli adımlar atıldı. Ama ancak bu ülkelerin iç dinamiğinden, bu dinamiğin özellikle'erinden soyutlanması bir çok sorunun cevapsız kalmasına, bir çok olanda yüzeysel, şematik yaklaşımlarla yetinilmesine yol açtı.

turuyor. Bu çerçeve içinde Şevket Süreyya «üretim vasıtaları ve teknik kuvvetlerin dünya yüzüne rasyonel bir biçimde dağıtılmadığını» vurguluyor (s. 44). Yazara göre, bu «rasyonel olmayan» dağıtım, yirminci yüzyılda, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki çatışmalarını ikinci planda bırakıyor. Yani Şevket Süreyya'ya göre yirminci yüzyılın ana çelişkisi uluslararası eşitsizlikten kaynaklanan çelişki.

Yazarın ileri ve geri toplumları nasıl tanımladığı ise çok açık değil. Teknolojik gelişme düzeyinin bu konuda önemli bir ölçüt olduğu **İnkılap ve Kadro**'da birçok kez belirtiliyor. Ama sosyo-ekonomik yapının bütününün gelişme düzeyi söz konusu olduğunda Şevket Süreyya'nın tavrı daha zor anlaşılır bir hal alıyor. Örneğin kitabın ilk baskısında aşağıdaki gibi bir bölümle karşılaşıyoruz:([3])

> «Muasır cemiyetlerde iktisat hayatı cemiyetin iradi müdahalesinden tamamile hariç olarak yürütülüyor... Halbuki, mesela, bütün istihsal vasıtaları ve köpeklerinden ve avcıların oklarından, bütün istihsal usulleri de mahdut ve muayyen bir takım kaidelerden ibaret olan eski bir Hindu kabilesinde bütün iktisat münasebetleri kabilenin, yani cemiyetin iradi müdahalesi dahilinde cereyan ederdi. Başta bütün av ve istihsal hayatının nazımı olan bir idare edici vardı. Hulasa bu cemiyetin teknik temeli geri fakat tekniğe tahakküm şekli ileri idi... Bu iptidai fakat planlı tahakküm şekli cemiyetin hayatında tekniğin inkişafına muvazi olarak cemiyetin planlı müdahalesi içinde ilerlemiş olsaydı cemiyetin içinde ne sınıflar ve ne de milletler arasında bir takım tezatlar doğmayacak ve her teknik terakki cemiyet içinde bir takım içtimai uygunsuzluklara yol açmayacaktı.»

Ahmet Ağaoğlu bu açıklamanın sosyo-ekonomik ilişkiler ve teknik düzey arasındaki bağın algılanış biçiminden doğan zayıflıkları üzerinde duruyor:

> «Demek ki Şevket Süreyya Bey cidden inanıyor ki taş devrinde av ve otla yaşıyan, kaya çatlaklarına sığınan insan sürüleri muasır insanlardan daha planlı, daha ileri bir iktisat dü-

---

(3) Bu bölüm **İnkılap ve Kadro**'nun 1968 baskısına alınmamış.

zeni kurmuşlardır. Müminlere ne mutlu. Bu imanla mıdır ki bu idealin Türk cemiyetinde de tahakkuku arzu ediliyor?» (s. 16)

Ağaoğlu daha sonra teknik ilerlemeyle planlı müdahalenin bir arada yürüyemeyeceğini öne sürerek kendi geri açıklamasını geliştiriyor. Yazara göre, Şevket Süreyya'nın sömürgecilik olgusuna dayanan geri kalmışlık açıklaması tatminkar bir açıklama olmaktan çok uzak. Bu aslında bir açıklama değil, yalnızca batının zengin, doğunun yoksul olduğu gibi herkesin bildiği gerçeklerin yeniden belirtilmesinden ibaret. Oysa, diyor Ağaoğlu Ahmet Bey, batıdaki ilerlemenin Türkiye gibi ülkelerin geri kalmasına yol açtığını söyleyenler, daha önce neden ilk aşamada batının doğudan daha büyük bir ilerleme gösterdiğini açıklamak zorundalar. Ozellikle birkaç yüzyıl önce doğu toplumlarının batı toplumlarından daha zengin, daha uygar oldukları düşünülürse, bu açıklamanın gerekliliği kolayca görülebilir. Ağaoğlu'nun deyişiyle:

«Malumdur ki bütün medeniyetler şarkta doğmuştur. Yine malumdur ki mesela Osmanlı devleti 15 nci asırda iktisadi ve idari teşkilatı ile Avrupa'ya faikti. Ve keza malumdur ki Hindistan büyük Ekber zamanında iktisat ve irfan sahalarında İngiltere'nin fevkinde idi.

Ne oldu ki bir müddet sonra Osmanlı devleti revnakını kaybediyor, mütemadiyen bozulmaya doğru yürüyor ve nihayet yarı müstakil bir hale geliyor? Ve keza ne oldu ki Hindistan bir müddet sonra yalnız gerilemekle kalmıyor, evvelce kendisinden medeniyetce aşağı olan ve daima ahalisinin sayısı ve yerinin genişliği itibarile kendisinden on kere küçük olan İngiltere'nin esiri oluyor?

Bütün beşeriyet tarihini altüst etmiş olan bu hadiseler izaha değmez mi? Neden Kadrocular bu hususta derin bir sükut takınıyorlar?» (ss. 26-27)

Ağaoğlu Ahmet Bey bu soruların üzerinde durarak geri kalmışlık olgusunu doğu toplumlarında bireyin merkezi otorite tarafından sürekli ezilmiş, bireysel gelişmenin engellenmiş olmasına bağlıyor. Batı toplumlarında bireyin yeteneklerini geliştirmesi ve bu gelişme sonucu elde ettiği kazancı kullanması için gerekli özgürlükler yasalarla sağlanırken, doğuda birey merkezi güç tara-

fından ayırım gözetilmeden baskı altında tutulmuş, kabuğuna çekilmeye, pasif bir tutum içinde yaşamaya zorlanmıştır:

> «Şark ferde hürriyet vermediğinden, ferdi silinmiş bir hale getirdiğinden kendisi de bilahare silindi, mahkum oldu. Aksine olarak garp ferde hürriyet ve serbesti temin ettiğinden fert inkışaf etti ve inkışaf eden fertlerden mürekkep garp cemaatleri kendileri inkışaf ettiler ve kuvvet buldular.» (s. 138)

Ağaoğlu'na göre doğuda bireyler arasındaki farklılaşma ve çatışmaların ortaya çıkışı da aynı şekilde baskı altında tutulmuş, bu şekilde bireylerin hak ve hürriyetleri için mücadele etme yetenekleri zayıflarken toplumu ileri götürebilecek çelişkiler de ortaya çıkmamıştır.

Ahmet Ağaoğlu'nun «Şarkda herşeyi önünde ezen ve bütün insanları aynı seviyeye indiren istibdat» (s. 140) konusundaki görüşleri yazarın Şevket Süreyya'nın çeşitli toplumlarda sınıf çatışmalarının rolüyle ilgili fikirlerini eleştirirken öne sürdüğü görüşlerle bütünleşiyor. **İnkılap ve Kadro**'nun çeşitli bölümlerinde Ş. Süreyya'nın sınıf çatışmalarını sanayileşmiş kapitalist toplumlara özgü bir olay olarak değerlendirdiğini, gerek kapitalizm öncesi batı toplumları, gerekse Türkiye gibi azgelişmiş toplumlarda sınıf çatışmalarına rastlanmadığını düşündüğünü görüyoruz. Ağaoğlu bu görüşe Hegel, Marx ve Engels'e atıflar yaparak karşı çıkıyor ve sınıf çatışmalarına tarihin her döneminde, toplumsal ilerlemenin ana nedeni olarak rastlandığını savunuyor. Böylece, bir kez daha, sınıf çatışmalarının merkezi otorite tarafından frenlenişinin toplumsal gelişmeyi önlediği görüşünü ileri sürüyor:

> «Kadrocular zannediyorlar ki içtimai tezatlar ve çarpışmalar yalnız kapitalist cemiyetlere münhasır bir hadisedir.
> Aldanıyorlar; bu tezatlar ve çarpışmalar ta ezelden beri beşeriyetin kaderidir. 'Tarihi maddiyecilik' mektebini tesis eden Marx ve Engels bu mektebin felsefe malzemesini Hegel'den almışlardır. Hegel'in felsefesi ise işte tam bu tezatlara ve çarpışmalara müstenittir. Bu mütefekkire göre kainat ve tabiat bir ahenk ve muvazene peşinde koşar, lakin hiç bir zaman onu bulamaz. Bir tezadı bertaraf ederek ahenge kavuşmak üzere iken yeni bir tezat onu bu hedefden uzaklaştırır. Zaten tekamül ve inkışafın

sırrı da bu mütemadi koşmalardır. İçtimaiyat sahasında bu hadise o derece umumi ve barizdir ki gözle görmemek bile mümkün değildir...» (ss. 35-36)

Yukardaki alıntı bizce iki açıdan ilginç. İlk olarak, Ağaoğlu'nun Şevket Süreyya'nın fikirlerinin sistematik, kendi içinde tutarlı bir dünya görüşüne dayanmadığını gösterme çabalarından biri olduğu için. **Devlet ve Fert**'de yer yer aynı çabayı yansıtan başka bölümlere de rastlıyoruz. Örneğin:

«Bize göre sosyalizm nihayetine kadar tam ve ahenktar bir görüştür... tam, ihatalı, evveli sonuna uygun bir görüş, bu görüş ya kabul ya reddedilir. Fakat Kadrocular ne kabul ne de reddediyorlar.» (s. 19)

Veya:

«Zaten ben Şevket Süreyya Beyin ne olduğunu anlamadım ki onu filansınız diye tarif edeyim. Komünist demek muayyen bir fikir manzumesi taşımak demektir. Böyle bir manzumeye ben bu adamda tesadüf etmedim ki!» (s. 132)

Aslında Ağaoğlu bu açıklamayı Şevket Süreyya'nın yazarın kendisini komünist olmakla suçladığını, yani jurnalcılık yaptığını öne sürmesi üzerine yapıyor. **Devlet ve Fert**'in bazı bölümleri bu jurnalcılık iddiasının pek de temelsiz olmadığını gösterecek nitelikte. Yani yazar bir yandan ateşli bir fikir özgürlüğü savunucusu olarak karşımıza çıkarken bir yandan da, «yeri geldiğinde», tartışma içinde karşısındaki için tehlikeli olabilecek suçlamalara başvurabiliyor. Bu da bize devrin tartışma düzeyi hakkında bir fikir verebilir. Bununla birlikte, yukarda belirttiğimiz gibi, Ağaoğlu sık sık Kadro'nun görüşleriyle Marksizm arasındaki farklara işaret ediyor. Ayrıca yazarın Marx ve Engels'e karşı çok olumlu, «hürmetkar» diyebileceğimiz bir tavır takındığını görüyoruz.(4)

Nitekim tarihte sınıf çatışmaları üzerindeki tartışmanın ikinci

---

(4) Bu açıdan, Korkmaz Alemdar'ın Kadro'nun tıpkı basımına yazdığı önsözde, başka birkaç yazarla birlikte, Ağaoğlu'nun Kadro'ya karşı çıkışında rol oynayan ana etkenin derginin görüşleriyle marksizm arasındaki ilişki olduğu iddiasını temelsiz buluyoruz.

ilginç yönü bu tartışmada Ağaoğlu'nun tarihi materyalizmin temel kavramlarına dayanarak Şevket Süreyya'nın tarihsel gerçekleri görmediğini kanıtlamaya çalışması. Bu noktada Ağaoğlu'nun Marx ve Engels'in tarih anlayışına karşı çıkmadığını, giderek «devletciliğin» tarihsel gelişmenin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkacağı fikrini benimsediğini görüyoruz. Biraz ilerde göreceğimiz gibi yazar sosyalizmi bir devletcilik türü olarak değerlendiriyor. Bu tartışmada Marx'ın devletin ortadan kalkmasıyla ilgili görüşlerine kesinlikle değinilmiyor. Yalnız, bu konuda yazdıklarından, Ağaoğlu'nun toplumun doğal gelişmesi sonucu ortaya çıkan devletciliği, devlet aygıtının gittikce güç kazanmasından çok, ekonominin işleyişinin toplumsal denetimi olarak gördüğünü sezebiliyoruz.

Ağaoğlu'na göre, kapitalizmin gelişmesiyle sermayenin belirli ellerde toplanması ve burjuvazi ile proletarya arasında gittikçe büyüyen tezatlar toplumun ekonomik yaşama müdahalesini zorunlu kılmıştır. Ağaoğlu bu gelişmeler sonucu ortaya değişik devletcilik türleri çıktığını öne sürüyor. Bunlardan biri Marx ve Engels'in fikirlerini içeren «azami devletci» görüş. Ağaoğlu bu görüşün iki ayrı şeklinden söz ediyor. Yazara göre, Marx ve Engels sanayileşmiş ülkelerde hedefe parlemanter yollardan varılabileceğini düşünürlerken, daha sonra Lenin ve Troçki geri kalmış ülkelerde devrim yoluyla azami devletciliğin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyorlar. (s. 51)

Ağaoğlu sosyalizmin azami devletcilik görüşlerinin dışında, başka bir devletcilik türü olduğunu yazıyor:

> «Komünist olmayan diğer sosyalit mektepler ise yeni nizamı gene devletcilik, yani istihsal vasıtalarının devlet elinde toplanmasında aramakla birlikte mesaide ve mesai mahsulünün istihlakı konusunda ferdiyetcilik esasını kabul ediyorlar.» (s. 51)

Ağaoğlu'nun şemasındaki üçüncü devletcilik türü olarak «müfrit burjuva devletciliğini», yani faşizmi görüyoruz. Faşizm «bir nevi burjuva reaksiyonu». Amacı da mülkiyeti ortadan kaldırmak değil, burjuvazi yararına sınıflar arasındaki ilişkilerin devletce düzenlenmesi. «Hükümet şekline gelince: Faşizm Lehistan'da cumhuriyetci, İtalya'da kraliyetcidir. Fakat her iki memlekette de diktaturcudur.» (s. 52)

Ağaoğlu bütün bu devletcilik türlerinin gelişmiş ülkelerde sanayileşmenin yol açtığı tezatlar karşısında ortaya çıktığını, Kadrocularınsa tezatların ortaya çıkmadığı bir kalkınma sürecinin gerçekleşmesini amaçladıklarını vurguluyor.(5) Yazara göre devletcilik yoluyla kalkınmaya çalışmak hem sakıncalı, hem de olanaksız. Ağaoğlu'nun bu tür bir kalkınma stratejinin sakıncaları hakkındaki görüşlerinin ne olabileceği yazarın ana hatlarıyla belirttiğimiz geri kalmışlık açıklamasından çıkarılabilir. Burada da Ağaoğlu'nun görüşlerini yer yer Marx ve Engels'e yaptığı atıflarla desteklediğini görüyoruz. Örneğin:

> «(Geri kalmış toplumlarda devlet müdahalesi) muzırdır. Çünkü tezadı inkışaf tarikiyle doğuracak ferdi faaliyetlere engel çıkarır. Bu münasebetle burada Engels'in bir sözünü zikredelim: Büyük mütefekkir diyor ki: 'Siyasi kuvvetin iktisadi inkışafa tekabül etmeyen müdahalesi iktisadı ta esasından sarsar'». (s. 62)

Aynı şekilde:

> «Binaenaleyh demokrasi devrinin açılmasını görmeden ve bu açılmanın doğurduğu tezatlar çıkmadan görülmüş ve çıkmış gibi davranmak devleti felce uğratmaktan başka netice vermez. Karl Marx 'Sermaye' adlı eserinin mukaddimesinde diyor ki: 'İstihsal vasıtalarıdır ki devletin şeklini ve sınıfların mütekabil vaziyetlerini tayin eder. Cemiyetin tekamülü istihsal vasıtalarının tekamülü ile müvazi olarak yürür. Fakat bu tekamül seyrini ne durdurmak ve ne de atlamak hiç bir kuvvetin yapabileceği iş değildir.» (s. 66)

Aağoğlu'nun devletcilik yoluyla kalkınmanın olanaksızlığı hakkındaki görüşleri gene ekonomik düzey ve siyasal düzey arasındaki ilişkilere dayanıyor. Gerekli sermaye birikiminden, teknik bilgi ve

---

(5) Ağaoğlu Kadro hareketini sıraladığı devletçilik türlerinden biri olarak adlandırmaktan kaçınırken, bazı yazarlar hareketi tanımlarken daha kesin bir tavır alabiliyorlar: Örneğin, Peyami Sefa'ya göre: «(Kadrocuların) sosyalist ve kolektivist fikirlerin milliyetçilikle telifi gayretleri ister nesyonal-sosyalizm, ister sosyal-nasyonalizm densin, başka iki kelimeyle daha iyi özetlenebilirdi: Türk faşizmi» C. Alpar, s. 27).

yetişmiş elemandan yoksun bir ortamda devlet ekonomiye müdahale olanağını nereden bulacak? Sermaye, teknoloji ve yetişkin eleman açısından geri bir ülkede, ekonomik konularda deneyimsiz bir bürokrat gurup istenilen gelişmeyi nasıl sağlayacak? Nasıl oluyor da Kadrocular bu derece önemli konularda ayrıntılara girmekten çekiniyor ve bir takım genellemeler düzeyinde kalabiliyorlar? Ağaoğlu'nun **Devlet ve Fert**'de bu soruları defalarca sorduğunu görüyoruz:

> «Bütün eski ve yeni düşünülen nizamların aksine olarak içtimai sınıflar arasında bağlı kapılar ve duvarlar kabul etmiyen ve herkes için bütün yolları açık bırakan ve bu yollar üzerinde yürümek serbestisini veren demokrasi sisteminin fertlerde inkışaf ettirdiği hasletler cümlesinden olmak üzere bilgi, tecrübe, çalışkanlık, sabır, tasarruf, nefse itimat, nefsaniyete tahakküm, vazifeye merbutiyet, teşebbüsde cesaret ve ilah gibi velut ve yaratıcı kaabiliyetler kaydedilebilir. Bu gibi fertleri içinde taşıyan bir cemaat devletcilik sahasına atılırken ve iktisadi faaliyetleri ellerine alırken emirlerine hazır hem teknik, hem sermaye, hem de tecrübe ve bilgiyi haiz ve iş ahlakile cihazlanmış fertleri hazır buluyorlar (ss. 64-65)... Fakat demokrasi devrini geçirmemiş olan muhitlerde geniş devletcilik sistemi nasıl tatbik olunabilir? Parayı, tekniği ve bilhassa parayı ve tekniği verimli ve faideli bir tarzda işletecek canlı unsurları nereden alacak? Zaten iş ve teknikle hiç bir alakası olmıyan memurların böyle muazzam ve hayati bir teşebbüsü muvaffakiyetle yürütebileceklerine Kadrocular cidden inanıyorlar mı? (s. 67)... Ve hele Türkiye gibi nisbeten fakir ve vasıtaları mahdut olan bir memleketi bu hususta diğer memleketlere nümune ve yol gösterici olmak gibi cazibeli perspektifler ile tahrik etmek zihniyetini asla anlamıyoruz. Bu'du mücerrette mi yaşıyoruz? Türk köylüsünden aldığımız vergiler ile yüksek teknik cihazı ve iktisadi terakkümler vücuda getirerek müstakbel tezatları beşeriyete nümune olmak üzere bertaraf edeceğiz! Ne ala! Servantes'in ruhuna rahmet!» (s. 76)

YÖNETENLER, YÖNETİLENLER VE İNSAN HAKLARI

Şevket Süreyya - Ahmet Ağaoğlu tartışmasında önemli yer tu-

tan diğer iki sorunun halkla yöneticiler arasındaki ilişkiyle, özgürlük, demokrasi, ülke çıkarları ve sosyal adalet konuları arasındaki bağlantılar olduğunu söylemiştik. Birbiriyle yakından ilgili olan ilk iki soru gibi bu soruları da birlikte ele almanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

İnkılap ve Kadro'da Şevket Süreyya yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde batı demokrasisinin kuralların-dan yararlanılamayacağını savunuyor:

> «... bugünkü şekli ile klasik demokrasi ana ilkeleri ve müesseseleri ile Batıda artık verebileceğini vermiştir. Batı dışındaki memleketlere ise artık birşey vadetmemektedir. Hayatın yeni akışları karşısında hayatiyetini ve akıcılığını kaybetmiş bir nizam halini almıştır denilebilir. Gerek millet içinde, gerek milletler arasındaki tezatların, çelişmelerin bu kadar keskinleştiği, ihtilatlar peyda ettiği bir devirde, bilhassa sosyal disipline muhtaç memleketler için artık tatmin edici ve ilerletici bir nizam olarak pek çok eksiklikleri ileri sürülebilir.» (s. 168)

Şevket Süreyya'ya göre yeni Türk toplumunun «inkılapcı» prensipler doğrultusunda düzenlenmesi inkılabın ruhunu anlamış bir aydınlar kadrosunun işi olmalıydı. Batı toplumlarında aydınlar yönetici sınıfın çıkarlarını koruyan bir zümre oluşturduklarından, bu toplumlarda aydınlara böyle bir görev yüklenemezdi. Sınıfsız, çelişkisiz Türk toplumunda ise:

> «Aydın zümre, sermayeyi elinde toplayan ve teknik gücü elinde tutan bir sınıfın emrinde ve o sınıfın hesabına, hayrına çalışan bir Emirberler Kadrosu olmayacaktır. Tersine olarak, milletin birikmiş gücü demek olan Milli sermayenin büyük ağırlığını, yüksek tekniği elinde bulunduran ve bunu toplum yararına işleten, yani toplumun bütünü ve ileri menfaatleri hesabına çalışan, Teşkilatcılar ve İdareciler Kadrosu olacaktır.» (s. 135)

Bu teşkilatcılar ve idareciler kadrosunun yalnız milli sermayeyi değil, «inkılabın» nasıl yürütülmesi gerektiği, toplumsal çıkarların ne olup ne olmadığı konularındaki bilgilerin tümünü de ellerinde bulundurduklarını görüyoruz:

«Havada öyle bir ruh yaşıyordu ki, yığınlar değilse bile, bu rüzgarın dilinden anlayanlar inkılabı gözü kapalı yürütülen bir vazife değil, yeni bir tarih ve dünya anlayışı diye benimsiyorduk... Bu elbette ki yığınların, kalabalıkların dili olamazdı. Yığınlar ve kalabalıklar elbette bu dili konuşamazlardı. Çünkü inkılap, toplumun nizamına cebri bir müdahaleydi. İleri ve önder bir anlayıştı. İnkılap inkılapcı ve şuurlu bir aydın kadrosunun işi olmalıydı.» (s. 24)

Şevket Süreyya'nın çizdiği bu çerçeve içinde siyasi partilere yer yok. Zaten yazar partilerin sınıf çatışmalarıyla yozlaşmış, çürümüş batı demokrasilerinin anlamsız unsurlarından başka bir şey olmadığını uzun uzun anlatıyor. Azgelişmiş ülkelerde ise siyasi partilerin büsbütün yıpratıcı bir rol oynadıklarını söylüyor. Türkiye gibi sınıf çatışmalarının ortaya çıkmadığı bir ülkede bunlara ne yer ne gerek var:

«İleri bir teknik etrafında sivrilmiş bir takım menfaat zümrelerinin ve bunların siyasi mücadele organları olan, birbirlerine rakip siyasi partilerin, memleketimizin sosyal nizamı üstünde, muhtaç oldukları filizlenme zeminini, bugün için bulamadıkları bir gerçektir. Bu suretle ve bu şartlar altında, memleketimizde Kadro kavramının ifade edeceği mana ve böyle bir kadronun önder ve öncü olabileceği milli tanzim işinin imkan ve önemi kendiliğinden anlaşılır... Kadro'da partilerde olduğu gibi gelişigüzel her vatandaşın yeri yoktur. Kadro inkılap içinde en ileri unsurların, en ileri fikirler etrafında teşkilatlanmasıdır. Onun gücü, evvela temsil ve müdafaa ettiği fikirlerin doğruluğundan doğar.» (s. 258-259)

Böylece «doğru fikirleri» bünyesinde toplayan Kadro, aynı zamanda halkı temsil etmekle yükümlü tek organ olarak karşımıza çıkıyor. Şevket Süreyya bu noktada Kadro'nun başarısına olan inancı şöyle belirtiyor:

«Tek cephede halkın sesi, şefin ve kadronun sesinde kaybolabilir mi? Hayır.. Halkın bir sesi, bir iradesi, bir isteği vardır. Onu duymak, anlamak, hatta halka rağmen bile olsa, halk için yapılan bütün hareketlerin işaretini bu sesten anlamak lazımdır.» (s. 277)

Bu noktada «halkın sesini anlamak» işinin ne kadar çapraşık bir iş olduğu açıkça ortaya çıkıyor. Çünkü halk yöneticilerin kararlarına karşı çıkıyor gibi görünse bile, halkın sesi bu kararların aslında genel çıkarlara uygun olduğu yolunda yorumlanabilir. Nitekim, Şevket Süreyya'nın deyişiyle:

> «İnkılap halkın hayrına olanı halka rağmen, fakat halk için, halka getirmek işidir.» (s. 83)

Halkın kaderini herşeyin doğrusunu bilen bir gurubun eline teslim ettiği böyle bir ortamda özgürlüklerin kısıtlanması da fazla önem taşımıyor. Zaten Şevket Süreyya'ya göre:

> «İnsanların sınıflara bölündüğü, çelişmeli bir toplumda, elbette ki demokratik hürriyetten bahsolunamaz. Mekanizması başıboş işleyen bir topluma, ferdin müdahale ve düzenleme hürriyeti yoktur. Halbuki insanoğlunun asıl hürriyeti içinde yaşadığı toplumun uygunsuzluklarını düzeltme kudretini işletebilmesi olmalıdır.» (s. 169)

Ama toplumu yeniden düzenlemek bir aydın kadronun işi olduğuna göre, halk kitlelerinin bu tür bir özgürlükten yararlanması söz konusu değil. Şevket Süreyya da halk kitleleri için görev anlayışıyla özdeşleşen bir özürlük kavramı getiriyor:

> «Hülasa inkılabımızın hürriyet anlayışı elbette ki, çelişmeli ve başıboş bir demokratik toplumdaki anlayış tarzından başka olacaktır. Bize göre, millet denilen topluluğun hayrına ve onun emrinde iş ve vazife sahibi olmak hürriyetin kendisidir. (s. 170) Bizim inkılabımızın davası evvela, millete dünya içinde hak ve eşitlik sağlamak suretiyle özgürlüğü korunan bir vatanda ve hür millet içinde ferde iş ve vazife vermektir.» (s. 169)

Yazar basın özgürlüğü ile ilgili fikirlerini de şöyle özetliyor:

> «Şuurlu fakat müsamaha kabul etmeyen bir disiplin demek olan inkılap nizami içinde anarşik, bozguncu bir basın sistemi, inkılabın mana ve mahiyeti ile tam bir çelişme teşkil eder. Bir inkılaba atılmış ve kaderini bu inkılabın akışına bağlamış bir memleket için basın inkılabın sevk ve idaresinde yönetim kuvvetlerinden biridir. Halk eğitiminin bir merkeze bağlı mücadele

organıdır. Bir takım avare ruh ve kuvvetlerin bu organı sömürmesi inkılabın intizam ve selameti için olumsuz, menfi bir haldir.» (s. 88)

Ağaoğlu Ahmet Beyin bireysel özgürlüklerin kalkınma sürecindeki rolü üzerine görüşleri, yazarın Şevket Süreyya'nın yukarıda özetlenen fikirlerine nasıl tepki göstereceği hakkında bir fikir verebilir. Ağaoğlu **İnkılap ve Kadro**'nun demokrasi ve insan hakları ile ilgili bölümlerini özellikle yöntem ve üslup açısından eleştiriyor. Örneğin, demokrasinin işlevini yitirmiş, çürümüş, terkedilmeye mahkum bir kurum olduğunun somut gerçeklere dayanılarak kanıtlanmadığını vurguluyor. Ağaoğlu'na göre, **İnkılap ve Kadro**'nun diğer bölümlerinde olduğu gibi, burada da Şevket Süreyya fikirlerini kanıtlamadan, tartışılmaz doğrular olarak öne sürmekle yetiniyor:

«Zebur'un, İncil'in, Tevrat'ın, Kur'an'ın ayetlerini hatırlarsınız! İzahsız, delilsiz, sübutsuz bir takım düsturlar! Bu tarzı ifade müminler için pek iyi. Fakat mümin olmayanların hali ne olacak? Bana kalırsa Kadrocular anlaşılmak isterlerse peygamberane tarzdan, yirminci asır sinirlerinin tahammülü olmayan bu kehanetfüruşluktan vazgeçerler ve keskin naslar yerine vak'aları ve hadiseleri izaha çalışırlar.» (s. 8-9)

Ağaoğlu, Kadrocuların doğru fikirleri tekellerine almaları ve inkılabın ruhunu yalnız kendilerinin anladığını öne sürmelerini eleştirirken de bilimsel ve mistik yaklaşımlar arasındaki farka değiniyor. Yazar **İnkılap ve Kadro**'dan bir alıntı yaparak şöyle diyor:

«'Prensipleri idrak ve ihata edenler bir tarafa, idrak ve ihata edemiyenler diğer bir tarafa ayrılacak, onları kabul edenler iradeleri ile, kabul etmiyenler iradeleri haricinde bu prensiplere tabi olacaktır.' İşte canımı sıkan, hoşuma gitmeyen zihniyet! Vaktiyle Katolik kilisesinin şiarı 'Hors de moi, point de salut', 'benim haricimde nicat yok' düsturu idi. İslamiyetin şiarı ise 'Müminler bir tarafa, kafirler bir tarafa' düsturundan ibaretti. Fakat İslamiyet hiç olmazsa 'içtihat bilakasır' esasını kabul ediyor. Yani hakikatı bulmak için çalışıp çabalayıp nihayet idraklerinin noksanı dolayısıyla bulamıyanları affediyor ve onlara berzehte yer verileceğini ve kendilerine ikinci bir teklif

yapılacağını vadediyor. Yirminci asrın 'Kadro' dini bu kadarcık olsun tahammül ve müsamaha göstermiyor.» (s. 10-11)

Aynı şekilde:

«... Kadrocular Türk inkılabının irade ve menfaatlerini kendi iradelerinde temsil edilmiş gibi gösteriyor ve kendi anlayış tarzlarına herkesin tabiiyet etmesini talep etmektedirler. Demek ki biz eski 'hukuku ilahiye' nazariyesi yerine bir 'hukuku tenasühiye' nazariyesi karşısındayız. Her iki nazariye de aynı şekilde mistiktir ve aynı nisbette mutlakiyet kaynağından su almaktadır.» (s. 57)

Özgürlükler konusunda ise, tartışmanın bizce en ilginç yönü Ağaoğlu'nun, **İnkılap ve Kadro**'da gördüğümüz, kişisel özgürlükle ulusun özgürlüğü, ülke kalkınması için çalışmak ve eşitlik amaçları arasındaki çelişkilerin gerçekliği üzerine belirttiği kuşkular. Yazar **Devlet ve Fert**'de batı demokrasilerinin uluslararası planda özgür yaşayan ülkeler olduklarını, bu ülkelerde kişilere tanınan özgürlüklerin ulusun özgürlüğünü tehlikeye düşürdüğü yolunda hiçbir belirti olmadığını, bu durumda Şevket Süreyya'nın bireysel özgürlükle ulusun özgürlüğü arasında bir çelişki varmış gibi davranmasının anlamsız olduğunu öne sürüyor.

Aynı şekilde, Ağaoğlu özgürlüğün bireyle toplum arasında bir kopukluk yarattığını, bireyin toplumun ilerlemesi için çalışmasını engelleyeceğini düşünmek için de bir neden olmadığını söylüyor. Aksine, bireylerin özgür olduğu, yetenek ve eğilimleri doğrultusunda uzmanlaşabildikleri toplumlarda iş bölümünün geliştiğini, bunun da toplumsal dayanışmayı, toplumsal bağları güçlendirdiğine dikkati çekiyor. Nihayet, özgürlükle iş-güç sahibi olmak arasında hiçbir çelişkinin bulunmadığını, ancak özgür bireylerden oluşan bir toplumun üyelerine istekle çalışabilecekleri iş olanakları sağlayabileceğini savunuyor. (s. 21-25) Ağaoğlu'nun bu fikirleri **Serbest İnsanlar Ülkesinde** adlı kitabında yeniden ele aldığını ve Şevket Süreyya'nın vurguladığı çelişkilerin ortadan kalktığı bir toplumdan söz ettiğini görüyoruz.

AĞAOĞLU AHMET BEYİN ÜTOPYASI

Devlet ve Fert'de, daha çok kalkınma sorunsalı çerçevesinde yoğunlaşan tartışmalardan Ağaoğlu Ahmet Beyin nasıl bir toplum

istediği hakkında bir dereceye kadar fikir edinebiliyoruz. Ama bu konuda asıl başvurulacak kaynak yazarın **Serbest İnsanlar Ülkesinde** adlı alegorik romanı. Bu romanda Ağaoğlu yalnız özlediği özgür toplumun yapısını ve işleyişini değil, böyle bir toplumun yaşatılabilmesi için bireylere ne gibi sorumluluklar düştüğünü, bu toplumun bireylerinin ne gibi özelliklere sahip olmaları gerektiğini de anlatıyor.

Toplumda yaşayan bireylerin özellikleri çok önemli çünkü Ağaoğlu'nun ütopyasında yetki ve sorumluluklar yaygın bir biçimde dağıtılmış. Ülkenin çıkarlarını, vatandaşların haklarını korumak bir zümrenin (herşeyi bilen yüce gönüllü bir Kadro gibi) değil, herkesin görevi. Nitekim 'Serbest Insanlar Ülkesi' anayasasının maddelerinden birinde «hakkı müdafaa vazifedir» deniliyor. Yani ülkede «vatandaşlardan birinin hakkına tecavüz olunduğu halde o hakkı müdafaa etmek her vatandaşın borcudur.» (s. 104) Aynı şekilde, «hür ve serbest ülkede her vatandaş ülkenin mukadderatına iştirak eder.» (s. 113) Yanlış uygulamalara işaret etmek, doğru bulduğu fikirleri öne sürmek herkesin hakkıdır, bu konuda hiç kimseye hiçbir ayrıcalık tanınmaz.

> «Serbest belde insanları arasında ne doğruluk ve ne de yanlışlık kimsenin inhisarı altında olamaz. Yanılmak ve yanılmamak seyyanen herkesin hakkıdır. Yanılmamak imtiyazı mahdut bir zümreye hasrolunan bir cemaatte hürriyet olamaz.» (s. 58)

Romanın ülkeye yeni gelmiş, vatandaşlığa kabul edilmek isteyen kahramanıyla ona ülke hakkında bilgi verenler arasında bu konuyla ilgili ilginç bir tartışma geçiyor. Yukarıdaki açıklama üzerine romanın kahramanı soruyor:

> «— Fakat üstat burada bir şarta bakılması lazım değil midir?
>
> — Nedir o şart?
>
> — Hüsnü niyet.
>
> — Aman efendim hürriyeti bu gibi görünmesi, anlaşılması, ellenmesi pek çetin ve hatta mümkün olmayan şartlara bağlamaktan kaçınınız. Başkasının içini yoklamak kimsenin işi değildir. Sonra hüsnü niyet dediğiniz şey hakkında hükmü kim verecek? Karşı taraf verecekse bu tarafın hüsnü niyetini kim isbat edecek? Bu gibi taşlara çarpan hürriyet tarümar olmaya

mahkumdur. Hürriyete hüsnü niyet filan karıştırmayınız. Bütün vatandaşlar aynı derecede hüsnü niyet sahibi sayılmalıdırlar. Yoksa hürriyet yoktur. Çünkü bu hüsnü niyet bahanesi ile herkesin ağzını kapamak pek kolaydır. Bu gibi dolambaçlı yollara girmiş olan hürriyetin sonu esarettir.» (s. 58-59)

Ülkenin ve diğer vatandaşların sorumluluğunu taşıyabilmek, «hürriyete tahammül edebilmek» için özgür ülkede yaşayanlar belirli özelliklere sahip olmak zorundalar. Nitekim kitabın yabancı kahramanına ülke sınırında kişiliğiyle ilgili bazı sorular soruluyor. Böylece toplumun biçimlendirilip yönlendirilmesi bu özelliklere sahip bir gurubun yönetimi ellerinde tutmalarına değil, bu özelliklerin bütün bireylere yayılmasına bağlanıyor.

Ağaoğlu özgür insanlar ülkesini anlatırken davranış ve yaşam biçimleri üzerinde de önemle duruyor. Demokratik bir toplumda davranış kalıplarının alışılmış kalıpların dışında yeniden düzenlenmesi gerektiği yazarın önem verdiği konulardan biri. Bu bağlamda, «huzuru alinize acizane maruzatta bulunmak için cesaret ettim» gibi bir cümle kullanmanın sakatlığı, bunun yerine dosdoğru «size filan işi söylemeye geldim» demenin demokratik ilişkilerin yerleşmesi açısından önemi konusundaki uzun açıklamalar oldukça ilginç. (s. 90-91)

Serbest İnsanlar Ülkesinde'nin yukarda değindiğimiz bölümleri Ağaoğlu Ahmet Beyin liberal-demokratik yanını vurguluyor. Ama bu bölümler yazarın ekonomik yapıyla ilgili görüşleriyle birleştiğinde «a la Friedman» bir liberalizmle karşı karşıya olmadığımızı görüyoruz. İstenilen toplum Polanyi'nin deyişiyle ««sorumsuzluğun kurumsallaştığı» denetimsiz bir pazar ekonomisi de değil. Özel teşebbüs, iş seçme özgürlüğü, toplumsal akışkanlık tanımlanan toplum içinde önemli bir yer tutuyor ama toplumun işleyişi yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda davranan bireyin davranışlarına bağlanmamış. Hem bireyin topluma, hem de toplumun bireye karşı sorumlulukları defalarca vurgulanmış:

«Kendine hür, yani efendi diyen bir cemaat için arasında manevi ve maddi fakrü ve ihtiyaca tutulmuş vatandaşların mevcudiyeti ağır bir lekedir. Bu hal cemaatin vazifesini yapamadığına delildir. Vatandaş dediğin adam cahil veya ahlaksız ise, dilenci ve yahut aç ise, mesuliyet cemaatindir. Böyle bir ce-

maat ya vazifelerini anlamıyor veya onlara bakmıyor ki her iki halde eksik olduğu aşikardır. (s. 113)

«Serbest İnsanlar Ülkesinde» eğitim ve sağlık hizmetleri devlet tarafından servet vergisi kanalıyla sağlanan gelirlerle karşılanıyor. İşsizlik sigortası, emeklilik hakkı gibi refah devletinin temel kurumları toplumun bir parçasını oluşturmakta. Bireyin iş bulması da devlet garantisi altında. Böylece Ağaoğlu bir kere daha özgürlük ve demokrasiyle refah ve sosyal adalet arasında bir karşıtlık olması gerekmediğini belirtmiş oluyor.

SONUÇ

Ahmet Ağaoğlu'nun Şevket Süreyya'ya yönelttiği eleştiriler günümüze kadar çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan Kadrocu görüşlerin temel özelliklerini açıkça görmemize yardımcı oluyor. Bu özelliklerden biri, ekonomik sorunların dış güçlerin etkisine bağlanması ve bu sorunlara yol açan ülke içi koşulların ihmal edilmesi. Bu oigu kendisini yer yer hastalıklı bir hal alan batı düşmanlığı ve uluslararası ilişkilerin giderek yoğunlaştığı yirminci yüzyıl dünyasında gerçekleşmesi olanaksız otarşi özlemleri şeklinde gösteriyor. Bu çerçeve içinde, geri kalmışlığın nedeni dış güçler olduğundan, ekonomik sorunların çözümü için, dışa kapanma dışında, somut önerilere pek rastlamıyoruz. Rastladığımız öneriler de ülke çapında devletleştirmelerin olumlu sonuç vereceğine duyulan inancı yansıtıyor. Burada da Ağaoğlu'nun devletin başarılı bir işletmeci olup olamıyacağıyla ilgili sorusu cevapsız kalıyor.

Ağaoğlu'nun eleştirilerinde üstünde durduğu konulardan biri de Şevket Süreyya'nın sınıf çatışmaları konusuna yaklaşımıyla ilgili. Bu konuda Kadroculuğun yeni varyantları ile Şevket Süreyya'nın yazıları arasında bazı farklara rastlıyoruz. Yeni Kadrocular Türk toplumunun sınıfsız bir toplum olduğunu öne sürmüyorlar. Ama özlenen toplum her zaman bütün çatışmaların ortadan kalktığı, politik faaliyetin yalnızca iyi niyetli, aydın yöneticiler tarafından yürütüldüğü, «huzurlu», «güvenli» bir toplum. Bu huzur ve güven halkın seçilmemiş temsilcileri tarafından sağlanıyor. Demokrasi genel olarak burjuva demokrasisiyle özdeş sayılarak pek kullanılmayan, ya da içeriğinden soyutlanmış bir biçimde kullanılan bir sözcük.

Kadroculuğun en önemli özelliklerinden biri de Ağaoğlu'nun

yadsıdığı özgürlükle sosyal adalet ve kalkınma karşıtlığının benimsenmesi. Aslında bu karşıtlığın günümüzde de çeşitli politik konumlardaki yazarlar tarafından benimsendiğini görüyoruz. Örneğin M. Friedman yazılarında sosyal adaleti, eşitliği amaçlayan toplumlarda ekonomik ve politik özgürlüklerin kısıtlanmasının kaçınılmazlığını tartışıyor. Şevket Süreyya da «aç insan için özgürlük bir şey ifade etmez» derken Friedman'ın vurguladığı karşıtlığa değinmiş, onunla aynı çizgiye düşmüş oluyor. Fark yalnızca iki yazarın tercihleri arasında. Friedman oyunu özgürlükler lehine kullanırken, Şevket Süreyya özgürlüklerin kısıtlandığı, ama insanların karınlarının doyduğu, güvenli bir ortam öneriyor. Ağaoğlu ise bu çizginin dışında. O söz konusu amaçlar arasında bir uzlaşma sağlanabileceğini düşünüyor.

Bu noktada Friedman - Şevket Süreyya tavrını yadsımamız Ağaoğlu'nun önerdiği ekonomik yapıyı benimsememizi gerektirmez. **Serbest İnsanlar Ülkesinde**'ki ideal toplumun ilişkilerin bütünüyle piyasa ekonomisi kuralları çerçevesinde düzenlendiği bir toplum olmadığını gördük. Ekonominin işleyişi özel girişimciliğe bırakılmış olmakla birlikte, ekonomi üzerinde önemli bir toplumsal denetim de bulunuyor. Ama daha sonra yazılmış olan **Devlet ve Fert**'deki tartışmalardan yazarın bu ideal topluma ulaşabilmek için ekonomiye müdahalenin asgari düzeyde tutulması gerektiğini savunduğunu görüyoruz. Oysa, yazının başında belirttiğimiz gibi, az gelişmiş ülkelerin liberal ekonomi çerçevesinde kalkınıp, «serbest insanlar ülkesi»nin gelişme düzeyine ulaşabilecekleri çok şüpheli. Aslında, kalkınma sorunsalının dışında da, önerilen ekonomik yapıyla özlenen toplum biçiminin bağdaşması konusunda bazı kuşkular öne sürebiliriz. «Mülkiyet ilişkileri yeniden düzenlenmeden, her düzeyde demokratik ilişkilerin yaygınlaşması, 'her vatandaşın ülke mukadderatına iştirak etmesi' mümkün olabilir mi?» diye sorabiliriz örneğin.

Ama bütün bu kuşkuların ötesinde, Ahmet Ağaoğlu - Şevket Süreyya tartışması kendimize başka sorular sormamıza da yol açıyor: İstediğimiz yalnız güvenli bir ortamda, gelir bölüşümündeki eşitsizliklerin ortadan kalktığı bir kalkınma sürecinin gerçekleşmesi mi? Yoksa, bunun yanı sıra, ilişkilerin her düzeyde demokratik bir biçimde yürütüldüğü, özgürlüğün yalnız «doğruyu bilenlere» tanınan bir ayrıcalık olmadığı, kimsenin başkalarının yerine düşünme sorumluluğunu üstlenmediği bir ortam da istiyor muyuz? Eğer ikinci

soruya olumlu cevap veriyorsak, isteğimizin Kadroculuğun hiçbir biçimiyle bağdaşamayacağı kanısındayız. Bu yazıda özetlemeye çalıştığımız tartışma, Kadroculuğun temel özellikleriyle birlikte, bu bağdaşmazlığı da ortaya koyuyor.

BAŞVURU

AĞAOĞLU Ahmet. **Devlet ve Fert.** Sanayii nefise matbaası, İstanbul, 1933.

AĞAOĞLU Ahmet, **Serbest İnsanlar Ülkesinde,** Sanayii nefise matbaası, İstanbul. 1933.

ALPAR Cem, **Kadro**-1932 cilt 1 (tıpkıbasım), Kalite matbaası, Ankara ,1978.

AYDEMİR Şevket Süreyya, **İnkılap ve Kadro,** Bilgi yayınevi, Ankara, 1968.

BAŞAR Ahmet Hamdi, **İktisadi Devletçilik,** Matbaacılık ve neşriyat TAŞ, İstanbul 1933 (2 cilt).

BAŞAR Ahmet Hamdi, **Yaşadığımız Devrin İçyüzü.** Ayyıldız matbaası, Ankara, 1960.

BELGE YAYINLARI

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BUNALIM

(24 Ocak Kararları)

BELGE YAYINLARI
Nuruosmaniye Cad. Atasaray işhanı No: 406
Cağaloğlu-İSTANBUL

TÜRKİYE'DE PLANLAMANIN «DÜNÜ - BUGÜNÜ - YARINI»

Ergin GÜNÇE(*)

GİRİŞ

Genel olarak «planlama» konusunda, özel olarak da «Türkiye'de Planlama» konusunda, herkesin herşeyi çok iyi bildiği seçkin bir ortamda konuşmanın ve tartışmanın en büyük kolaylığı, kavramlarla anlatımın mümkün oluşu, dolayısiyle, kısa ve öz anlatımın hiçbir yanlış anlayışa yol açmayışıdır. Bu bir varsayımdır ve bunun ne ölçüde gerçeğe uyduğunu, tartışmalar sonunda daha açık bir değerlendirmeden geçirebileceğiz ve bu bildiri, tartışmalar ışığında, son şeklini alacaktır.(1)

Kalkınmanın bir «planla» yürütülüp yönetilmesinin mümkün olduğunu artık Türkiye kabul etmiştir ve bu da önemli bir kolaylık sağlamaktadır. 1950'lerde, hatta 1960'ların başında planlamayı kabul edenlerin sayısı oldukça sınırlıydı. Bir zamanlar, planlamanın varolan sosyo-ekonomik sistemi değiştireceğini sanarak korkanlar ya da en azından çekingen davrananlar, hiç de böyle bir sonucun ortaya çıkmadığını, planlamanın, aksine varolan sistemi bir tür pekiştirdiğini görmekle mutlu oldular ve plana artık onlar da sarılmaya başladılar.

Kalkınmanın, dolayısiyle kalkınma planlamasının, biri «etkinlik», öteki «dağılım» (paylaşım ya da bölüşüm) olmak üzere, iki temel ekseninin bulunduğu da, artık geniş kabul gören bir görüş haline geldi. Kalkınmanın ve bunu sağlayacak olan planlamanın «çok yönlü bir toplumsal başkalaşım —metamorfoz anlamında— getirip getir-

---

(*) ODTÜ Öğretim Üyesi. Bu yazı ODTÜ İdarî İlimler Fakültesinin, 13-15 Mayıs, 1981 tarihlerinde, Ankara'da düzenlediği, «Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı» konulu Seminer'in, Asaf Savaş Akat Başkanlığındaki **Plan ve Bunalım** konulu oturumuna sunulan bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

(1) Korkut Boratav, Güneri Akalın, Yılmaz Akyüz ve hatta Yalçın Küçük, değerlendirme ve eleştirileriyle bu metnin son şeklini almasına katkıda bulundular.

meyeceği konusu ise, hiç değilse Türkiye'de (ve benzer ülkelerde) henüz tartışılan, az da olsa tartışılan, bulanıklığa açık konulardan biridir.

İLK PLAN DENEYLERİ

Türkiye'de ilk planlama deneyleri konusunda, 1967 yılında yayınladığım İngilizce makaleyi, 1973 yılında, biraz genişletip biraz daraltmak suretiyle yeniden yayınladığımı biliyorsunuz.(2) Daha sonraları, o yazılarda değindiğim 1930 ve 1940 planlama deneylerimizi konu edinen kapsamlı incelemeler yayınlandı.(3) Profesör Afet İnan'ın ve İlhan Tekeli - Selim İlkin ortaklığının yayınları, hem Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planını (1932'de hazırlandığını ve 1934'te kabul edilip uygulamaya konulduğunu hatırlayalım!) ve **1947 Planı**'nı hemen bütün ayrıntılarıyla ortaya koymuş bulunmaktadır. Şimdi ben, dinleyicinin (okuyucunun) bu yayınlara aşina bulunduğu varsayımı altında görüşlerimi öne sürmek istiyorum.

Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı, elbette, bir **kısmî plan**, hatta belki bir yatırım programı niteliğindedir ve tüm ekonomi açısından asıl amacı da, tüketim malları üretiminde belli araştırmalar sağlamaktır. Bu tüketim malları, daha önce, hemen tümüyle ithal edilmekteydi. Açıkça ve kolayca görülen, bu planın, bir «ithal ikamesi» aygıtı olduğudur. Bir anlamda, Türk sanayi yapısının nerdeyse bir geleneği haline gelmiş bulunan «ithal ikamesi» de devlet eliyle ve sistemli biçimde bu aygıtla başlatılmış oldu. Hatırlayacağınız gibi, planda, yerli ham maddeye dayalı üretimi özendiren (hiç değilse geniş ölçüde yerli ham maddeye dayalı üretimi özendiren!) bir tutum vardı. Üretim malları ve ara malları üretimi, çalışma alanlarının yaratılması (somut olarak 15 bin işçiye yeni işyeri açılması, demiryolları ile denizyollarındaki «fazla kapasitenin» kullanılmasına yönelinmesi gibi yan ya da ikincil hedefler de plan metnine sığdırılmıştı.

---

(2) «Early Planning Experiences in Turkey», Planning in Turkey, ÖDTÜ yayını, Ankara, 1967, Editörler: S. İlkin-E. İnanç; Mimarlar Odası Dergisi, 1973 Sayı 1 içinde, «Türkiye'de Plânlamanın Tarihçesi» adlı yazı.

(3) Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı**, Ankara, 1972. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamda 1947 Türkiye İktisadî Kalkınma Planı**, Ankara, 1974, ODTÜ yayını.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının, 1933 yılında yazılmış olan «sunuş» bölümünde, ilgi çekici bir çözümleme yer alır. Dünya'da «gelişme» ile «geri kalmış olmanın» tek bir bütünün birbirini tamamlayan parçaları olarak ele alındığı bu sunuşta, Türkiye'nin yeri de doğru ve açık yürekli bir saptama ile belirlenmekte ve ülkenin «bağımlı, geri kalmış, tarıma dayalı, ham madde üreten» kutupta yer aldığı vurgulanmakta, ileri ülkelerin yaşadığı «büyük ekonomik bunalımın», dünyanın geri kalmış bölgeleri için bir silkinme fırsatı yaratabileceğinden söz edilmektedir. Bu silkinmenin yolu «sanayileşmedir» ve bunun yöntemi de «planlamadır».

B.B.Y.S.P., başlangıçta öngörülen toplam harcamaların (45 milyon TL.)) iki katından fazlasını (100 milyon TL.) harcadığı halde, bütün projelerini gerçekleştiremedi. Özellikle üretim malları ve bazı ara malları üretiminde başarı sağlanamadı. Öngörülen süre içinae, yapımı planlanan 20 kadar fabrikadan gerçekleşemeyenler şunlar oldu: Karabük (demir-çelik), İzmit (sülfirik asit, süperfosfat, klorin ve kostik soda), Iğdır (iplik), Kastamonu (kenevir ipliği), Kütahya (seramik). Gerçekleşen fabrikalar ise, bugün bile önem taşıyan, Türkiye'ye sanayileşmenin bir tür «vitrini» olarak hizmet etmiş olan kuruluşlardır.

Plandan önce ve planın uygulaması sırasında, Türkiye, başlıca 4 dış borçlanma anlaşması imzalamıştır. 1930 yılında, **Ivan Kreuger Concern**'in bir şubesi olarak kurulmuş bulunan **Amerikan-Türk Yatırım Şirketi'nden** 10 milyon altın (o zaman için yaklaşık 20 milyon TL., bugün için yaklaşık 100 milyar TL.) dolar tutarında bir kredi sağlandığını hatırlarsınız. 25 yıl süreli olan bu kredinin yüzde 6.5 faizi ve 25 yıllık bir kibrit tekeli hakkı sağlama gibi iki yükü vardı. Kredi daha önce ödense bile, söz konusu tekel 25 yılın sonuna kadar sürecekti. (Firmanın iflası nedeniyle bu tekel sonradan yerli bir firmaya devredilecektir).

1934 yılında Sovyetler Birliği'nden sağlanan, 8 milyon altın dolar tutarında ikinci kredinin faizi yoktu, süresi ise 20 yıldı. Kredi, planın gerçekleşmesi için, Sovyetler Birliği'nden, makina-donatım satınalınmasında kullanılacak, Türk tarafı, kendi seçeceği bu üretim mallarını «carî dünya fiyatları üzerinden» satın alacaktı. Türk lirasıyla geri ödenecek olan kredinin taksitleri ise, Sovyetler tarafından Türk mallarının satın alınmasında kullanılacaktı. Böylece kre-

di, ödemeler dengesi bakımından Türkiye'ye bir yük getirmemiş oluyordu.

Gene bu dönemde imzalanan, biri 3 milyon, öteki 10 milyon sterlin tutarında iki kredi anlaşması daha var. Karabük'teki demir-çelik fabrikasının yapımında kullanılacak olan bu kredilerin uygulaması, «Birinci Plan» dönemini aşmaktadır.

Bir ölçüde ayrıntıya girmemek belki daha doğru olurdu. Ancak, hiç de ayrıntı olmayan bir iki noktayı vurgulamakta yarar vardır: Yeni Türkiye, bir yandan, kamulaştırmalar yoluyla, millileştirmeler yoluyla yabancı sermaye ortaklıklarına kapılarını kapıyor, öte yandan da yabancı kaynağa, bir ölçüde de olsa, zorunlu olarak yeniden bel bağlıyordu. Birinci Planın hesaplarında, hemen % 50'ye varan dış finansman gereksinimi vardır ve uygulamada bu oranda fazla bir değişiklik olmamıştır. Türkiye, yabancı sermayesiz yapsa bile, yabancı kaynak kullanmadan sanayileşemeyeceğini daha o zaman açık seçik anlamıştır. Başka deyimle, devletçilik, bir «kapalı ekonomi», «kendine yeterli ekonomi» varsayımı yapmış değildir.

Burada ilgi çekici bir hatırlatma da, 1933-39 döneminde, Türkiye'nin kısa dönemli dış borçlarının 17 milyon TL. kadar artmasına karşılık, uzun dönemli borçlarında 36 milyon TL. tutarında bir azalma görüldüğünü belirtmek olacaktır. Türkiye, artık, yeniden borçlanan ve borcunu ödeyen bir ülkedir. Borç ödenmesinde kullanılan yerli kaynakların, düşük fiyat politikasıyla bir tür vergiye bağlanmış olan kırsal kesimden aktarıldığı (böylece aşarın kaldırılmış olmasının etkisinin silindiği) düşünülebilir.(4)

Bunları böylece belirttikten sonra dönelim Birinci Plana: Plan, ekonominin genel dengeleri üstünde durmamış olsa da, hatta kamu yatırımlarının tümünü bile kapsamamış olsa da, Türkiye'ye 20 kadar

---

(4) İlhan Tekeli'nin bu yıl yayınlanacak olan bir araştırması, 1930'ların ikincil dönüşüm olaylarıyla, özellikle de, fiyat makasının bilinçli bir politika sonucu, tarım aleyhine açılmasıyla yaratılan kaynakların nereye aktarıldığı konusuyla ilgili olarak önemli yeni çözümlemeler getirmektedir. Kanımızca, Serbest Fırka'nın, büyük ticaret merkezlerinde hızla gelişmesi olgusunun arkasında, «özel kesime tarımdan gerekli aktarımın yapılmadığı» gerçeği de vardır. Araştırılmaya değer!

fabrika, bir de «plan kavramı» armağan etmiştir. Sümerbank ve Etibank gibi iki dev kuruluş da bu planla kazanılmış oluyordu.(5)

Burada, 1936 yılında hazırlıkları başlatılmış ve 1938 yılında yürürlüğe konulması öngörülmüş bulunan İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı üzerinde durmayacağız. Amaçları, birinci plana göre daha geniş tutulmuş, analizleri daha kapsamlı ve öncelikleri, üretim malları ile ara malları yönünde yoğunlaştırılmış alan ve daha önce hazırlanmış bir «Madenler Planını» da kapsayan bu aygıt, rüzgarları hisedilen II. Dünya Savaşının, iç ve dış etkileri nedeniyle değişen koşullar yüzünden uygulamaya konulamamış, ancak, getirmek istediği 100 kadar fabrikanın bir kısmı (o arada Ereğli Demir-Çelik tesisleri)) kurulabilmiştir.

Her iki planın da birer «proje kolleksiyonu» niteliğinde olduğu doğrudur. Her iki aygıt da, sanayileşme için olanakları zorlamak ve bir uygulama disiplini getirmek istemişlerdir. Her iki plan da, fiziksel planlama ve maddî dengeler araçlarından yararlanmaya çalışan ve «mekana yerleşen» bir yapı getirmeğe çalışmıştır.

ŞU 1947 YILINDA!

Oysa, 1947 yılında hazırlanan(6) **Kalkınma Planı** daha değişik bir yaklaşım ve bambaşka bir mantık getirecektir. **1947 Planı'nın**, yeni bir kalkınma ideolojisi ürünü olduğunu söylemek istiyorum. (Esasen, her plan, hatta her proje bir ideolojiye yaslanır ve onu doğru dürüst yansıtır!). Bir metin olarak (lâfzen) uygulanmamış olsa bile, yaklaşım olarak (rûhen), öncelikleri ve ağırlıkları açısından bu «Plan», 1948-60 Döneminin **ex-ante** bir belirleyicisi, bir fotoğrafıdır. Ben bu düşüncemde ısrar ediyorum.

---

(5) Dönemin ünlü dergisi «Kadro», ülkeyi yönetecek kadroları yetiştirememiş olsa da, bu iki büyük kuruluş, ülkenin ilk «manager»lerini yetiştirme başarısını da göstermiştir. Hayatın akışı içinde, özel sanayi kesimini, her türlü ucuz ham madde ve ara malı üreterek yaratmak ve yaşatmak görevini üstlenen ve zararlarının başlıca nedeni de bu olan KİT'lere yöneltilen saldırılar karşısında, soğukkanlı araştırıcıların özenli olmaları bugün için büyük önem taşımaktadır.

(6) 1946 yılında hazırlanan bir âcil işler plânı da vardır. Bunu, son yılların modasına uyarak, bir önlemler paketi olarak değerlendirebilirlz sanıyorum. Yani «plân»dan çok, «paket program» niteliğindedir!

Savaş sonu Türkiye'si çok ilgi çekici bir dizi olay sergiler. Ekonomiye ve siyasete egemen olan güçler yeni arayışlar içine girerler ve eski önceliklerini değiştirmeye başlarlar. Bu dönem, Türkiye'nin, bir yandan Batı Bloku içinde net bir yer almaya zorlandığı, bir tür Batı demokrasisi uygulaması içine girdiği ve bunlarla koşut olarak, Batı (başta ABD) yardım ve desteğine geniş ölçüde bel bağlayabileceğini sandığı bir dönem olarak belirmektedir.

Türkiye, hep bildiğimiz gibi, II. Dünya Savaşına girmemeyi başarmıştır. Bu gerçekten de, ülke kaderi bakımından, önemli bir diplomatik başarı sayılmalıdır. Ancak, savaşın yarattığı elverişli (ve bulanık) ortamı Türkiye de yaşamıştır; kıtlıklar rantları (kısaca karaborsayı), rantlar, Cemal Nâdir'in karikatürlerinde en iyi biçimde tipleştirilmiş bulunan vurguncuyu yaratmıştır. «Vurgun» bir anlamda da, özel kesimin, «ilkel sermaye birikimini» —nihayet!— başarmış olması anlamını taşıyordu. Bu karmaşık ilkel birikim süreci içinde, kimin yasal kimin yasa-dışı sermaye biriktirdiğini kestirmek hiç de kolay değildir.

Kolay olan bir şey varsa, o da, Türkiye'de özel birikim savaşının birileri tarafından kazanılmış olduğudur. Yani bir girişimci sınıf, kendi açısından, Türkiye'nin büyük bir isabetle katılmadığı Dünya Savaşını kazanmış oldular. Daha somut olarak, İzmir İktisat Kongresi (1923), Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927) ve yeni yatırımların (demiryolları, ofis ve fabrika binaları, okullar, yollar, köprüler) 1930'larda sağlayamadığı özel sermaye birikimi(7), Savaş'ın olağanüstü konjonktürü ile sağlanmış oldu.

İşte, henüz romanı yazılmamış olan «Şu 1947 yılı», daha sonraki ülke tarihinin her türlü «dönüm noktasına» ağırlığını koyan, tâ bugünlere kadar, her türlü siyasal yönetime katkılarda ve güdümlerde bulunan bir girişimci sınıfın doğum yılı olarak alınabilir. Her araştırmacı için, bu yılın gazeteleri, bu doğumun (milâdın) çığlıklarıyla doludur ve her araştırıcı için gün gün incelenecek kadar anlamlıdır. O kadar ki, ağırbaşlı Cumhuriyet gazetesinin, ağırbaşlı baş-

---

(7) 1930 yıllarındaki yoğun bayındırlık hizmet'erinin başarılması ile özdes olan girişimcilerin sayısı parmakla sayılabilecek kadar azdır: Vehbi Koç, Nuri Demirağ, Emin Sazak gibi. 3-5 kişi de, hâliyle, bir toplumsal sınıf oluşturamazdı!

yazarı bile 11 Ocak 1948'de «Devletçiliğe Vedâ» başlıklı yazısını yayınlayacaktır![8]

1947 yılında CHP 7. Kurultayını toplayacaktır; Vehbi Sarıalp özel girişimciliğin ilk tutarlı sesi olarak bu kurultayda ilgi toplayacaktır. Bu yılın yoğun ve ilginç olayları ayrı bir yazı konusu yapılsa yeridir: Amerikan Temsilciler Meclisinde Türkiye konuşulmaktadır vesaire vesaire... Bizim, konumuza dönmemiz ve bu noktada 1947 Kalkınma Planını ele almamız uygun olacaktır.

«Plan» kendi metninde 4 yıllık bir dönemi kapsamaktadır; ancak, yukarda da belirttiğimiz gibi, öncelikleri ve ağırlıkları açısından, sektörlere atfettiği oranlar ve oransal büyümeler açısından, ana hatlar olarak, Türkiye'yi 1950'lerin sonlarına kadar götüren bir yaklaşım getirmiştir. Ulaştırma ve haberleşme kesimlerine birinci sıra verilmektedir, tarım kesimi ikinci gelmektedir; enerji üçüncü, sanayi dördüncüdür. Büyük sulama projeleri, demir-çelik, madencilik ve çimento üretim kesimlerine verilen ağırlık bunları izlemektedir. 1930'larda ilk sırada yer alan sanayiinin dördüncü önem sırasına konulması ve özellikle, dış piyasa adına iç piyasayı geliştirici bir sanayileşmeye yönelinmesi dikkati çeker. Türkiye'de sanayiden önce yapılacak işler vardır ve bunların başında, dış piyasa adına iç piyasayı örgütlemek vardır.[9] Türkiye, herşeyden önce, ulaştırma ve haberleşme ağıyla, her noktasına ulaşılabilen bir pazar niteliği kazanmalı ve öncelikle tarımsal yapı modernleştirilmelidir. İlk bakışta, toplam kaynakların % 20.6'sı tarıma aktarılıyor görünümü verilmişti; biraz yakından hesaplanınca, planda öngörülen toplam harcamaların % 59.7'sinin, dolaylı yoldan, tarımsal gelişmeyi ilgilendiren projelere yöneltildiği bulunabilirdi. Artık, Türkiye'nin «mukayeseli üs-

---

(8) Nâdir Nâdi Bey şunları yazıyordu: «...teknik ve sosyal gelişmenin bugünkü zaruretleri, ekonomi alanında total bir devletçiliği cemiyet hesabına faydalı kılmıyor... haber verildiğine göre, hükûmet, şimdiye kadar devlet eliyle işletilen bazı sanayi şubelerini, bu arada mensucat sanayini, millî ve hususî sermayeye devretmek şekilleri üzerinde çalışmaya baş'amıştır...» Özel kesimin yalnız büyümek isteği değil, kamu kesimini küçültme isteği bu satırlarda açıkça okunuyor.

(9) Bunun en tipik örneği, Ford kamyonları ve ülkeye yayılmış acentalıklarıdır. Sonra traktörler, sonra tarım ilâçları, benzinlikler, lâstik bayileri v.b. v.b. gelir. Bitkisel yağlar ve deterjanlar bunları izler. Radyo, buzdolabı ve sonra otomobil...

tünlüğünün» tarımda yattığı keşfedilmişti ve bu keşif, o günden bugüne, durmadan yeniden yapılacaktır!

1950-60 yılları, birçoklarımıza göre, «plansız, programsız» yıllardır. Oysa daha yakından incelendiğinde, amaçlar, öncelikler, kaynaklar, projeler ve programlarla dolu olan bu dönemde, 1947 plan esprisi yaşatılmıştır. Bu dönem, Türkiye'nin dağınık bir şantiye görünümü kazandığı, bir «dinamik dengesizlikler çağı» olarak yaşanacaktır. Dönemde, herşey vardır belki ama, bir «makro-plan»a rastlanmaz. Aslında, 1947 Planı da bir makro plan niteliğinde değildir. Denilebilir ki, nasıl 1930 planları birer «projeler kolleksiyonu» idiyseler, 1947 planı da bir «sektörler kolleksiyonudur». 1950-60 döneminde de, bakanlıklarda ya da bunlara bağlı uzman kuruluşlarda geliştirilmiş, revizyona ve esnekliğe açık, «sektör programları» vardır ve bunlar, tekrar edelim, 1947 Planının rûhuna uygundur.

1950-60 döneminin sonlarına doğru, Ankara'yı bir makro-plan yapma yolunda ikna etmeye çalışan yerli yabancı birçok uzman ortaya çıkar. Bunlar, yazılar yazar, raporlar verirler. Hazine'den önemli bir görevlinin(10) yatırımları bir plana bağlama önerisi, dönemin başbakanı tarafından sert biçimde reddedilir ve adı geçen yetkili kişi Türkiye'den ayrılıp, bir uluslararası kuruluşta görev alarak Washington'a gider; Black, Tinbergen, Chennery gibi adlar akılda kalır. FORUM Dergisi «plansız gidişe bir son» verilmesinin dergisidir adeta! Gitgide daha çok aydın plan yanlısı olur...

Dönemin hükümeti ise, bir plan kalıbına girmek istemez. Bunu esnekliğe aykırı bulmakta ve «katı bir doktrinin icadı» saydığı plandan tiksinmektedir. Dönem sonlarına doğru gerçi bir «Koordinasyon Bakanlığı» çalıştırılır ve bu adeta bir «Planlama Bakanlığı» gibi görev yapmak da ister. Ama olmaz; bir makro denge hesabı yoktur ki bunun eşgüdümü olsun; plan yoktur ki koordinasyonu olsun! Ekonominin dengeleri bozuldukça artan siyasal gerginlik ve sonunda 27 Mayıs, 1960. Tarihin sanki bir mantığı vardır...

27 Mayıs Rejimi, Kurucu Meclisi açmadan ve Anayasa hazırlıklarından önce Devlet Planlama Teşkilatını kurar ve bu seçkin örgüte, T.B.M.M. Binasının hemen sağ kanadında bir yer ayırır. Dünya Bankası, ekonominin bir makro «mizanını tutmak», bir bilançosunu

---

(10) 27 Mayıs'ın ilk Maliye Bakanı olan bu kişi üstünde önemle durulmalıdır, kanısındayım

çıkarmak ve belli kestirmelerde, öndeyilerde bulunmak anlamında, gerçekçi ve tutarlı olmak anlamında (ki bu tutarlı kavramı cok su kaldıran bir ayrandır!) bir planlamadan her zaman yana olmuştur. Aslında, her banka, kredi müşterisinden böyle şeyler ister. Banka'nın, bünyesinde görev verdiği Türk uzmanları, olağanüstü yönetimlere önemli siyasal görevlerle ve izinli olarak göndermek lûtfunda bulunması da bu kanıyı pekiştiren bir ek kanıt niteliği taşır. Bunu, üstelik, bir önemsiz ayrıntı, bir folklor olarak değerlendirmek yanlıştır; çünkü, geleceğe dönük değerlendirmelerimizde, Dünya Bankasını, Türkiye için bir endojen (daktilo hatası yoktur!) değişken olarak almakta zorunluluk vardır.

YENİ PLANLAMA

1963-1983 Dönemi için Türkiye 4 plan yapmıştır ve bunlar T.B.M.M. kararı olarak metinleşmiş bulunmaktadır. Bu planlar arasında benzerlikler de, farklılıklar da (elbette) vardır. Bu seminerde, öteki çalışma gurupları içinde, bu konular üstünde gereği kadar, yeteri kadar durulacak ve bildiriler yayınlanacaktır. Kanımca, 4 plan arasında «benzerlikler» ağır basmaktadır. Gerçi her planı başka bir ekip hazırlamıştır ve herkes «kendi planının» çok farklı olduğunu söyleyebilir. Belki burada da bunu söyleyecekler çıkacaktır. Biz bu tür duyguları anlayışla karşılama alışkanlığımızı sürdürmeli, ancak, planların benzerlikleri konusunda direnmeliyiz.

Planlarda, makro-denge endişeleri ağır basmış, sektörel düzeydeki ve proje düzeyindeki çözümler ikincil, üçüncül kalmıştır. Bir başka deyişle, planlanan yatırımların coğrafyaya oturması ve maddi dengelerinin (ki bunlardan en önemlisi sektörel oranların tutturulmasıdır) sağlanması konusunda etkili çözümler plan metinlerine sığdırılamamış, yıllık programlara da, olması gerektiği gibi girmemiştir. Bölgeler sınai yoğunlaşmaların çarpıklık ölçüsüne varması, aşırı kapasitelerin oluşması, kıt girdilerin giderek artması ve büyümeyi sınırlaması ilk akla gelen kanıtlar arasında sayılabilir.

Planlarımızda, «modern teknoloji» seçimlerinin aşırı biçimde özendirildiği, buna karşılık, kapasite ve ölçek tanımları konusunda «gericiliğe varan» bir iç pazar ve «ithal ikamesi» kaygısının, bu teknolojilerin, gerekli sonuca yani yüksek düzeyde üretim, kısmen de olsa dış pazar için üretim ve uluslararası pazarlarda rekabet olanağı

verecek düşük birim maliyetlerle üretim sonucuna olanak vermediği görülmektedir. Ayrıca, modern teknoloji adı altında, otomatik ya da yarı-otomatik makina-donatım seçimi yapılmış ve teknoloji, hem kamu, hem de özel kesim tarafından, genellikle ilk proforma faturayı gönderen ve en geniş opsiyonu sağlayan yabancı firmanın teknolojisi olarak somutlaşmıştır. Teknolojinin özümlenmesi ve giderek teknoloji üretimi konusunda planlar ve plancılar son derecede amatör kalmışlardır.

Planlı Dönem içinde de, Türkiye'de ne kadar çok otomobil çeşidi varsa, ne kadar çok traktör çeşidi varsa, o kadar da çok «teknoloji» yanyana yaşamaya başlamıştır. Bu bir makina parkı çeşitliliği olarak, zamanla, önemli bir «yedek parça» sorunu yaratacak, transferlerin tıkanmasıyla da, bir sürü atıl kapasite doğacaktır. Tek kelimeyle, planların, tutarlı bir teknoloji politikası getirememesi, ülkenin teknolojik bağımlılığını arttırmıştır ve üstesinden kolay gelinemeyecek dar-boğazlar burada da ortaya çıkmıştır. İthal edilen makina-donatım ve ham madde fiyatları içine gömülü olan «teknolojik bileşen fiyatı», hiç bir plana temel bir sorun olarak girmiş değildir.

Özendirme politikaları seçici olmamış, hemen herşey özendirilmeye çalışılmıştır. Özel kesim plana fazlasıyla yol gösterdiği halde, plan özel kesime yol gösterememiş, özel kesim, genellikle bildiğini okumuştur. Planın çok genel nitelikte çözümlere ulaşması, onun «masa başında yapıldığı» izlenimini pekiştirmiş ve plan metinlerini, herkes bir ucundan delebilmiştir! Bakanlıklar ve yatırımcı daireler (bu arada KİT'ler) bir eşgüdüme alınabilmiş değildir.

Fiyatlar —ki çok önemlidir— planlarımıza dışsal (ekzojen) değişken olarak bile sokulmamış; planların, sabit fiyatlarla ulaşılmak istenen «reel çözümleri» hayatın uzağında kalmış ve bunun yarattığı hayal kırıklıkları sonucu, son derecede kaba birtakım «fiyat kontrol mekanizmaları» ve kaynak dağıtımında her türlü yapaylığa elverişli «sübvansiyon»lar işletilmeye çalışılmış, bir tür yırtık yamama işlemleri dizisi sürüp gitmiştir. Plancılarımızın, petrol fiyatlarındaki artışları görememeleri, bu olgunun, ikincil, üçüncül fiyat kabarmalarına yol açabileceği olgusunu da görmelerini engellemiştir. Plancılarımız, bu arada, «işçi dövizleri»ni de görememişler, buna karşılık «turizmi» (yani görülmemesi gereken birşeyi) ziyadesiyle görmüşlerdir.

Bütün ülkelerde, planların «kıt kaynak üzerinden» yapılmaları akılcı bir gelenek olarak savunulur. Türkiye için kıt kaynak, yalınkat bir biçimde, dövizle ifade edilen, ithal konusu olan sermaye malları ve ara malları olarak görünmüş ve bunun sonucunda, **sermaye-değer kuramını** benimseyen basit **Harrod-Domar** tipi bir model benimsenmiştir. Bunu benimsemek kaçınılmaz, zorunlu sayılmıştır. Sonuçta «üretim, sermayenin bir fonksiyonudur!» bağıntısı genellenmiş, input-output çözümleri ya da çok değişkenli fonksiyon düşüncesi planlara ancak süs olarak eklenmiştir.

Planlarımız, gelir paylaşımı ile kalkınma arasındaki organik bağı görmeyen bir temel yaklaşıma, kabul ettiği model ve değer kuramı gereği, kaçınılmaz olarak sürüklenmiştir. İç pazara yönelik, daha açığı dış pazar adına iç pazarı geliştirmeye dönük bir kalkınma süreci içinde, gelirin kötü dağılımı bir çelişkidir ve önce talep yetersizliği ortaya çıkar. Buna bağlı olarak da önce sürüm güçlükleri, sonra da atıl kapasiteler belirir. Atıl kapasite birim maliyetlerin artması, bu da yeni sürüm ve pazarlama güçlükleri demektir. Türkiye'nin özellikle dışsatım alanında, yüksek birim maliyetler (hem de göreli olarak ucuz enerjiye, ucuz hammaddeye karşın!) nedeniyle uğradığı güçlüklerin temelinde bu mekanizmayı aramak gerekecektir.

Planlarımız, gelir paylaşımı sorununu, bir «residue»([11]) olarak çözmeye zorlanır ve hep bilindiği gibi, planlı dönemde, gelir paylaşımındaki bozukluk düzelmez ve hatta daha da çarpık hale geldiği zamanlar olur. Bu gerçekle yakından ilgili olarak şunu da belirtmeme izin verilsin: **işgücü-insangücü sorunları** da (yani düpedüz insan sorunları da!), plan metinlerimizde, iğreti bir biçimde ele alınmıştır. Planlı dönemde, işsizlik, oransal olarak da, mutlak olarak da büyümüş yani işgücü pazarlarında arz-talep dengeleri daha da bozulmuştur. Çalışan insanların nicelikleriyle ilgili bu çözümlemeye, nitelikle yani insangücü ile ilgili olarak şunu eklemek de mümkün görünmektedir: insangücü alanında, şu yönde ya da bu yönde, giderek artan, uyumsuzluklar görünmüştür. Örneğin, Türkiye'de bugün ihtiyaçtan çok mimar ve mühendis, ihtiyaçtan çok diş hekimi vardır; buna karşılık hekim sayısı ihtiyacın çok altındadır. Ülke çapında yani

---

(11) Sözlük anlamı «artık» olan bu terim, burada, «önce böreği büyütelim, paylaştırılmasıyla sonra uğraşırız» anlamında kullanılmaktadır. Börek büyüdükçe herkesin payı da mutlak olarak artabilir ama, önemli olan oransal artışlardır.

genel olarak var olan bu tür uyumsuzluklar, bölgelere, alt-bölgelere inildikçe daha da artmaktadır.

Bu karamsar bir listedir ve Türk ekonomisinin bir büyük bunalım yaşadığı dönemde karamsar olmanın bir faydası da yoktur, denilebilir. Planlarımız arasındaki benzerliklerin bunlardan ibaret olmadığı da belirtilebilir.

Evet, planlarımız, kamuoyuna kadar yayılan bir makro ekonomik terimlerle düşünme kültürü, bir sayılarla, istatistiklerle tartışma alışkanlığı getirmiştir. Bir benzetme yapacak olursak, eskiden yalnız «yevmiye defteri» tutan bir ekonomi yönetimine, şimdi (1963'ten sonra) bir de «defter-i kebir» tutulması eklenmiş, yıllık bizanlar, beş yıllık mizanlar ve bilançolar çıkarılmaya başlanmıştır! Bunun en büyük pratik anlamı, kredi sağlayan kurum ve ülkelerin de bu işten çok hoşlanmalarıdır. Türkiye, hesabını kitabını bilen bir ülkedir artık!

Defter tutmak elbette yararlıdır, fakat daha önemli olan «işletmenin sürekli gelişmesidir.» İşte bu noktada ciddi sorunlarımız var olagelmiş ve ekonomi, gittikçe kısalan zaman aralarıyla tıkanmaya başlamış, nefes darlıklarına uğramıştır. Buna bir sorumlu arayacak olursak —ki bu işi elbette yapmalıyız— bu sorumlu ya da baş sorumlu «plancı» değildir kuşkusuz. Bence «politikacı» da değildir. Çünkü bunlar, karar verme süreçleri içinde bağımlı ya da edilgin elemanlardır, kanısındayım. Ekonomiyi yöneten kimdir? Neyin ne kadar üretileceğine, hangi yöntemle üretileceğine, kaça ve kime satılacağına, ne kadar stok yapılacağına (ya da ne kadar karaborsa yaratılacağına), ne kadar vergi yatırılacağına karar verenler ekonomiyi yönetenlerdir; sorumluluk da önce onlardadır. Biz burada, planın ve plancının da «çorbada tuzu» bulunduğunu vurgulamakla yetinmiş olduk, hepsi budur!

YARININ PLANLARI

24 Ocak, 1980 Kararlarıyla Türkiye'de pplanlamanın sona erdirilmesi de amaçlanmış mıdır? Ekonomi kendi mantığına göre işleyecek, planlamanın bundan ayrı bir mantığı olmayacak, başka deyimle, yönlendiren bir planlamanın yerini, izleyen bir planlama alacak mıdır? Soru bu ikinci tipte sorulursa belki daha anlamlıdır.

Benim bu konudaki görüşlerim özetle şöyledir: Denize düşen yılana sarılmış ve 24 Occık, 1980 Kararları «tek çözüm» olarak or-

taya konulmuştur. Planlama, deyim yerinde görülürse, «yedeğe alınmış» olmaktadır. Planlamanın büsbütün ortadan kaldırılması ise düşünülemez. Bunun iki temel nedeni vardır: bir kere, «dışarısı» —ki Türkiye'den 20 milyar dolardan fazla alacağı vardır— Türk Ekonomisinin «bilançosunu» görmekte ısrar edecektir. Ote yandan, «içerisi» yani hem özel kesimin, hem de kamu kesiminin, uygun karar alabilmek için, belli nirengi noktalarına gereksinimi vardır ve bunlara alıştırılmıştır. Bu gerekçeler, planlamanın varlığını sürdürmesinde yeter de artar bile!

Önümüzdeki dönemde «daha gerçekçi bir planlama» göreceğiz! Şu anlamlarda daha gerçekçi olunacaktır: Türk Ekonomisini AET içine bütünleyici, ekonomiyi yöneten kararların alınmasında özel kesim - kamu kesimi uyumsuzluklarını enaza indirici, ülkenin «mukayeseli üstünlüklerini» geliştirici, özetle, Hong Kong ile Kazablanka arasında yer aldığımızı vurgulayıcı bir planlama bekleyebiliriz.

Şimdi burada çok merak edilmesi gereken bir nokta vardır: yeni planlama anlayışı, Türk Ekonomisini, uluslararası finans ve sanayi sermayelerine açarken, şimdiye kadar, oldukça büyük bir «korunma» altında çalışmaya alışmış «yerli sermaye» ürkmeyecek midir? Gerçekten de, ne iç pazarda, tabii ne de dış pazarda rekabete alışık olmayan ve Türkiye'yi bir kapalı av alanı olarak kullanmaya dönük, bu niteliğiyle de «merkantilist» bir politikalar bütününün her zaman önericisi ve destekçisi olan, iğri büğrü de olsa, kalitesiz de olsa, bir şey ürettiğinde hemen «ithal yasağı» koyduran özel kesim, şimdilik he dese bile, ilerde, gerçek bir liberal politikaya karşı çıkmayacak mıdır? Çıkacaktır elbet ve elbet bu çöplüğün horozu odur!

Dünya sınai standartlarına göre «ölçek-altı» olarak kurduğu küçük kapasiteleri bile yeterince çalıştıramayan yerli özel kesimin, ülkede en gelişmiş olan tekstil ve gıda sanayi alanları dahil, uluslararası rekabete açılması söz konusu olabilecek midir? Aşırı korunmayla ve aşırı ithal ikamesi ile ancak bugüne gelebilmiş olan, teknoloji üretemeyen, araştırma-geliştirme çabaları sıfır mertebesinde olan bir yerli sanayi, gerçek bir dış rekabet kapısının aralanmasını öngören bir planlamayı, bunalım bir parça azaldıktan, iş alanları biraz açıldıktan sonra, bugünkü gibi destekleyecek midir? Geçen 18 ay içinde özel kesim sözcülerinin 24 Ocak kararlarıyla ilgili ses tonlamalarında belli değişiklikler duyulmaya başlanmıştır bile!..

Öte yandan, yerli özel kesimin, yabancı sermayenin yeteri kadar giriş yapmamasının bir bahanesi olarak, «bürokratik engellemeleri», bugüne kadar olduğu gibi, bundan böyle de yaratması için önemli nedenler vardır, düşüncesindeyim ve bu düşünceden kurtulmam için bir neden de yoktur. Aslında, özel kesimin çıkarlarından bağımsız bir «bürokratik engelleme», ayrı bir «bürokrat sınıfı» nasıl yoksa (ağırlığı yoksa, demek isterim), öylece yoktur. Ankara'da bürokratların olduğu doğrudur; ancak bunlar, stratejik kararlar alabilecek güçte değillerdir ve hiçbir zaman da olamazlar. Özellikle, karar noktalarına yakın büyük bürokratların telefon numaraları, özel kesimin seçkin kişilerinin ceplerindedir ve bu onun adamıysa, şu da onun adamıdır! Bir iki işgüzar bürokratın varlığı, genel yapıyı bozmayacak nitelikte görülmelidir.

Bana öyle görünüyor ki, bütün bu yeni liberalleşme ve planı yedeğe alma eğilimleri, dış ödemeler dar boğazını aşmak ya da erteleyerek geçiştirmek için, dış dünya ile olan zorunlu ilişkinin bir fonksiyonudur ve dış dünya da bunun farkındadır. Bu noktayı temel alırsak, geçmiş dönemdekinden, çok farklı olmayan bir planlamanın uygulamada kalacağı, planlama örgütünün kapısına kilit vurulmayacağı öndeyisinde bulunabiliriz, sanırım. Ne var ki, bu arada, örgütün kadroları azaltılabilir, ekipleri değişebilir.

Türk özel kesimi sağlam bir temel buluncaya kadar, yani teknoloji üretebilecek düzeye gelinceye kadar ya da ufukta görünmeyen başka bir şey oluncaya, yeni bir siyasal tercih sistemi kuruluncaya kadar bu işler böyle devam edecektir, görüşündeyim. «Bir petrol bulsak köşeyi döneriz ya da buğday ve et bizi kurtarır!» gibi görüşleri fazla amatörce bulanlardan olduğumu da belirtmeliyim.

«KİT'ler, çok adam çalıştırdığı için zarar ediyor!» görüşünü de bir koro şarkısı olarak geçersiz sayıyorum. KİT'lerin başlıca zarar kaynağı, özel kesime ve bazı kamu kuruluşlarına yaptıkları gelir transferleridir, düşüncesindeyim. Yeni planlama anlayışı da KİT'leri bu durumdan kurtarmayacak, yorgunu yokuşa sürmeye devam edecektir. Zira KİT'ler, bu ekonomi politikası ve bu sistem içinde (ve için) zarar etmek üzere kurulmuşlardır ve bu onların nerdeyse «asli görevleri» olmuştur!

Bütün bu düşünceler tartışmaya açıktır. Saygılar sunar, eleştiriler beklerim.

1980 YILI UYGULAMASININ IŞIĞINDA İSTİKRAR PROGRAMININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Mete DURDAĞ(*)

Türk ekonomisi 1960'lı yıllarda hızlı bir büyüme dönemi yaşadı. 1970'li yılların ilk yarısında, dünya petrol fiyatlarındaki hızlı artışların ortaya çıkardığı yeni şartlara hemen bütün ülkeler ekonomik büyümelerini yavaşlatarak uyum sağlamak için uğraşırlarken biz daha da hızlı büyüme çabası içindeydik. 1970'li yılların ikinci yarısında politik desteği zayıf hükümetlerin gerekli iç kaynakları bulmadan hızlı büyümeyi sürdürebilme çabaları, Türk ekonomisini içinden çıkılması g:ttikçe güçleşen açmazlara sokuyordu. Bu arada ekonomiyi bir düzene sokmak için bazı atılımlar yapıldıysa da başarılı olunamadı. Sonunda, giderek büyüyen sorunları çözümlemek amacı ile 24 Ocak 1980'de zamanın hükümeti evvelkilerden çok farklı bir istikrar programını uygulamaya karar verdi. Uluslararası kuruluşların ve kredi aldığımız ülkelerin de desteklediği bu program, 12 Eylül 1980' de ülke yönetimine el koyan «Askeri İdare» tarafından da benimsendi ve uygulanmasına devam edildi.

Bu yazıda, bir-buçuk yıldır uygulanan istikrar programının genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Bu amaçla önce 1979 sonunda ve 1980 başında Türk ekonomisinin bir süredir hızla büyüyen ve öncelikle çözüm isteyen sorunlarının neler olduğu kısaca hatırlatılacak. Sonra, bu sorunlara karşı uygulanan istikrar programının ana çizgileri belirtilecek. Bunun arkasından, başlıca ekonomik sorunlarda 1980'de gözlenen gelişmelerin, programın uygulanmasından beklenen sonuçlardan farklı olmasının nedenleri tartışılacak. Son olarak da, uygulanan programın ekonomik amaçlarına daha çabuk ve toplumsal açıdan daha sağlıklı bir şekilde yaklaşılmasına olanak verecek alternatif temel politikalar önerilecek.

(*) Boğaziçi Üniversitesi, İdarî Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

1979 SONUNDA EKONOMİNİN DURUMU

Ekonominin 1979 sonunda genel durumunu ve başlıca sorunlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. Döviz darboğazı üretimin ve yatırımların artırılmasını ciddi bir şekilde engelliyordu. 1978 ve 1979'da yapılan devalüasyonlar dışsatımda (1978) ve işçi dövizleri girişinde (1979) kısa süren canlanmalar sağladı. Fakat dış ticaret hadlerinin aleyhimize gelişmesi ve dış yardımların hızla azalması dışalımın reel olarak 1978'de üçte-bir ve 1979'da beşte-bir oranlarında düşmesine neden oldu.

2. 1976'dan beri gerilemekte olan üretim artış hızı, 1979'da son yirmi yılda ilk olarak nüfus artış hızının altına düştü. Dışalım yetersizliği, enerji darboğazı ve işçi-işveren anlaşmazlıkları bu durumun başlıca nedenleri idi.

3. Yatırımlarda ve iç tasarruflarda hem reel olarak hem ulusal gelire oranla 1978 ve 1979'da gözlenen düşmeler ekonomik büyüme potansiyelimizi olumsuz şekilde etkiliyordu. Kamu yatırımları döviz ve bütçe kaynaklarının yetersizliğinden, özel yatırımlar ise döviz darboğazından olduğu kadar enflasyon ve terörizm nedeni ile yatırım atmosferinin kaybolmasından da etkileniyordu.

4. 1975'den beri giderek hızlanan enflasyon, dışsaatımı ve uzun dönemli yatırımları kösteklerken bir yandan da ücretli ve sabit gelirli sınıfları eziyordu. Çare olarak, ya da çaresizlikten, hükümetler gittikçe büyüyen oranlarda açık finansmana başvurdukça talep enflasyonunu körüklüyor ve döviz darboğazını aşmak için devalüasyon yaptıkça da tüm ekonomiyi bir fiyat-maliyet sarmalı içine sokuyordu.

İSTİKRAR PROGRAMININ ANAHATLARI

Bu sorunlara çözüm getirmek amacı ile hükümetin 24 Ocak 1980 günü açıkladığı yeni istikrar programının başlıca politikalarını şöyle özetleyebiliriz:

1. Liranın değerini US$1=TL47.1'den $1=TL70'e düşürmek; katlı kur uygulamasını sınırlamak; dış ticaret ve dış ödemeler rejimlerini daha liberalleştirmek; dışsatımı ve yabancı sermayenin gelmesini özendirici yeni önlemler almak.

2. Kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT'lerin) ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatları üzerindeki hükümet müdahalesine ve bu kuruluşların Genel Bütçeden desteklenmesine son vermek.

3. Faiz oranlarını ve Merkez Bankasının reeskonto oranlarını yükseltmek.

4. Ekonomik kararların alınış ve uygulanışını daha etkinleştirecek bazı kurumsal değişiklikler yapmak.

Bu programın uygulanmaya başlanmasından beri onu destekleyen ve devamını sağlayan yeni önlemler ve politikalar zaman zaman yürürlüğe konmaktadır. Bu arada özellikle şu uygulamaları vurgulamak gerekir:

— «Gerçekçi kur politikası» uyarınca liranın yabancı paralar karşısındaki değeri sık sık ayarlanıyor;

— Faizlerin hükümetçe saptanmasına 1 Temmuz 1980'den itibaren son verilmesinin ardından bankaların eskiye kıyasla çok yüksek düzeylerde belirledikleri mevduat ve kredi faizlerinin daha da yükseltilmesi eğilimi devam ediyor;

— KIT ürünlerinin fiyatları, maliyet artışlarını karşılayabilmek çabası ile, sık sık yükseltiliyor;

— Programın ilk hazırlanışı sırasında gerekli görülen fakat politik nedenlerle gerçekleştirilemeyen vergi değişiklikleri 12 Eylül'den sonra hızla sonuçlandırılarak 1981 yılı başında uygulamaya konuldular.

Şimdi bu programın çözüm aradığı ve yukarda belirtilen ödemeler dengesi, üretim, yatırım/tasarruf ve enflasyon konularındaki sorunlarda 1980 yılında gözlenen gelişmelere bakalım ve beklenenden geri kalışların nedenlerini irdeleyelim.

1980 YILINDA TÜRK EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

Ödemeler Dengesi: Döviz darboğazının kısıtlayıcı etkisi, programın uygulanmaya başlamasından sonra giderek azaldı. Bunda talep artışının kontrol altına alınışı kadar döviz girişindeki artışın da rolü oldu. Batılı ülkeler ve uluslararası kuruluşlar, serbest piyasa ekonomisine geçiş olarak niteledikleri istikrar programını desteklemek için başlangıçta geniş dış yardım taahhüdünde bulundular. Fakat bu ülkelerin ve kuruluşların taahhütlerini yükümlülüğe dönüştürmekte ve kredileri kullandırmakta yavaş davrandıkları gözlenmekteydi. Uluslararası özel bankalar da borç ertelemekte ve yeni kredi açmakta uzlaşmaz tutumlarını sürdürüyorlardı. Sonuç olarak, 1980 yılı dış kredi kullanımı beklenenin oldukça altında gerçekleşirken istikrar

programının gelecek yıllarda başarı ile uygulanabilmesi için gereken dış yardımların sağlanabileceği konusunda kuşkular artıyordu. Gerçekten, 1981 yılı ilk aylarından itibaren hükümet yetkilileri artık dış yardımlar konusunda fazla iyimser olmamak gerektiğini vurguluyor.

Türkiye'de dışsatımın hükümetlerce izlenen yanlış politikalar tarafından kösteklendiği görüşü çok sayıda yabancı ve Türk ekonomist tarafından paylaşılmaktadır. Özellikle yüksek döviz kuru politikasının, bazı malların dışsatımı üzerindeki miktar sınırlarının, dışsatıma yeterli teşvikin verilmeyişinin ve aşırı derecede bürokratik formalitelerin dışsatımın gelişmesini engellediği görüsü kuvvetlidir. Öte yandan, istikrar programı uygulaması ile 1980 yılında bu engellerden birçoğu ortadan kalktığı ve diğerlerinin de etkinliği büyük ölçüde azaldığı halde dışsatım reel olarak çok sınırlı bir artış gösterdi.(1) Bunun nedeni olarak bir dereceye kadar dünya piyasalarındaki talep düşüklüğü gösterilebilirse de asıl neden ekonomimizin bazı temel yapısal sorunlarında aranmalıdır. Çok yüksek birim maliyetlerle üreten, standardizasyon ve kalite kontrolu sorunlarını henüz çözümleyememiş, pazarlama bilgisi ve becerisi yetersiz ve ulaştırma ve depolama olanakları çok sınırlı olan ekonomimizin dışsatımı hızla artırabileceğini ümit etmek gerçekçi bir bekleyiş olarak gözükmüyor.(2)

---

(1) Onbir aylık verilere göre parasal olarak % 14.5 artış gösteren dışsatım reel olarak % 1'e yakın bir düşme kaydetti. Fakat Aralık ayında dışsatımın 500 milyon doları aştığının resmen açıklanması ile yıllık dışsatımda % 5-% 10 arasında bir reel artışın gerçekleştiği anlaşılıyor.

(2) 1981 yılının ilk beş aylık verilerine dayanarak dışsatımın «çok ümit verici» şekilde geliştiği çeşitli çevre'erce vurgulanıyor. Konunun büyük önem taşıması nedeni ile, dışsatımdaki gelişmeyi gerçek boyutları ile görebilmek için gereken titizliği göstermeliyiz. Örneğin, önemle vurgulanması gereken şu noktalar çoğu kez gözden kaçıyor:
— Dışsatımda «çok ümit verici» bir artış 1979 yılının ilk beş ayında da göz'enmiştl (nominal olarak % 28, reel olarak % 15 kadar).
— 1981 yılı dışsatımını değerlendirirken kıstas olarak kullanılan 1980 yılının ilk beş ayı dışsatım bakımından çok kötü bir dönemdir.
— 1981 yılının ilk beş ayına ait dışsatımı 1979 yılının aynı dönemindeki dışsatımla karşılaştırırsak elde edilen artışın, bu dönemde dışalım mallarındaki fiyat artışını dahi karşılayamadığını görürüz.
— 1981 yılındaki dışsatım artışında otomotiv, kimya ve petrol ürünleri gibi dışalım girdi oranları yüksek olan malların payının arttığı gözlenlyor. Bu nedenle, 1981 yılı dışsatım artışının ekonomiye sağladığı «net döviz katkısı» buna göre değerlendirilmelidir.

İşçi dövizleri girişinin 1980 yılında 2.1 milyar dolara ulaşarak 1979 yılı düzeyinin %25 kadar üstüne çıkması, izlenen gerçekçi döviz kuru politikasının olumlu bir sonucu olarak nitelenmektedir. Oysa, aylık işçi dövizi girişi 1980 yılının ilk yarısında belirgin bir artış göstermemiş, ancak faiz oranlarının Temmuz başında yükseltilmesinden sonra birdenbire yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Ayrıca, yurt dışına aylık işçi çıkışında Mayıs 1979'dan başlayarak ortalama %50 bir artış gözlendiğini, işçi akımının hemen tamamiyle Ortadoğu ülkelerine kaydığını ve bu faktörlerin 1980 yıl ortalarından itibaren işçi dövizleri girişinde bir artışa yol açabileceğini de gözden kaçırmamak gerekir. Kaldı ki, işçi dövizlerindeki artışın ekonomiye olan katkısının en anlamlı ölçütü ekonominin reel dışalım kapasitesinde sağladığı artış olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, dışalım fiyatlarında 1980 yılında gözlenen artışın (%27.5) gerisinde kalan işçi dövizlerindeki büyümenin (%23.5) sevindirici olmaktan uzak olduğu görülür.

Bu son değinilen nokta bütün döviz kazandırıcı işlemlerin değerlendirilmesinde temel ölçüt olmalıdır: Ödemeler dengesinin cari işlemler açığı 1980'de bir önceki yıla oranla bir kat büyüdüğü halde, dışalım yoluyla ekonomiye giren yatırım, tüketim ve ara malları aynı dönemde miktar olarak gerilemiş bulunuyor. Bu durumun başlıca nedenleri arasında dışsatımın ümit edildiği kadar artırılamamasının yanında toplam dışalım içinde çok büyük yer tutan petrol ve petrol ürünlerine 1980'de ödediğimiz fiyatın, ortalama olarak, bir önceki yıla oranla %70 yükselmesi gösterilebilir.

Üretim: Milli gelir hesaplarından sorumlu olan Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ilk yedi aylık verilere dayanarak 1980 yılında gayrisafi milli hasılanın (GSMH) % 2.2 oranında gerileyeceğini tahmin ediyordu. Buna karşılık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ilk dokuz aylık verilere dayanarak GSMH'da %0.8 oranında bir artış bekliyordu. İki kuruluş arasındaki ayrılık, DİE'nin Nisan 1981'de açıklanan ve 1980 yılında GSMH'nın %0.7 gerilediğini gösteren son tahmini üzerinde anlaşmaları ile giderilmiş bulunuyor. Öte yandan, DİE'nin daha önce %0.7 oranında arttığını açıkladığı 1979 yılı GSMH''nın son tahminlere göre %0.5 azaldığı saptanıyordu. Buna göre, 1980 yılı GSMH'nın, DİE'nin ilk yedi aylık verilere dayanarak tahmin ettiği düzeyin sadece %0.5 kadar üzerinde gerçekleştiği anlaşılıyor.

1980 yılında GSMH'daki gerileme büyük ölçüde imalat sanayiindeki üretim düşüşünden (%4.1) kaynaklanıyordu. 1979 yılında da

imalat sanayii katma değerinde, daha da büyük oranda (%6.1), bir düşme vardı. Ancak, imalat sanayii üretimindeki düşüşlerin nedenlerine baktığımız zaman iki yıl arasında ilginç farklılıklar belirmektedir. İstanbul Ticaret Odasının bir anketine göre, 1979 yılında İstanbul bölgesinde kapasite kullanım oranı büyük sanayii kuruluşlarında %45, küçük kuruluşlarda ise %68 idi.(3) Bunun nedenleri önemlerine göre şöyle sıralanıyor: elektrik kesintileri, yerli üretim girdileri yetersizliği, dışalımla ilgili güçlükler, talep yetersizliği ve diğerleri (işçi-işveren uyuşmazlıkları, finansman güçlükleri, nitelikli eleman yetersizliği gibi). Bu anket aynı zamanda küçük işletmelerin %60'nın üretimlerini 1980 yılında daha da kısmak zorunluluğunu duyduğunu gösteriyordu. Bunun için gösterilen nedenlerin başında yurt içinde üretilen girdilerin maliyetindeki artış geliyordu; diğer bütün faktörler, bu arada dışalımla ilgili güçlükler, çok daha az önem taşıyordu. 1980 yılı ortalarında Ege bölgesinde imalat sanayii kesiminde yapılan bir anketin sonuçları da bazı sanayi kollarında kapasite kullanım oranının %30'a kadar düştüğünü ve başlıca nedenlerin işletme sermayesi yetersizliği, maliyet artışları, talep düşüklüğü ve enerji darboğazı olduğunu gösteriyordu.(4) Talep yetersizliği ve finansman güçlüklerinin 1980 yılında kapasite kullanımını sınırlayan nedenler arasında ön plana çıktığı, İstanbul Sanayi Odasınca düzenlenen ve yılın son üç aylık dönemini kapsayan bir diğer anketten de görülmektedir.(5)

Aslında, sıkı para politikası ile talebi kontrol altına alarak ve fiyat artışları ile de fazla satın alma gücünü massederek enflasyonu kısa sürede yavaşlatmayı amaçlayan istikrar programının böyle bir sonuç vermesi beklenmeliydi. Dışsatıma yönelik olandan başka üretimin desteklenmesi zaten sözkonusu değildi. Fakat, bu programı uygulayanlar enflasyon beklentisi azaldıkça ekonominin kendi dinamizmi ile ve uygun para ve maliye politikalarının da yardımı ile canlanacağını ümit ediyorlardı. Bu canlanma aynı zamanda piyasa şart-

---

(3) Milliyet gazetesi, 2 Temmuz 1980.

(4) Cumhuriyet gazetesi, 14 Haziran 1980.

(5) 1980 yılında kapasite kullanımını sınırlayan faktörler arasında bu ikisi, hammadde, akaryakıt ve enerji yetersizliğinden sonra ikinci ve üçüncü sıraları tutmaktadır. Cumhuriyet gazetesi, 18 Haziran 1981.

larına göre işleyen daha sağlıklı bir ekonomik yapıya geçişin de başlangıcını oluşturacaktı. Bu beklentilerin gerçekleşmesi hiç kuşkusuz hükümetin kısa ve orta dönemde izleyeceği temel politikaların başarısına bağlıdır. Öte yandan, bugüne kadar uygulanan ekonomi politikalarının üretimin canlanmasını sağlayamadığı ve ilgililerin bu konuda halâ çeşitli arayışlar içinde bulunduğu gözlenmektedir. Kanımızca yapılması gereken şey, istikrar programını, son bölümde önereceğimiz alternatif temel politikalar doğrultusunda değiştirerek uygulamaktır.

Yatırım/Tasarruf Düzeyindeki Gelişmeler: Toplam sabit yatırımların gerek reel miktarında gerek GSMH'ya oranında 1978 ve 1979 yıllarında gözlenen düşüş 1980 yılında da devam etti. 1980 yılında yatırım malları dışalımının reel olarak, en iyimser bir varsayımla, ancak 1979 düzeyini korumuş olabileceği düşünülürse,(6) yatırımların artması yurtiçi yatırım malları üretiminin de artması ile mümkün olurdu. Türkiye'de yatırım malları sanayii, son yıllarda hızla gelişmekle beraber, ekonominin gereksinim duyduğu ve modern teknolojiyi içeren yatırım mallarını sunabilmek için gerekenin çok altında bir kapasiteye sahiptir.(7) Fakat 1980 yılı yatırımları bakımından asıl önemli olan, mevcut küçük kapasitenin de ,1979 düzeyinin altında ve çok düşük oranda kullanılabilmiş olması idi.(8) Burada çok ilginç bir noktayı gözden kaçırmamalıyız: Genellikle bütün sanayi 1980'de çok düşük kapasite kullanım oranı ile çalışırken bu oran makine

---

(6) DPT'nın dışalımla ilgili verileri, birçok temel sanayi malı dışalım miktarında Ocak-Ağustos 1980 döneminde bir önceki yılın aynı dönemine kıyasla düşmeler olduğunu gösteriyor (DPT, Ekonomik İstikrar Tedbirleri Uygulama Neticeleri, Ekim 1980, sahife 83). Ocak-Kasım dönemlerinin karşılaştırılmasından bu durumun yılın ikinci yarısında da sürdüğü görülüyor (TÜSİAD, 1981 Yılına Girerken Türk Ekonomisi, Ocak 1981. Sahife 54).

(7) Bu nedenle döviz darboğazı yatırım malları sunumunu süratle daraltabilmektedir. Bu yönden bakıldığında, Üçüncü Beş Yıllık Plânın sermaye malları sanayiindeki yatırım hedeflerinin çok gerisinde kalmış olmasının önemi daha da büyümektedir.

(8) Türkiye Sanayi Kalkınma Bankasının sektör izleme raporlarına dayanarak Milliyet gazetesinin 27 Kasım 1980 günü verdiği bir haberden («1980'de Beş Sektörde Ortalama Kapasite Kullanımı» başlıklı tablo).

sanayiinde nisbeten yüksek düzeydeydi. (%52 2). Özellikle, «özel sanayi makineleri» alt kesiminde, makine talebinin dışalımdan yurtiçi üretime kayması sonucu, %75 gibi oldukça yüksek bir kapasite kullanımına ulaşıldığını görüyoruz.(9)

1980 yılında yatırımların artmasını sınırlayan arz yönündeki faktörlerin yanında, yatırımların artması için uygun ortamın bulunmayışını da belirtmek gerekir. 12 Eylül'den önce politik durumdaki belirsizlik ve artan şiddet eylemleri uzun dönemli yatırımların aradığı güven ortamının giderek hızla kaybolmasına yol açıyordu. Öte yandan, uygulanan istikrar programının da yatırımları teşvik etmek gibi bir amacı bulunmamaktadır; olsa olsa tüm harcamalarla birlikte yatırımları da kısmak amacından sözedilebilir.(10) Bu özellikle toplam sabit yatırımların yarısından çoğunu oluşturan kamu yatırımları için geçerlidir. 12 Eylül'den önceki politik ortam kamu cari harcamalarında kısıntı yapmağa elverişli değildi;(11) kamu yatırımlarını kısmak ise daha kolay bir yoldu. Gerçekten, 1980 yılında kamu kesiminin sabit yatırımları reel olarak bir önceki yıla oranla %10 kadar geriledi.(12) Tüm ekonomi çok yüksek oranda atıl kapasite ile işlerken haliyle özel kesimin yatırım talebi de zayıftı. Bunda kredi maliyetinin yüksekliğinin ve ekonomideki istikrarsızlığın da büyük katkısı bulunduğu söylenebilir.

İstikrar programı bir yandan kamu ve özel yatırım harcamala-

---

(9) Aynı kaynakta (TSKB) be'irtildiğine göre yurt içi makine sanayiinin gelişmesini engelleyen en önemli nedenlerden biri şudur: Bu sanayiin en büyük alıcısı olan kamu kesimi, Türk Lirası fon sıkıntısı çekerken makine dışalımına bağlı dış kredi kullanma olanağına sahip olduğundan, yurtiçinde üretilenler % 50 kadar daha ucuz olmasına rağmen makine dışalımına gitmektedir.

(10) Ocak 1980'den önce uygulanan gümrük vergi muafiyeti ve taksitlendirilmesi, yatırım indirimi, bina inşaat vergisi istisnası, orta ve uzun dönemli kredilerde faiz farkı ödenmesi ve dışsatım garantili orta ve uzun dönemli kredilerde vergi istisnası kolaylıkları istikrar programı ile de devam etmiştir. Ancak, yatırımları olumsuz şekilde etkileyen faktörlerin ağır basması karşısında istikrar programı yatırımları özendirmek için özel bir çaba göstermemiştir.

(11) Aşırı istihdamın kamu kesiminin en önemli sorunlarından biri olmasına rağmen, sadece Ocak-Eylül 1980 döneminde 300.000 yeni memur alındı.

(12) TÜSİAD, 1981 Yılına girerken Türk Ekonomisi, Ocak 1981, sahife 9.

rını kısıtlayıcı politikalar izlerken ve bir yandan da net dışsatım durumunda bir iyileşme beklenmezken(13), yurtiçi tasarrufların artırılmasını amaçlamakla kendi içinde çelişkiye düşmektedir. Tüm ekonomi açısından bakıldığında, yatırım artışına dönüştürülemeyen ve/veya dış ticaret açığının küçülmesini sağlayacak şekilde kullanılamayan tasarruf eğilimindeki artışın gerçek tasarrufa dönüşmesine olanak yoktur. Buna rağmen 1980 yılında hükümet, kamu ve özel kesim tasarruflarını artırabilmek için uğraşmıştır.

Kamu tasarruflarını artırma çabası, KİT ürünlerini birim maliyetlerinin üstünde fiyatlamak ve cari giderleri kısmaya çalışmak şeklinde uygulamaya yansıdı. Sonuçta, kamu tasarrufları bir önceki yıla oranla nominal olarak %80 artmakla beraber bu, reel olarak bir düşüş olmasını önleyemedi. Kamu tasarruflarının kamu yatırımlarını karşılama oranı da, 1979'da olduğu gibi, %23 düzeyinde kaldı. Özel kesimi daha yüksek tasarrufa teşvik etmek için ise hükümet başlıca yüksek faiz politikasına güveniyor. Artan işsizlik ve yaşam pahalılığı karşısında tasarruf gücü hemen hiç kalmamış olan küçük ve orta gelirliler üzerinde bunun pek etkin olamayacağı söylenebilir. Yüksek gelirlilerin ise 1980 yılında fiyatlar %80'nin üzerinde artarken, %30 - %40 arasında faiz alabilmek için, normal likidite gereksinimlerinin üstünde banka mevduatı şeklinde tasarruf etmeleri beklenemezdi. Bu kimseler tasarruflarını enflasyona karşı koruyabilmek için banka mevduatı yerine taşınmaz mallar, altın ve dayanıklı tüketim malları satınalmayı yeğleyeceklerdi. Son zamanlarda bile bunun gerçek tasarruf oranını artırmak bakımından, yatırım artışını sınırlayan gene aynı faiz faktörünün ve daha birçok faktörün olumsuz etkisi karşısında yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir.

Bazı gözlemciler uygulanan yüksek faiz politikasının özel tasarrufları artırdığını öne sürmektedirler. Buna destek olarak da halkda faiz geliri elde etmek için varlıklarını paraya çevirerek bankaya yatırma eğiliminin yaygınlaşmasını ve tasarruf mevduatının 1980 ortalarından itibaren hızla büyümesini gösteriyorlar. Mevduat faiz oranlarının 1980 yılında olduğu gibi büyük ölçüde enflasyon oranının al-

---

(13) Dışsatımda beklenen artış gerçekleşse bile bu artışların bugünkü şartlar altında dış borçlanmayı azaltmak yerine dışalımı artırmak için kullanılacağı söylenebilir. Böylece, toplam yatırımlar reel olarak artmazsa ve bunun dış kaynak (dışsatım-dışalım) ile finanse edilen kısmı azalmazsa, yurtiçi tasarrufların artması söz konusu olamaz.

tında kaldığı dönemlerde taşınmazların banka mevduatına dönüştürülmesi, taşınmazını elden çıkaranın malvarlığından kayba uğraması sonucunu doğurur. Faiz oranlarının enflasyon oranı dolaylarında hatta biraz üstünde olduğu dönemlerde de, bir yandan likiditenin sağladığı «servetten yeme» (dissaving) kolaylığı bir yandan da «para aldanması» (money illusion)([14]) nedeni ile, özellikle düşük ve orta gelirlilerin taşınmazlarını mevduata veya tahvile çevirmeleri halinde reel malvarlıklarının zamanla erimesi olasılığı kuvvetlidir. Öte yandan, taşınmazlarını paraya çevirenlere karşılık, malvarlıklarında likit değerleri azaltarak taşınmazların payını artırmayı yeğleyenlerin bulunduğunu gözden kaçırmamalıyız. Böylece, bu süreç bizi arzulanmayan iki sonuca götürecektir: Birincisi, servetten yemenin kolaylaşması ve orta sınıfın kaybolması sürecinin hızlanması; ikincisi de, servetin dağılımındaki eşitsizliğin giderek daha da büyümesi.

Tasarruf mevduatındaki artışın, tasarrufların yüksek faiz politikasına duyarlılığını kanıtladığı iddiasına gelince: Herşeyden önce, 1980 yılında yalnız tasarruf mevduatı değil, dolaşımdaki banknot miktarı, para arzı ve banka kredileri hep birlikte önceki yıllara oranla daha hızlı artış göstermiştir. Yani, ekonominin likiditesindeki artış hızlanmıştır; bu durumda tasarruf mevduatının da daha hızlı artması olağandır. Fakat bu, reel tasarrufların artışının hızlandığı, hatta bir tasarruf artışı olduğu anlamına gelmez.([15]) İkinci olarak, Temmuz 1980'den başlayarak vadesiz ve vadeli mevduatlara uygulanan faiz oranları arasındaki farkın çok büyümesi nedeni ile kuşkusuz vadesiz mevduattan tasarruf mevduatına büyük bir kayma olmuştur. Bu da

---

(14) Faiz getirisinin tümünün gelir olarak düşünülmesi ve tüketilmesi durumu.

(15) Bir ekonomide toplam reel tasarruf seviyesindeki değişmelerle toplam tasarruf mevduatındaki değişmeler arasındaki ilişki pek çok kurumsal ve davranışsal parametreyi içeren dolaylı bir ilişkidir (Örneğin: paranın dolaşım hızı, toplam mevduat içinde vadeli mevduat oranı, bankaların uyguladığı kanuni ve ihtiyari mevduat karşılık oranları, hane halkının portfalya tercihleri, v.s.). Bu parametreler ekonomik istikrarsızlık dönem'erinde özellikle fiyatlarda faiz oranlarında, gelir seviyesinde ve ekonomik beklentilerdeki değişikliklerden etkilenirler. Dolayısiyle, Türk ekonomisinin bir süredir içinde yaşadığı ekonomik (ve politik) istikrarsızlık ortamında reel tasarruflarla tasarruf mevduatı arasındaki ilişkinin «kararlı» (stab:e) olması beklenemez.

bir tasarruf artışı olduğunu kanıtlamaz; tüm ekonomi açısından vadeli ve vadesiz mevduat artışları arasında toplam reel tasarrufu temsil etmek bakımından bir fark bulunmamaktadır. Üçüncüsü ve en önemlisi, tasarruf mevduatındaki artış bir kısım hanehalkının tasaarruf eğiliminde bir yükselişi yansıtsa bile, bu eğilimin tüm ekonomi açısından gerçek tasarruf artışına dönüşmesi için yatırım malları sunumunda ve yatırım talebinde mukabil bir artışın bulunması gerekir. Bu konuda ise istikrar programının beklenen gelişmeyi henüz başlatamadığını yukarda belirtmiştik.([16])

Yüksek faiz politikasının özel kesimin tasarruf davranışını olumlu şekilde etkilediğini öne sürenler kanıt olarak genellikle yukarda belirtilen karinelere dayanmayı tercih etmekte, konuyla doğrudan ilgili istatistiki verileri kullanmamaktadırlar. Oysa, böyle olumlu bir etkinin en sağlıklı göstergesi özel kesimin tasarruf/gelir oranındaki değişmeler olmadı. Fakat, ne var ki, 1979'da %20.6 olan özel kesimin tasarruf/gelir oranı 1980'de %15 2'ye düşmüş bulunuyor.([17]) Artan kredi maliyeti nedeni ile şirketlerin 1980'de bir önceki yıla oranla daha yüksek oranda otofinansmana gitmiş olabilecekleri düşünülürse,([18]) özel kesimin tasarruf oranındaki düşüşün hanehalkı tasarruflarındaki azalmadan kaynaklandığı anlaşılır.

Enflasyon: İstikrar programı 1980 yılı ortalama enflasyonu oranını % 50'ye ve yıl sonu oranını % 40'ın altına düşürme amaçlarını gerçekleştiremedi.([19]) Ocak ve Şubat aylarındaki yüksek oranlı fiyat artışlarından sonra aylık enflasyon oranında bir düşme olduysa da yıllık ortalama oran %100'ün üzerinde ve Aralık ayında da %85 do-

---

(16) İstikrar programının yatırım ve tasarruf arasındaki tanımsal ve fonksiyonel ilişkiye yeterince önem vermediği ve bu nedenle de tasarruf artışını amaçlarken kendi içinde çelişkiye düştüğü yukarda belirtilmişti.

(17) Maliye Bakanlığı, 1980 Yılı Ekonomik Raporu, sahife 3.

(18) DPT tarafından yapılan bir yatırım anketine göre imalat firmalarının yatırım harcamaları içinde borç para maliyetinin payı 1978'de % 10 iken 1979'da % 8.4 ve 1980'de (ilk yarı yılda) % 8.2'ye düştü (Milliyet gazetesi. 21 Ağustos 1980).

(19) Maliye Bakanının imzası ile IMF'ye gönderilen 2 Haziran 1980 tarihli «niyet mektubu», enflasyon oranının 1980 sonunda % 30-% 40 arasına düşürülmesini öngörüyordu. 1980 yılı Genel Bütçe gelir tahminleri de % 50 enflasyon varsayımına dayanılarak yapılmıştı.

layındaydı.([20]) Ancak ekonomideki durgunluğun giderek ağırlaşmasından sonra 1981 ilkbaharında yıllık enflasyon oranının %40 düzeyine indirilmesi mümkün oldu.

Enflasyonla ilgili bekleyişlerin gerçekleşmemesini ilgililer büyük ölçüde üretimin, özellikle dışsatıma yönelik üretimin, canlanmasında görülen gecikmeye bağlıyorlardı. Bunun nedenlerini yukarda gözden geçirdik. Bir de fiyat indekslerinin ilgililerce değişik bir sekilde değerlendirildiğini görüyoruz. Bu konuda özellikle iki nokta öne sürülmekteydi: Birincisi, istikrar programı uygulanmaya konmadan önce Ocak ayındaki yüksek fiyat artışı (%10), 1980 yılının enflasyon oranının yüksek olmasına önemli katkıda bulunmuştur. İkincisi ise, programın uygulanmaya başlanmasından önce fiyatları hükümetçe belirlenen birçok mal, piyasada bulunamamalarına veya çok yüksek fiyatlarla karaborsada bulunabilmelerine rağmen, fiyat indekslerine resmi fiyatlarıyla giriyorlardı. Birçok fiyatın hükümetçe saptanmasına son verilmesini izleyen Şubat ve Mart aylarına ait fiyat indekslerine bu mallar serbest piyasada oluşan fiyatları ile girerek bu aylarda enflasyon oranlarının yüksek olmasına neden olmuşlardır. Fakat, 1980 yılı enflasyon oranı ile ilgili hedefler saptanırken bu iki husus da hesaba katılabilirdi. Ayrıca, belki toptan eşya fiyat indeksleri bakımından önemli olan ikinci hususun, tüketici fiyatları ve geçinme indeksleri üzerinde fazla etkili olmayacağı düşünülebilir. Bir de, fiyat indekslerinde kiraların 1972 yılından beri değişmediği varsayıldığından, 1980 yılında en hızlı yükselen tüketici fiyatlarından biri olan «kira» kalemindeki artışlar indekslere yansımamıştır.

1980 yılında enflasyon oranının amaçlandığı düzeye indirilememiş olmasının yanında çok daha önemli olan konu, enflasyonu kontrol altına alma çabalarının sonunda ekonomiyi derin bir durgunluğa sokmuş olmasıdır. Üstelik, bu durgunluktan enflasyonu tekrar hızlandırmadan çıkabilmek için tutulması gereken yol konusunda yetkili makamların bir kararsızlık içinde görünmeleri, durgunluğun daha da uzamasına ve yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Ekonominin bugün karşı karşıya bulunduğu bu durum, istikrar programının hazırlanışında seçilen stratejinin ve politikaların bir sonucudur; bu çerçeve içinde kalındıkça da çıkış yolu arayışları bizi hep aynı istikamete yönlendirecektir: Geldiğimiz yoldan geri gidiş. Bu ise enflas-

---

(20) Maliye Bakanlığı, 1980 Yılı Ekonomik Raporu, sahife 103-121.

yonun kısa sürede tekrar çok yüksek düzeylere çıkmasına yol açacaktır. Kanımızca, ekonominin bir yandan enflasyon oranı düşürülürken bir yandan da sağlıklı bir kalkınma sürecine sokulabilmesi için uygulanan temel politikalarda değişiklikler yapılması gerekmektedir. Yazının geri kalan kısmında izlenen fiyat, döviz kuru, maliye ve para politikaları anahatlarıyla eleştirilecek ve alternatif yaklaşımlar önerilecek.

ALTERNATİF MAKROEKONOMİ POLİTİKA ÖNERİLERİ

Buraya kadar özetlenen istikrar programı uygulama sonuçları, beklenen olumlu gelişmelerden yalnız birinin (enflasyonun yavaşlatılması), o da büyük bir gecikme ile, gerçekleştiğini gösteriyor. Programı uygulayanlar da, aslında, ekonomide çabuk bir iyileşme beklemediklerini ve toparlanma döneminin dört-beş yıl sürebileceğini arada belirtmektedirler. Ancak geçen sürede, programın uygulanmasının olumlu kefesine konabilecek olanlara karşın olumsuz kefesine konması gereken genel fakirleşme (toplam ve adam başı GSMH'nın gerilemesi), artan işsizlik, ücretlilerin ve küçük esnafın ağırlaşan geçim koşulları ve daha da bozulan gelir dağılımı gibi sosyal maliyetlerin ağır basması karşısında uygulanan politikalarda değişiklikler yapılması gerektiği görüşü giderek güç kazanıyor.

Burada önerilecek alternatif politikaların da temel özelliği, uygulanan programda olduğu gibi, piyasa fiyat mekanizmasının önemini vurgulamasıdır. Fakat önerilen alternatiflerin uygulanmakta olan politikalardan özellikle ayrıldığı temel konu da gene piyasa fiyat mekanizmasının rolünün ne olması gerektiği konusudur. Aşağıda açıklanacağı gibi, istikrar programı bir yandan eksik rekabet piyasası koşullarının olumsuz sosyal ve ekonomik etkilerini önlemek, gidermek ya da dengelemek gerektiği alanlarda devletin bu işlevini yerine getirmesini önlerken, bir yandan da serbest pazar ekonomisi kurallarının tam olarak uygulanmasının yararlı olacağı bazı alanlarda bundan kaçınmaktadır.

Fiyat Politikası: Fiyatların üretici ve satıcılarca bugün Türkiye'de olduğu kadar serbestlikle, hemen hiç bir etkin denetime uğramadan, belirlenebildiği bir başka ülke göstermek gerçekten güçtür. Gerçi fiyatları devletçe saptanan pek çok mal ve hizmet, özellikle KİT ürünleri, bulunduğu söylenebilir. Fakat bu konuda da istikrar prog-

ramının benimsediği kural, maliyet artışlarını kontrol ederek fiyat yükselişlerini yavaşlatmak yerine artan maliyetleri karşılayacak şekilde fiyatların sürekli artırılmasıdır.(21)

Fiyatların piyasada serbestçe oluşmasının yararları, ancak servetin ve üretimin yapısı ve mal ve faktör piyasalarının işleyişi ile ilgili birçok varsayımın gerçekleşmesine bağlıdır. Türk ekonomisi ise çoğunlukla eksik rekabet piyasası koşullarının etkisi altındadır. Bu nedenle, piyasaların işleyişine «düzeltici» ve «dengeleyici» müdahalelerde bulunmak devletin önemli bir işlevi olmaktadır. Devlet fiyat oluşumunu başlıca döviz kuru, maliye ve para politikaları ile dolaylı yoldan etkileyebilir. İstikrar programı içinde bu politikaların uygulanışını aşağıda ele alacağız. Devlet ayrıca üreticiye sübvansiyon vererek, bazı piyasalara alıcı ve satıcı olarak girerek, kamu kesiminde üretilen bazı mal ve hizmetlerin fiyatını serbest piyasa koşullarına göre belirlenecek olan düzeyin altında veya üstünde saptayarak fiyat oluşumunu doğrudan da etkileyebilir. İstikrar programı doğrudan müdahale yöntemlerinin kullanılmasına karşıdır ve halen kullanılmakta olanları giderek uygulamadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

Kuşkusuz, geçmişte devletin fiyatlara ölçüsüz ve yanlış müdahaleleri kaynak dağılımını büyük ölçüde bozmuştur. Fakat bundan kaçınmanın ne tek, ne de doğru yolu «bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler» türü bir serbest piyasa ekonomisinden geçmektedir. Serbest piyasa ekonomisi koşullarının bizdekinden daha iyi gerçekleştiği gelişmiş batı ülkelerinde dahi ekonominin daha etkin işlemesi için, devletin piyasalara müdahale etmesi gerektiği kabul edilmek-

---

(21) İstikrar programı ile benimsenen serbest piyasa modelinin kamu kesimine tam olarak uygulanması pek uzun ömürlü olmadı. 12 Eylül'den önceki hükümetin genel seçim tarihini öne almak için manevrolanmaya başlaması ile bu uygulamanın da oy kaygısı ile sulandırılmağa baş'adığını görüyoruz. 12 Eylülden sonra kamu kesimi ürünlerinin fiyatlarının sık sık ayarlanması uygulamasına tekrar dönüldü. Kısa bir süre sonra, özellikle temel ihtiyaç mallarının fiyatlarının sürekli yükseltilmesinin sosyal etkilerini gözönüne alan hükümet. KİT ürünlerinin fiyat artışlarını yavaşlattığı gibi özel kesim fiyatlarının da disiplin altına alınmasını öngören bir tasarıyı MGK'ne sundu.

tedir.(22)

İstikrar programı enflasyonu denetim altına almak amacı ile para ve maliye politikalarını kullanarak toplam talebi sınırlamayı öngörüyor. Aynı amaçla, Eylül 1980'd'en beri ücretlerin ve memur aylıklarının artışı üzerinde de etkin bir denetim sürdürülüyor. Bu yaklaşım ile genel fiyat düzeyindeki artışların sınırlanması amaçlanırken, göreli fiyatlardaki değişikliklerle ilgilenilmektedir. Oysa enflasyonun sakıncaları, göreli mal ve faktör fiyatlarında neden olduğu değişikliklerden kaynaklanır. Belli bir enflasyon oranı çok farklı göreli fiyat değişmelerinin sonucu olabilir. Dolayısiyle, enflasyon hızını yavaşlatırken göreli fiyatlardaki değişikliklerin dikkatle izlenmemesi, önemli toplumsal ve ekonomik gelişmelerin zamanında görülmesini önleyebilir.

Faktör piyasasında emeğin fiyatı (ücret) denetim altında tutulurken diğer gelirlerin aynı şekilde denetlenmemesi, artan işsizlik ile birlikte, gelir dağılımının ücretli kesim aleyhine değişmesine yol açacaktır. İstikrar programının uygulanmasının sonucu da böyle olmuştur.(23) Bunun olumsuz ekonomik etkilerine ilerde değineceğiz. Sosyal etkileri ise emeği ile geçinmek zorunda olanlarla konuşan herkes tarafından açıkça görülmekle beraber, en çarpıcı şekilde sigortalı ortalama ücretlerin gerilemesinde kendini gösteriyor: 1979

---

(22) Örneğin, ABD'de 1981 yılında 23 milyon kişi (her on Amerikalıdan biri) hükümetten yiyecek yardımı (food stamp) almaktadır ve bunun bütçeye yükü 11 milyon doları aşacaktır.

(23) DPT'nin bir çalışmasına göre (Cumhuriyet gazetesi, 24 Haziran 1981) kardı ve 1980'de daha büyük bir düşüş gösterirdi.

	1979	1980
Ücretliler	% 18.1	% 15.2
Memurlar	13.4	15 1
Tarım Kesimi	24.3	21.3
Diğer Kesimler	45.2	50.0

Memurların payındaki yükseliş memur sayısındaki artışdan ve hesaplanan brüt gelirler üzerinden yapılmasından kaynaklanıyor. Eğer hesaplama milli gelirden gelir ve kurumlar vergisi düşüldükten ve diğer bazı ayarlamalar yapıldıktan sonra bulunan toplam kişisel gelir esas alınarak yapılsaydı, ücretlilerin ve memurların payları çok daha düşük çıkardı ve 1980'de daha büyük bir düşüş gösterirdi.

yılında yaklaşık 41 lira olan reel net ücret (1975 fiyatları ile), 1980 yılında 28.5 liraya düşmüş bulunuyor.(24)

Mal piyasalarında göreli fiyat yapısına gereken önemin verilmemesi bir yandan ekonomideki durgunluğun uzamasına bir yandan da ümit edilen yapısal değişikliklerin gerçekleşmemesine neden olmaktadır. Temel girdi fiyatlarının hızla yükselmesi ve kâr marjlarının denetlenmemesi sonucu bir çeşit «yüksek maliyet → yüksek fiyat → düşük satış → düşük kapasite kullanımı → yüksek maliyet» kısır döngüsü başlıca imalat sanayii kollarındaki durgunluğun önemli nedenlerinden biridir. Özellikle dayanıklı tüketim malları ve inşaat malzemesi gibi kitlesel talebi karşılayan üreten ve yatay ve dikey bağlantılarıyla tüm ekonomiyi etkileyen sanayi kollarını, söz konusu kısır döngünün etkisinden kurtarmadan ekonomiyi canlandırabilmek olanaksız gözüküyor. Ayrıca, geçmişin hatalı kaynak kullanımını değiştirmek için de devletin fiyat oluşumunu yönlendirmesi gerekmektedir. Bu husus bazı temel girdilerde ve özellikle piyasa fiyatı ile «sosyal fiyat» arasında büyük farklar bulunduğu durumlarda önem kazanmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği, bugün büyük geresinim olmasına rağmen, devletin belli bir enerji fiyat politikasının olmaması, ya da varsa bunun rasyonelinin ekonominin uzun dönemli gelişme hedefleri ile uyum içinde bulunmamasıdır. Uygulanan istikrar programı çerçevesinde çeşitli enerji kaynaklarının fiyatları, petrol fiyatlarına paralel olarak ayarlanmaktadır. Oysa, petrol dışalımına bağımlılığımızı ve bunun ekonomi üzerindeki ağır yükünü azaltmak için, diğer enerji kaynaklarının yurtiçi üretimini ve tüketimde tercih edilmelerini teşvik edecek şekilde çeşitli enerji kaynakları arasında bir fiyat farklılaştırılmasına gidilmesi gerekir.

Döviz Kuru Politikası: İstikrar programının başlıca politikaları arasında «gerçekçi kur politikası» izlenmesi de bulunuyor. Bunun ilk adımı olarak, program açıklandığı tarihte bir doların resmi değeri 47.1 TL ve serbest piyasa değeri 55 TL'nın altında iken, yapılan devalüasyonla US$ 1 = TL 70 olarak saptandı. Bundan sonra da liranın değeri yabancı paralar karşısında sık sık düşürülerek «esnek ve gerçekçi kur politikası» uygulamak konusunda özen gösterildi. Nihayet, 1 Mayıs '1981 tarihinden beri TL'nın değerinin Merkez Bankası tarafından günlük olarak belirlenmesi yoluna gidilmiştir.

---

(24) T.C. Merkez Bankası, Yıllık Rapor: 1980, Ocak 1981, sahife 127.

Artık genellikle kabul ediliyor ki, istikrar programının başlangıç devalüasyonu gerektiğinden çok yüksek oranda ve zamansız yapılmıştır. Zamanlama açısından, tarım ürünleri bakımından dışsatım sezonuna daha uzun bir süre vardı. Elde dış pazarlara sürülebilecek stoklar da yoktu. Ekonominin içinde bulunduğu durgunluk ortamında ve üretim ve dağıtımdaki etkin darboğazlar karşısında dışsatım için üretimin artırılması da beklenemezdi. Kaldı ki, daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye'nin dışsatımının artırılması, üretimin artırılabilmesi sorunundan öteye çoğunlukla yapısal olan ve ancak zamanla çözümlenebilecek olan birçok diğer faktöre de bağlı bulunmaktadır.

İstikrar programının ilk devalüasyonunun gereksiz derecede yüksek oranda yapılmasına gelince, resmi açıklamalara göre bununla, hükümeti uzunca bir süre (belki 1980 sonuna kadar) tekrar devalüasyona gitmek zorunluluğundan kurtaracak bir «emniyet marjı» sağlanmak istenmiştir. Yani, Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki değerinin uzunca bir süre gerçek değerinin altında (undervalued) tutulabileceği düşünülmüştür. Yeterli döviz rezervi olmadan, bu ancak enflasyon oranının hızla düşürülmeye başlanması ile mümkün olabilirdi. Bu da hükümetin programla ilgili olarak IMF'e gönderdiği «niyet mektubunda» açıklanan enflasyon hızına dair beklenti ile uyum gösteriyordu (bkz. 19 sayılı dipnot). Fakat, izlenen fiyat, maliye ve para politikaları programın başladığı tarihten itibaren enflasyonun ve enflasyon beklentisinin giderek yükselmesine yol açacak mahiyetteydi. Dolayısiyle, söz konusu emniyet marjı çok kısa bir sürede tüketildi. Sonuç olarak, yüksek oranlı devalüasyonla 1980 yılında enflasyonun iyice körüklenmesinden başka bir şey kazanılmadığı söylenebilir.

İstikrar programının döviz kuru politikasının beklenen sonuçları vermemesinin yanında daha da önemli olan, uygulanan kur politikasının ekonominin uzun dönemli gelişme hedefleri açısından hatalı olmasıdır. Kanımızca, uygulanan kur politikası, resmi açıklamaların aksine, yeterince gerçekçi değildir. «Gerçekçi kur» ile anlaşılması gereken dövizin değerinin, Türk ekonomisinin üretim ve tüketim yapısının belirlediği piyasa koşullarında oluşan kıtlık değerini (scarcity value) yansıtmasıdır. Diğer bir deyişle bu kur, ekonominin döviz kazanma gücüne kıyasla dışalımcıların üretimin ve

tüketimin yapısına göre oluşan döviz taleplerinin şiddetinin bir ölçütüdür.

Kuşkusuz, istikrar programının gerçekçi kur politikası olarak nitelenen döviz kuru politikası, yukarda tanımlandığı anlamda «gerçekçi» değildir. 1980 yılı başından bu yana belirlenen döviz kurları, ekonominin mal ve hizmet dışsatımı kapasitesine ve dışalım gereksinimine göre belirlenen döviz fiyatları olmaktan uzaktır. Bunlar belki döviz piyasasını dengeleyici fiyatlar (market clearing prices) olarak nitelenebilirler, fakat gerçekçi fiyat olarak değil. Bugün Türkiye'de döviz piyasasındaki yabancı para sunumu, ekonominin kendi kapasitesi ile elde edebileceği düzeyin yaklaşık iki katı kadardır. Aradaki fark dış yardım olarak nitelenen ve Türkiye'nin bugünkü ekonomik koşulları ile uluslararası sermaye piyasalarından sağlaması olanaksız kredilerden gelmektedir. Döviz sunumunun bu derece yüksek oranda «şişirildiği» bir döviz piyasasını dengeleyen kur'un yukarda tanımlanan dövizin kıtlık değerinin (gerçek değerinin) çok altında olacağı açıktır. Bunun ise dışalım ikamesini ve dışsatımı, ekonominin kendi piyasa koşullarına göre gerçekleşebilecek olan düzeyin çok altına indireceği muhakkaktır. Ekonominin büyük çapta dış yardım alabileceği güvencesi içinde olması da aynı şekilde dışalım ikamesi ve dışsatım için üretim üzerinde caydırıcı etkide bulunabilir. Bundan çıkarılması gereken dersler şöyle özetlenebilir:

a) Türkiye dış yardım kullanmayı hızla azaltarak döviz açığını uluslararası sermaye piyasalarından ekonomik koşullarla borçlanabileceği boyutlara indirmeye çalışmalıdır.([25])

b) Dış ticaret üzerindeki bütün kısıtlamalar kaldırılmalı ve döviz kurunun piyasada serbestçe oluşması sağlanmalıdır.

---

(25) Türkiye'nin dışyardım kullanımını hızla azaltması ve mümkün olan en kısa sürede son vermesi kararı. kuşkusuz, dışyardımın yarar ve zararları kapsamlı bir şekilde ince'endikten sonra verilmelidir Ancak, burada şu hususu vurgulamalıyız: Genellikle dış yardımın ekonomik yararları o kadar çok abartılır ki, sonunda bu yararlar yardımın politik maliyetinden ve borç servisi yükünden ibaretmiş gibi gösterilen ekonomik maliyetinden çok daha büyük gözükür. Biraz daha dikkatli olanlar, yardımın borç servisinden başka ekonomik maliyetlerinin de olduğunu (örneğin, kaynak dağılımını bozucu etkileri ve kredilerin bağlı oluşundan doğan gizli maliyetleri) belirterek yardımın net katkısının sanıldığı kadar büyük olmadığına dikkati çekerler. Aslında yardımın kullanılmasına

c) Bütün ekonomi politikaları, göreli fiyat yapısının uzun dönemli kalkınma hedefleri ve stratejisi doğrultusunda mal ve faktör piyasalarında oluşacak «kıtlık» değerleri (scarcity values) yansıtmasını sağlayacak şekilde kullanılmalıdır.

Serbest piyasa ekonomisi modelini Türkiye'de yerleştirmeyi amaçlayanların, bu modelin dış ticaret ve döviz piyasalarında da tam olarak, yani dış yardım almadan, uygulanması önerimizi esasta benimsiyecekleri fakat iki büyük sorun nedeni ile tereddüt edecekleri düşünülebilir. Bu sorunlardan birincisi, dış borç servisi için hükümetin gerekli dövizi piyasadan toplamaya çalışması ile hem devlet bütçesinin hem de tüm ekonominin büyük bir sarsıntıya uğraması olasılığıdır. İkinci sorun ise, bugün kullanılan dışyardımın zaten ekonominin işlemesi için gerekli olan en düşük düzeyde olduğu görüşünden kaynaklanıyor: Türkiye'nin petrol dışalımı ve dış borç servisi tüm döviz kazancını (dışsatım + işçi dövizleri) alıp götürürken, önerilen politikanın gerçekçi olmadığı öne sürülebilir.

Bu itirazlar gerçekten önerilen politikanın uygulanmasında karşılaşılacak iki büyük güçlüğü ortaya koyuyor. Fakat, burada önerilen, dış yardım kullanımının birden, tamamen durdurulması değildir. Önemli olan, dış yardımın burada belirtilen olumsuz etkisinin bilincine varılması ve bunun gereğince bir dış borçlanma politikasının izlenmesidir. Örneğin, ilk olarak dış borçlanmayı petrol dışalımı, borç ertelemesi ve teknik ve kurumsal gelişme katkısı büyük olan projelerin (Dünya Bankası projeleri gibi) finansmanı için gerekli düzeye indirmek amaçlanabilir. Bu politikanın uygulanmaya başlaması ile doğacak döviz sıkıntısı ve bunun dış yardımlarla giderilemeyeceği görüşünün kuvvet kazanması, uygun fiyat, maliye ve para politikaları desteğinde, ekonominin tüm dinamizmini harekete geçirerek dışsatımı ve dışalım ikamesini hızla artırabilir.

---

ilişkin şartlar iyi değerlendirilebilse pekçok kredi için «yardım» sıfatının kullanılamıyacağı görülür. Fakat bütün bu ayrıntılara girmeden önce ekonamik değerlemeye esas alınması gereken ve özellikle Türkiye gibi kalkınmasını kendi dinamizmi ile hızlandırabilecek bir aşamaya gelmiş ülkeler için büyük önemi olan, yardımın yukarda belirtilen olumsuz etkisi (yani dışalım ikamesi ve dışsatım potansiyelinin tam olarak kullanılmasının engellenmesi) genellikle gözden kaçmaktadır.

Maliye Politikası: 1980 yılında izlenen maliye politikasının başlıca amacı bütçenin açık finansmanını sınırlamak olmuştur. Vergilerde değişiklik yapılması ve uygulamanın başlaması ancak 1981 yılı başlarında mümkün oldu. Bu nedenle 1980 yılında açık finansmanı kısma çabaları, kamu harcamaları ve KİT'lerin finansmanı üzerinde toplandı. Daha önce de değinildiği gibi, sıkı kamu harcama politikasının başlıca etkisi 1980 yılı kamu yatırımlarının reel olarak bir önceki yıl düzeyinin %10 altında kalması oldu. Son yıllarda enflasyonun başlıca kaynağı olduğu kabul edilen KİT'lerde ise, maliyetlerini karşılayacak şekilde ürünlerini fiyatlamaları prensibine uyulmaya çalışıldı. Buna paralel olarak KİT ürünlerinin fiyatları sık sık büyük oranlarda artırıldı. Ne varki, işletmeci KİT'ler 1979 yılında 3 milyar lira kâr etmişken 1980 yılında 24 milyar zarar ettiler. Daha da önemlisi, 1979 yılında 25 milyar lira görev zararı adı altında fiyat sübvansiyonu alan işletmeci KİT'lere, 1980 yılında uyguladıkları aşırı fiyat artışlarına rağmen 58 milyar lira görev zararı ödemek gerekmiştir.(26)

İzlenen bu maliye politikası, sıkı para politikası ile birlikte, toplam talebin kısılarak enflasyonun kontrol altına alınması politikasının temelini oluşturuyordu. Bu uygulamanın iki belirgin özelliğini vurgulamak gerekir: (a) Enflasyon toplam talep ile toplam arz arasındaki bir dengesizlik nedeni ile ortaya çıkan bir sorun olarak görülmüş ve sorunun çözümünde ağırlık toplam talebi kısıcı önlemlere verilmiştir. (b) Toplam talebin kısılması için, mevcut kurumsal yapıya ve çeşitli çıkar çevrelerinin (interest groups) isteklerine uyan en kolay uygulanabilir araç ve yöntemler kullanılmıştır. Oysa, soruna daha sağlıklı bir teşhis koymak ve daha etkin önlemler almak için başlıca mal ve faktör piyasalarında arz-talep durumlarını ve gelir/meslek grupları itibariyle aşırı talebin (excess demand) ekonominin hangi kesiminden kaynaklandığını incelemek gerekirdi. Soruna bu yönden yaklaşılsaydı, aşırı talebin yüksek gelir guruplarından ve genellikle ücretli, aylıklı ve sabit gelirliler dışındaki meslek guruplarından kaynaklandığı görülürdü. Aynı şekilde, temel ihtiyaç maddelerinde ve başlıca girdilerde aşırı talebi gidermek için üretimi yeterince artır-

---

(26) Maliye Bakanlığı, 1981 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi, 8'nci Bölümün ekindeki tablolar.

mak olanaklarının bulunduğu ve selektif politikalar ile bu olanakların harekete geçirilebileceği görülürdü.

Enflasyon sorununa yapısal yaklaşımda, vergi politikası gerek talep kontrolunda gerek kaynak kullanımını değiştirmede etkin bir araç olabilir. Ote yandan, Türk vergi sisteminin ücret ve maaşlılar dışındaki kesimleri, özellikle dolaysız vergiler ile, ya hiç vergileyemediği ya da çok yetersiz vergileyebildiği gözönüne alınırsa, bu amaçla kullanılamayacağı açıktır. Kanuni veya kanunsuz yollardan vergi ağı dışında kalabilmiş kazançlar, gene vergi ağına takılmayacak şekilde yatırılmak zorundadır. Sonuçta, devletin denetimi dışında kalan ve giderek büyüyen bir kesim oluşmuştur. Kaynak kullanımında birinci ölçütün vergiden kaçınma/kaçırma olduğu bu kesimde kaynak dağılımı, büyük bir olasılıkla, ekonominin uzun dönemli kalkınma hedefleri doğrultusunda olmayacaktır. Ayrıca, böyle bir ortamda vergi sistemine bazı teşvik unsurları katarak kaynakları yönlendirme çabası da başarılı olamaz.

İstikrar programı, niteliğini belirlememekle beraber, bir vergi reformunu öngörmüştür. Ancak, 12 Eylül'den önceki politik koşullarda vergi sisteminde önemli değişikliklerin yapılması beklenemezdi. 12 Eylül'den sonraki idare ise, Türkiye'nin istikrar içinde hızla kalkınabilmesi için gerekli temel koşulların başında gelen bir vergi reformunu gerçekleştirme olanağını kullanmayarak, yürürlükteki sistemde bazı değişiklikler yapmakla yetindi. Bunların arasında şu üçü özellikle önem taşımaktadır: (a) Gider ve işletme vergilerinin yerine kademeli olarak bir katma değer vergisinin getirilmesi için karar alınmış olması, (b) Yeminli ve serbest mali müşavirlik kurumunun getirilmesi ve (c) Mali yargının basitleştirilip hızlandırılması. Bunlar dışındaki başlıca değişiklikler, enflasyonla aşınan vergi gelirlerini tekrar yükseltmek için getirilen tarife ve kapsam değişiklikleri ile vergi uygulamasını daha etkin kılmayı amaçlayan Vergi Usul Kanunu değişikliklerinden ibarettir.

Vergi sisteminin, istikrar programı uygulamasının başlarında devlet gelirlerini artırmak ve aşırı talebi kısmak için kullanılamaması çok önemli iki sonuç doğurdu: Birincisi, kamu harcamalarını kısmak zorunluluğu öncelik kazandı; ikincisi, KİT'lerin açıklarının finansmanı için en doğru yaklaşım yerine kısa dönemde en kolay yolu seçmek zorunda kalındı. Ekonominin içinde bulunduğu durgunluktan çıkarılarak kapasite kullanımının yükseltilmesi ve büyümenin başlatılması

için kamu yatırım ve kalkınma harcamalarının selektif olarak artırılması gerekirdi. Bunun için lüzumlu kaynakların yukarda açıklanan esaslara uygun bir vergileme ile sağlanabilmesi, istikrar programının vergi politikasının temelini oluşturmalıydı. Bunun düşünülmemesi, ya da mümkün görülmemesi nedeni ile kamu harcamalarının kısılması yoluna gidilmiş ve ekonomik durgunluk iyice pekiştirilmiştir. Vergi konusundaki gerekli düzenlemeler zamanında ve belirttiğimiz şekilde yapılabilseydi, bütçenin finansmanı sorunu büyük ölçüde çözülmüş olacağından, KIT'lerin fiyat politikasını da belki ekonomi ilminin ışığında saptamak olanağı bulunurdu.

Bilindiği gibi, politikacıların KİT'lerin sırtına yüklediği aşırı istihdam sorunu bu kuruluşların yüksek maliyetle ve verimsiz işleyişlerinin en önemli nedenidir. Hatta yanlış yatırım kararlarının gerisinde de çoğu kez seçim bölgelerinde istihdam yaratmak kaygısı ile politikacıların yaptığı müdahaleler bulunmaktadır. Başlıca bu durumdan kaynaklanan KİT'lerin finansman açıklarının Genel Bütçeden karşılanmasının enflasyonist etkilerini önlemek için istikrar programı maliyet-üstü (cost-plus) fiyatlama politikasını öneriyor. Bu fiyat politikasının aynı zamanda ekonomide kaynak dağılımının düzelmesine de katkıda bulunacağı öne sürülüyor. Fakat bunların dayandığı ekonomik mantığı, eğer varsa, bu yazının sahibi görememektedir. KİT'lerin üretim ve maliyet yapısı genelde rasyonel olsaydı, fakat fiyatları yurt içindeki ve dışındaki emsal ürünlerin fiyatlarına kıyasla düşük tutulmuş olsaydı önerilen fiyat politikası anlamlı olabilirdi. Bazı KİT'ler için fiyatların göreli olarak düşüklüğü söz konusu olabilirse de, bu kuruluşların finansman sorununun birim maliyetlerinin yüksekliğinden (verimsiz işleyişlerinden) kaynaklandığı genel olarak kabul edilmektedir.

KİT'lere yüklenen bir çeşit «işsizlik sigortası» işlevi normal olarak bu amaçla kurulan bir sosyal güvenlik kurumunun işlevi olmalıydı. Böyle bir kurumun tamamen veya kısmen vergi gelirleri ile finanse edilmesinde ne toplumsal ne de ekonomik açıdan önemli bir sakınca olurdu. Kuşkusuz, böyle bir kurumun yokluğunda, en iyi alternatifin istikrar programından önceki uygulama (yani bu işlevin KİT'lerce görülmesi ve sonunda mali yükün Merkez Bankası kaynaklarından karşılanması) olduğu söylenemez. Öte yandan, KİT'lerin bu işlevi yüklenmesi gerekecekse, ekonomik bakımdan doğru olan yak-

laşım şu olabilir: Her kuruluş en etkin şekilde işletilmesine olanak tanınsaydı ne kadar işçi çalıştıracaksa ona göre fiyatını saptamalı ve gerçek birim maliyeti ile bu fiyat arasındaki fark Genel Bütçeden karşılanmalı. Böylece «işsizlik sigortası» ödemeleri, toplumun üyelerine toplam vergi gelirine katkıları oranında dağıtılmış olacaktır.

İstikrar programı çerçevesinde KİT'lerin uyguladığı fiyat politikası ile bu sosyal güvenlik işlevinin maliyeti, KİT ürünlerini satın alanlar tarafından ve satın aldıkları miktarla orantılı olarak yüklenilmektedir. Bunun sosyal adalet açısından açıklanmasına olanak olmadığı gibi, göreli fiyat yapısını ve kaynak dağılımını eskisine kıyasla daha da bozacağı açıktır. Her bir KİT'in bugün karşılaştığı aşırı istihdam sorunu, geçmiş yıllarda uğradığı politik müdahalelerin bir sonucudur ve teşebbüsten teşebbüse farklı boyutlar gösterir. Her kuruluşun maliyetini karşılayacak şekilde fiyatını saptaması durumunda, ortaya «rastgele» bir göreli fiyat yapısı çıkacaktır. KİT ürünlerinin Türk ekonomisindeki göreli fiyat yapısını çok önemli derecede etkilediği düşünülürse, istikrar programı ile benimsenen ve uygulaması sürdürülen KİT'lerin fiyat poplitikasının tüm fiyat yapısını ve kaynak dağılımını ciddi şekilde bozmuş olabileceği öne sürülebilir. Hiç olmazsa bundan böyle KİT'lerin maliyetlerini düşürmek ve işsizlik sigortası sorununu çözümlemek çabaları hızlandırılmalı ve bu çalışmaların devamı süresince KİT ürünlerinin fiyat artışları hususunda daha ölçülü davranılmalıdır.

Para Politikası: İstikrar programının en belirgin özelliği, enflasyonu kontrol altına almada başlıca para politikasına dayanmış olmasıdır. «Sıkı para politikası» izlemek konusunda hükümetin kararlı olduğu, programın uygulanmaya başladığı andan itibaren sık sık vurgulanmıştır. IMF ile imzalanan stand-by sözleşmesinin getirdiği kredi limitlerini aşmamak için de sıkı para politikasının izlenmesi gerekiyordu. Bunlara rağmen 1980 yılında dar (geniş) anlamda para arzında %65 (%75) kadar, banka kesiminin kullandırdığı toplam kredilerde de %85'e yakın bir artış olmuştur.([27]) Merkez Bankası'nın kamu kesimine açtığı kredilerin artış hızı 1979 yılı düzeyinde tutulurken piyasanın likidite ihtiyacı gözönüne alınarak bankalar aracılığıyla özel kesime açılan kredilerde fazla sınırlama yapılmamıştır.([28]) Do-

---

(27) T.C. Merkez Bankası, Yıllık Rapor: 1980, sahife 67.

(28) A.g.r., s. 72.

layısiyle 1980 yılında izlenen sıkı para politikasının üretimi kısıtlayıcı bir etken olması kısmen üretim maliyetlerinin, sık sık yapılan kur ayarlamalarının da etkisi ile, bir önceki yıla oranla daha hızlı artmasının, kısmen de kredinin aşırı pahalanmasının bir sonucu olmalıdır.

Kamu kesiminin kullandığı Merkez Bankası kredilerindeki (özellikle Hazine avanslarındaki) artışın yavaşlatılamaması yalnız kamu harcamalarının yüksek tutulmasını sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda banka kesiminin kredi olanaklarını da artırıyordu. Yüksek faiz politikası da bankacılık kesiminin kaynaklarının artmasına yardım ediyordu. Ne var ki, artan kredi olanaklarından, borçlanmanın gerçek maliyeti %80 - %100 arasında iken yararlanabilenler genellikle çok yüksek kâr marjları ile çalışan tüccar ve spekülatörler oluyordu. Ekonominin asıl üretken kesiminde ise, bir bankanm kontroluna sahip holdingler dışındaki sanayicinin ve özellikle küçük esnafın kredi kullanması olanaksız hale geliyordu. Tercihli kredi olanakları da, Merkez Bankasının reeskont sınırlarının fazla yükseltilmemesi nedeni ile küçük ve orta büyüklükteki sanayicinin ve esnafın kredi gereksinimini karşılamaktan uzaktı. Kaldı ki, bu kredilerin kullanımında da bankalar kuşkusuz kendi holdinglerinin gereksinimlerine öncelik vereceklerdi.

Uygulanan para politikası, istikrar programının enflasyonu kontrol altına almak konusunda benimsediği «soruna global yaklaşım» tarzı ile uyum gösteriyor: Burada önemli olan toplam talebin artışını sınırlamaktır; bu sınırlamadan hangi kesimlerin ne derece etkilendiği önemli değildir. İzlenen bu politika sonucunda, ekonomiyi derin bir durgunluğa sokmadan enflasyonu yavaşlatmak bakımından önemli olan üretken kesimler, talep kısıcı önlemlerden en başta ve en şiddetli bir şekilde etkilenmişlerdir. Öte yandan, aşırı talebin asıl kaynağını oluşturan kesimler en geç ve en az etkilenmişlerdir.

Yüksek faiz politikasından hükümetin elde etmeyi amaçladığı yararların şunlar olduğu anlaşılıyor.

1) Özel kesimin tasarruf eğilimini teşvik etmek ve böylece aşırı tüketim talebinden kaynaklanan enflasyonist baskıları azaltmak,

2) Reel yatırılabilir kaynakların (tasarrufların) artması teşvik edilirken, bir yandan da kaynakların piyasa koşullarına göre belirlenecek en verimli alanlarda kullanılmasını sağlamak.

Yukarda da belirtildiği gibi, bir yıldır uygulanan yüksek faiz oranlarının hanehalkı tasarruf davranışını olumlu şekilde etkilediğini kesinlikle söylemek olanaksızdır. Daha gerçekçi bir değerlendirme ile, faiz politikasının asıl işlevinin tasarruf oranından ziyade tasarrufların yapısını belirlemek olduğu söylenebilir. Bu değerlendirme kabul edildiğinde faiz politikası, kişileri varlıklarının daha büyük bir kısmını banka mevduatı olarak tutmaya —paradan kaçmayı yavaşlatmaya— teşvik edici bir araç olmaktadır. Bu durumda, istikrar programının daha baştan vadesiz mevduata yüksek faiz ödenmesini sağlaması gerekirdi. Bugün de, enflasyon oranının %40'lara düşmüş olmasına rağmen vadesiz ve kısa vadeli mevduata şimdi ödenenden çok daha yüksek oranlarda faiz verilmesi gerekir. Birkere, enflasyon oranının düşmüş olmasına rağmen, bir yıl ve daha uzun vadeli mevduata ödenen net (vergiden sonra) faizin çok düşük pozitif bir değeri olması ve ekonomik belirsizliklerin halâ önemli boyutlara varması, tasarruf sahibinin vadeli mevduat talebini sınırlamaktadır. Ayrıca, uzun dönemli kredi talebinin düşük olması ve risk faktörü, bankaların bir yıldan uzun vadeli mevduat kabulü konusunda isteksiz davranmalarına neden olmaktadır. Görüldüğü gibi bu ortamda paranın dolaşım hızını yavaşlatmak için vadesiz ve kısa vadeli mevduata yüksek faiz verilmelidir. Bu özellikle halkı nakit tutmaktan caydırarak ve vadesiz mevduattan para çekmesini geciktirerek harcama hızının düşmesine yardımcı olacağı gibi bankaların kaynaklarının artmasını da sağlayacaktır. Zamanla enflasyon hızı yavaşladıkça vadesiz ve kısa vadeli mevduat faizleri de düşürülmeli ve uzun vadeli mevduat tutmayı özendirici bir göreli faiz yapısına geçilmelidir.

Yüksek faiz politikasının kaynak dağılımını olumlu şekilde etkileyeceği varsayımı da iyice irdelenmeli. Kuşkusuz geçmişte uygulanan ucuz kredi politikası kaynakların tüm ekonomi açısından en iyi dağılım biçiminden saptırılmasına ve düşük verimli projelerde kullanılmasına yol açmıştır. Gerçekten yatırımcının kullandığı kaynağın ekonomiye gerçek maliyetini ödemesi ve bunu fiyatına yansıtması etkin kaynak kullanımının temel şartıdır. Fakat, bugün Türkiye'de uygulanan faiz oranlarını belirleme yönteminde, bu oranların sermayenin ekonomiye gerçek maliyetini (fırsat maliyeti) yansıtmasını sağlayacak bir mekanizmanın bulunduğu söylenebilir mi? 1 Temmuz 1980'den bu yana, ticaret bankalarının (devlet kontrolun-

da olanların da katılmasıyle) oluşturduğu bir «fiyat karteli» faiz oranlarını belirli sürelerle sağlamaktadır. Mevduat faizleri, vadeli mevduatı devlet ve özel sektör tahvillerine kıyasla çekici kılacak şekilde belirleniyor. Özel sektör tahvili olanlara ödenebilecek en yüksek faiz oranı hükümetçe saptandığına göre mevduat faizlerinin alt sınırı da hükümetçe belirlenmiş oluyor. Vadesiz mevduata ise enflasyon oranına kıyasla anlamsız derecede düşük (%5) bir faiz ödeniyor. Öte yandan, kredi faizleri en düşük etkinlikle işleyen (marginal) bankanın da doyurucu bir kâr sağlayabileceği oranlarda belirleniyor. Mevduat ve kredi faiz oranları arasındaki fark, bankaların mevduat blokajı uygulaması, bazı krediler için Merkez Bankasındaki Faiz Farkı İadesi Fonuna bir ödeme yapmak zorunda olmaları, kazançları üzerinden Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi ödemeleri ve kredi müşterilerinden çeşitli komisyon ve harçlar almaları nedeni ile çok büyük bir boyuta ulaşmaktadır. 1980 yılında mevduatın bankalara ortalama faiz maliyeti %20 - %30 arasında iken, kredi alana bunun gerçek maliyeti %80 - %100 arasındaydı.

Buraya kadar yapılan gözlemlerden şu sonuçlar ve politika önerilerini çıkarmak mümkündür:

— Faiz oranlarının hükümet tarafından belirlenmesine son verilmesi ile sermaye ve para piyasalarında «rekabet» unsurunu etkin kılmak amaçlanmıştır. Oysa, bunun tersi bir sonuç elde edilmiştir: Bankalar kâr marjlarını monopolistik bir şekilde belirlemeye bugün de devam ediyorlar.

— Bu durumun bir sonucu olarak, bankacılık kesimi maliyetlerini düşürerek mevduat ve kredi faiz oranları arasındaki farkı küçültmek zorunluluğunu duymamaktadır.

— «1 Temmuz Bankacılığı» ile ortaya çıkan başlıca değişiklik faiz oranlarının genel olarak çok yükselmiş olmasıdır. Fakat amaç bu idiyse, bunu önceki uygulamada da, üstelik hükümeti para politikasının en etkin bir aracından mahrum etmeden, elde etmek mümkündür.

— Aslında, bugünkü faiz uygulamasının, kaynakları toplumsal açıdan en iyi şekilde dağıtamadığı kabul edildiği için bazı kesimlere «terçihli krediler» sağlanmaktadır. Ancak bu uygulamanın herhangi bir bilimsel çalışmaya dayandığını sanmıyoruz. Oysa, bu konuda karar alirken en azından şu hususların incelenmesi gerekir:

(a) Çeşitli amaçlar için sektör bazında kredi gereksinimleri; (b) Değişik koşullarda ikraz edilebilir fonların büyüklükleri; (c) Kalkınma hedefleri açısından her sektörde ne miktarda tercihli krediye gereksinim olduğu ve bu kredilere ne düzeyde bir «sosyal faiz oranı» (accounting rate of interest) uygulanması gerektiği.

— Ekonominin gerek kısa dönemli istikrar politikaları gerek uzun dönemli kalkınma stratejisi açısından izlenmesi uygun olacak faiz politikasının anahatları ile şu şekilde olması düşünülebilir: Faiz oranlarının kartel uygulaması ile belirlenmesine son verilmeli. Kredi faiz oranlarının genel düzeyi ve göreli yapısı Merkez Bankası tarafından ekonominin kısa ve orta dönemde istikrar ve kalkınma amaçları gözönüne alınarak saptanması düşünülebilir. Bankaların bu oranların üzerinde şu veya bu şekilde faiz almalarını önlemek gerekecektir. Ayrıca, bankaların mevduata ödeyecekleri faiz oranlarını sağlıklı bir rekabet içinde belirlemeleri sağlanmalı. Bunun için gerektiğinde devlet denetimindeki bankaların rekabeti kuvvetlendirecek şekilde kullanılması düşünülebilir. Devlet mevduat ve kredi faiz oranları arasındaki marjı büyütecek uygulamalardan kaçınmalı. Banka işlemleri üzerine konacak düşük oranlı bir gider vergisi ile, toplumsal ve ekonomik gelişme açısından önemli addedilen kredilere verilecek destek için yeterli finansman sağlanabilir.

ALTHUSSER VE PSİKİYATRİ

S. Murat TURA(*)

Althusser psikiyatri kliniğinde.

Bir düşünür için en şanssız durum bu olsa gerek. Çünkü çoğunlukla kimse bir akıl hastasının söylediklerine inanmak istemez. Oysa bir düşünürün değerini oluşturan yalnızca eseridir. Buna koşut olarak birkaç yazı yayınlandı ülkemizde. Bu yazıda psikiyatrinin tutsağı bu büyük düşünürden hareketle psikiyatrinin temel sorunsalına yaklaşmak istiyorum.

★

Psikiyatri bir sfenkstir.

Kişiler arası ilişkiler, sosyoloji, derinlikler psikolojisi, psikoanaliz, kültürler arasındaki farklılıklar, transkültürel psikiyatri, antropoloji, beynin organizasyonu, deneysel nörofizyoloji, beynin kimyasal yapısı, kimyasal ileticiler, iyonlar, çeşitli ilaç etkinlikleri, nöropsikofarmakoloji, elektronik beyinler, kibernetik vs. bütün bu ilk bakışta birbirinden çok uzak görünen kavramlar, psikiyatri disiplini içinde belli bir anlam taşır. Psikiyatri adeta bir geçiş alanıdır, sınırda bir bilimdir. Bir yanı ile diğer tıp disiplinleri ile birlikte uygulamalı bir doğa bilimi iken, psikoloji, sosyoloji ve antropolojinin alanlarına doğru uzanır.

Bu neden böyledir? Çünkü akıl hastalığı semptomları çoğunlukla kişiler arası ilişkilerde açığa çıkar. Ancak kişiler arası sosyal ilişkilerin oluşmaya başladığı, toplumsal iş bölümü ve rollerin yerleştiği toplumlarda bir akıl hastalığından söz edilebilir. En azından akıl hastalığı ile toplum arasında sıkı bir ilişkinin olduğu açıktır. Öte yandan beynin örgütlenmesinde oluşan bir değişikliğin kendisini kişiler arası ilişkilerde gösteren hastalıklara neden olması da göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

İşte bu genel çerçeve nedeniyle psikiyatri yoğun tartışmaların alanı olagelmiştir. Burada iki temel görüşü ayrımsamak olasıdır:

(*) Dr. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi.

Dinamik-sosyokültürel görüş: Bu görüşe göre akıl hastalığı psikoseksüel gelişimin ilkel aşamalarında saplantı (fiksasyon) ve gerileme (regresyon) kavramlarıyla (Freud), intra uterin yaşamdan kopuşun yarattığı ayrılık anksiyetesi temeli üzerinde gelişen bireyin ilişkilerinin bozulması kavramı ile (O. Rank), insanın çevresini saran yabancı dünyanın yarattığı temel anksiyite kavramı ile (K. Horney), kişiler arası ilişkiler ve yakın çevrenin beğenisini kazanamamam kaygısı ile (S. Sullivan) açıklanmaya çalışılır.

Organik öğretilere gelince: Bunlar akıl hastalığının kökeninde beynin belli bir bölümünün fizikokimyasal bir dengesizliğini söz konusu ederler.

Kuşkusuz bu görüşleri belli ölçüde uzlaştırmaya çalışan görüşler de vardır. Söz gelimi organodinamik öğreti: Bu görüşe göre akıl hastalıklarının temelinde organik bir bozukluk vardır. Fakat bu lezyon nedeniyle psişik yaşamda yalnızca bir 'çözülme' oluşmaz fakat daha alt bir düzeyde, gelişiminde dinamik faktörlerin rol oynadığı bir yeniden örgütlenme de söz konusudur.(1)

Psikiyatrinin bu ikilemi aslında pratik ve teorik ilginç sorunlar ortaya koyar. Dinamik görüşlerin en ateşli savunucusu psikiyatlar dahi zaman zaman ilaç kullanır. Bunu yaparken psişik bir bozukluğu fizikokimyasal bir süreci etkileyerek düzeltmeye girişmelerine karşın sorunu tam açıklığında kendi görüşleriyle bütünleştirip ortaya koymaya çalışmazlar. Öte yandan psişik bozuklukların kökeninde fizikokimyasal/biyolojik bir sürecin olduğu görüşü bazı epistomolojik sorunlar ortaya koyar. Söz gelimi Szasz'a göre psişik bozuklukların kökeninde fizikokimyasal bir sürecin olduğu görüşü epistomolojik bir hatadır.(2) Organik görüşü savunanlarsa, hekimce bir tutumla bu düzeyde bir tartışmaya çoğunlukla girmemektedir. Bu yazıda psikiyatrik hastalıkların organik temelinin ortaya koyduğu epistomolojik sorun söz konusu edilecektir. Yani tartışma tıbbi değildir.

★

Söz gelimi psikiyatrinin öteden beri temel hastalığı olan şizofreni konusunda tartışma tıbbi düzeyde sürüyor: Hergün kimyasal ileti

---

(1) Ey. H., Manuel de Pschiatrie. Masson. 1978 s. 74.

(2) Szasz, T., Ideology and Insanity, Penguin Books, 1974, s. 13

bozukluğunu doğrulayacak yeni laboratuar bulgular yayınlanıyor. Artık etki mekanizmalarını bildiğimiz çeşitli ilaçların, bu hastalığı sağaltımında yerinin olması, bu alandan gelen verilerin diğer laboratuar verilerle uyuşması bu görüşü destekliyor. Dahası, hayvanlarda normal davranışlara neden olan amfetamin, LSD gibi drogların insanlarda 'Model Psikozlar' denen şizofreniye benzer tablolar yaratması ve bu drogların beyinde meydana getirdiği bilinen fiziko-kimyasal değişikliklerin şizofreni sağaltımında kullanılan ilaçların etki mekanizmalarından çıkan sonuçlara uygunluk göstermesi de durumun fiziko-kimyasal-biyolojik kavranışına önemli katkıda bulunmaktadır.(3)

Ancak şizofreniyi laboratuarda değilde klinikte, hasta ile karşı karşıya iken anlamaya çalıştığımızda görünüm bir anda değişir. Bu düzeyde olay, fiziko-kimyasal-biyolojik bir süreç olarak değil fakat insani, toplumsal bir fenomen olarak görünür. Hastanın sunduğu kaosta herşey ancak bir psikoanalizci gözüyle yerli yerine oturtulabilir. Birbiriyle uyuşmaz gözüken şeyler bir anlam kazanabilir. Böylece bakınca karşımızda iki ayrı şey: Bir fiziko-kimyasal bir de sosyal süreç duruyor gibi gözüküyor. Oysa ki bunlar bir ve aynı şey. Bu bağlamda psikiyatri aşması gereken çelişkiler taşıyor. Bu tıpkı optikteki, partikül-dalga çelişkisinin daha üst bir bileşimde bütünleşmesine benziyor. Denebilir ki bugün psikiyatriyi daha öteye götürecek çelişki de budur.

Ancak olay, çok daha felsefi bir anlama da sahiptir. Özellikle epistomolojik bağlamda.

Olayı şöylece ortaya koyalım: Yeni ontolojinin kurucularından N. Hartmann varlık evreninde dört varlık tabakası görüyor. Bunlar maddi, organik, psişik ve 'geist' varlık tabakalarıdır. Hiç kimse maddi olanlar psişik ve 'geist' varlığını birbirinden ayırmakta güçlük çekmez. Bu tabakalar otonomdur, fakat birbirine bağlıdır da. «Yüksek tabaka aşağı tabakanın üzerinde durur ve aşağı tabaka tarafından taşınır. Fakat bununla beraber ona karşı hürdür.»(4)(*)

---

(3) Gaillard., Zarifian., Tissot., Les bases Biochimique de la Psychiatrie, Encyclopedie Medico-Chirurgicale.

(4) Hartmann, N., Almanya'da Yeni Ontoloji Cereyanı. Felsefe Arkivi Cilt 1 sayı 2-3, 1946, s. 241.

(*) Bu noktada Hartmann'ın ontolojisinin akıl hastalıklarının organik kökeni ile uyuşmayan bir ontoloji olduğunu söylemek istemiyorum. aksine.

Nitekim «psişik alan organik tabakanın üzerinde bir tabaka teşkil eder. Fakat biz psişik olanla karşılaştığımız her yerde onu organik olana bağlı olan onun tarafından taşınan bir varlık olarak görürüz... Eğer bundan psişik olanın organik alan kanunlarından başka özel kanunlardan yoksun olduğu sonucunu çıkarırsak fenomene gözlerimizi kapamış oluruz. Psikoloji, özel psişik alanda özel psişik kanunların hüküm sürdüğünü şüpheye yer vermeyecek bir açıklıkla gösterdi.»

Öyleki bu kanunlar otonomdur ve başka hiçbirşeyden tümdengelimle çıkarılamayacağı görülmektedir.

«Yukarıdaki tabakanın alttaki tabakaya bağlılığı onun otonomisinin sınırlanması demek değildir. Alttaki tabaka, üstteki için taşıyan bir temel, bir 'Conditio sine qua non'dur. Yukarıdaki tabakanın özel yapısı bu temel üzerinde sınırsız bir hareket serbestliğine sahiptir.»([5])

Her tabakanın kendi içinde geçerli kanunları vardır ve bunlar bir başka tabakaya uygulanamaz. «Eğer bir alanın kategorileri yapısı başka olan yüksek alanlara kadar ilerliyorsa o kategorilerin bu yeni alandaki rolleri ikinci derecededir ve bu alanın özel fenomenlerini açıklamada yeterli değildir.»([6])

Öte yandan nörofizyoloji ve psikiyatri ilginç bir aşamadadır. Burada artık psişik, emosyonel olaylarla fiziko-kimyasal-biyolojik süreçler kesişmektedir. Denebilir ki tüm psişik süreçler aynı zamanda bir başka düzeyde fiziko-kimyasal bir süreçtir. Bu durum ilk bakışta hemen onaylanabilir, bazılarına ise çok ters gelebilir. Üstelik bu durumu hemen onaylamak da yadsımak kadar değer taşır. «Anlam», «değerlendirme», «duygulanım» gibi kavramların aynı zamanda fiziko-kimyasal bir süreç oldukları üzerinde düşünülmesi gereken bir

---

bazı psikiyatrlar bu ontolojide insanın organo-psişik bütünlüğünün en iyi bir anlatımını buluyor. Burada Hartmann'ın söz konusu edilmesinin nedeni dayandığı epistomolojik çerçevenin akıl hastalığının organik kökeninin ortaya koyduğu epistomolojik sorunda sonuca gitmeyi kolaylaştıracak bir eleştiri nesnesi olarak ele alınabilirliğindedir. Durum ileride daha da belirginleşecek.

(5) Mengüşoğlu, T., Fenomenoloji ve Nikolai Hartmann, İstanbul 1976,

(6) Mengüşoğlu. T., Fenomenoloji ve Nikolai Hartmann, İstanbul 1976.

sorun oluşturur. Şöyle bir örnek verelim: «Sınavda başarılı oldun.» cümlesi bir kişiden diğerine iletilmede iki farklı 'varlık'a sahip gibı gözükmektedir. Ister konuşarak yani havanın belli bir titreşimiyle ya da Mors alfabesiyle veya ışık yakıp söndürmeyle oluşturulmuş bir iletişim sisteminde iletilmiş olsun herşeyden önce bu mesajın fiziksel bir 'varlık'ı vardır. Ancak bu fiziksel varlığından öte bunun dışında birşey olarak da görülmektedir. Bu da taşıdığı anlamdır. Şimdi bu 'anlam' fiziksel varlıktan başka birşeydir, psiko-sosyal bir olgudur. Mesajın fiziksel varlığı yalnızca bir «taşıyıcı temel» olarak bir «Conditio sine qua non» olarak söz konusudur. Fiziksel taşıyıcı temel şöyle ya da böyle olabilir, fakat zorunlu olarak olmalıdır, ancak değeri de taşıyıcı olmaktan öte değildir. Burada biri taşıyan, iki ayrı şeyle karşı karşıya olduğumuz düşünülebilir. Olayı bir adım öteye götürelim: Mesaj şu ya da bu fiziksel taşıyıcı aracılığı ile mesajı alacak olana iletilsin. Bu durumda 'anlam'ı taşıyan fiziksel taşıyıcı, enerji kipliğine göre alıcı bir organa ulaşır. (Göz, kulak vs.) Burada, artık bilinen elektro-kimyasal süreçlere neden olur ve belli bir sinir tarafında beyinde ilgili merkezlere ulaşır. Bu durumda iki olasılık vardır. Diyelim mesaj Mors alfabesiyle iletilmiştir ve alıcı bu haberleşme sistemini bilmemektedir. Bu durumda anlamı taşıyan fiziksel taşıyıcı özgün olmayan bir fiziksel uyaran olarak beynin belli bir bölgesinde elektro-kimyasal olaylara neden olur. Yani burada 'anlam' değil, fiziksel taşıyıcı etkindir.

İkinci durumda mesaj konuşma ile iletilmiş ve alıcı, söz konusu dili biliyor olsun. Bu durumda 'anlam' taşıyan fiziksel uyaran, ilkinden farklı elektro kimyasal süreçlere neden olacaktır. Çünkü (bugünkü görüşle belli bir şekilde protein sentezi ile ilişkisi olan) önceki bilgilerin (information) oluşturduğu fiziko-kimyasal yapı yeni gelen mesaj için belli bir farklı fiziksel ortamdır. Oysa ki o dili bilmeyen kişi için aynı sesler farklı bir nitelik taşır ve özgün olmayan fiziksel uyarıcı olarak değerlendirilir. Öyleyse fiziksel taşıyıcı tarafından taşınan ve 'psiko-sosyal' bir olgu olan 'anlam'ın kendisi de bir fiziksel etkili olarak devreye giriyor demektir. Ancak burada bir fiziksel etkili olarak devreye girmesi sorunu ortadan kaldırmaz. Çünkü 'anlam' fiziksel bir kategori değildir. Öte yandan alıcının beyninde geçen tüm 'değerlendirme' işleminin fiziko-kimyasal olaylar zincirinden oluşması da sorunu çözmez. Aksine, sorun tam buradadır. 'Anlam' fizik bir etkili olarak devreye girse de 'anlam kategorisi' fizik dışı bir

kategoridir. Aynen 'değerlendirme'nin bütünüyle fiziko-kimyasal süreçler zincirinden oluşmasına karşın, bütünüyle kategori olarak fizikdışı bir kategori olmasının (kuvvet, kitle, enerji vs. gibi fiziksel bir kategori olmaması) onun fiziksel süreçler tarafından taşınan farklı bir olgu olduğunu düşündürmesi gibi. Yani bütünüyle fiziko-kimyasal olan bu süreçlerde fizikdışı varlıklar da görülmektedir. Madem ki her bilgi varlığın bilgisidir! Var olmayanın bilgisi olamaz!

Koşut olarak, hemiplejinin (felç) beynin belli bir yöresinin hasarlanması ile ortaya çıkabileceği bir epistomolojik sorun oluşturmaz. Buna karşın bir akıl hastalığının beynin bir başka bölgesinin hasarlanmasıyla oluşabileceği temel bir epistomolojik sorun ortaya koyar. Çünkü hemiplejide beynin belli bir yöresinde meydana gelen fiziko-kimyasal bir sürecin yine ekstremitenin (kol, bacak) mekanik deviniminin bozulmasına yol açabileceği genel geçer anlayışla ters düşmez. Çünkü yine fizik içinde kalınmış, fiziko-kimyasal süreçler arasında belli bir nedensellik içeren bir ilişki kurulmuştur. Fakat bu kez beynin bir başka yöresinde oluşan fiziko-kimyasal bir sürecin günlük yaşamda birer fenomen olarak algıladığımız «düşünme», «hissetme», «duygulanım», «sevme», «yaratıcılık» gibi 'madde dışı', 'fizik dışı'(*) kategorileri etkileyebilmesi epistomolojik bir sorundur. Çünkü fiziğin sınırları aşılmıştır. Fizik içinde kalınarak ancak fiziko-kimyasal süreçler arasında nedensel bir ilişki kurulabilir. Oysa bu psikolojik kategoriler fiziksel kategoriler değildir.

Şimdi bu durum Hartmann'ın ortaya metafizik bir sorun olarak koyduğu duruma benziyor. «Duyu, temelden birbirinden farklı olan iki alanı, fizik ve psişik alanları yani zaman ve mekâna bağlı bir dünya ile sadece zaman içinde olup biten, mekânda yeri olmayan bilifenomenlerini birbirine bağlıyor. Fiziksel ve psişik olaylar arasında

---

(*) Nitekim Hartmann şöyle diyor: «...Ruhi ve organik tabakaların üstüste gelmesindeki ilişkiden canlı ve cansız tabiat tabakaları arasında mevcut olan aynı ilişkiden başka olan bir ilişkidir. Organik varlık maddi olan şeylerin unsurlarını bünyesine aldığı ve onlara şekil kazandırdığı halde ruhi varlık organik şekilleri ve süreçleri olduğu gibi bırakır ve başka karakterde olan olay ve içenklerin alanı olarak (yani mekânsız ve gayrı maddi) onların üstüne çıkar. (7)

(7) Hartman, N., Almanya'da Yeni Ontoloji Cereyanı. Felsefe Arkivi, Cilt 1, sayı 2-3, 1946. s. 241.

şüphe götürmeyen bir sıra bağlılıkların bulunduğu bilinmektedir. Bunları hem fizyoloji hem de psikoloji hesaba katmak zorundadır. Özel sinir olaylarının özel bili olaylarının ön koşulu olduğu ya da bunun tersi, düşünme olayının sinir enerjisi harcadığından hiç şüphe edilemez. İstemenin adele enerjisini meydana getirdiği ve özel duyu enerjisinin bilide bir duyu verisini ortaya çıkmasını sağladığı da şüphesizdir. Böyle olmakla birlikte anlatılan bu olayların ilişkilerinin anlaşılmaz olarak kaldıkları, insandaki psiko-fiziksel yapının birliği olayında metafizik olan irrasyonel unsurun bulunduğu da bilinmektedir.» Yani «Bir olayın nasıl bir beden olayı olarak başlayıp psişik bir olay olarak sona erebileceği, ya da bunun tam tersi olabileceği anlaşılamamaktadır.»(8) Gerçekten de birbirinden farklı iki varlık tabakası varsa bunların arasındaki ilişki ne fizik ne de psişik kanunlarla açıklanabilir. Ancak bu, elimizdeki bili nesnelerinin gerçek nesnelere denk düştüğü ya da onlardan başka birşey olmadığı varsayımına dayanır. Bu durum ileride açıklanacaktır.

★

Psikolog, çeşitli psikolojik testlerle duygulanımı, zekâyı, düşünceyi dışarıdan objektive edebilir. Bir nöropsikiyatr klinik gözlemle saptadığı psişik bozukluk semptomlarını sağaltmak için ilaç, yani kimyasal bir madde kullanabilir. İşte bu aşamada hekim, bir adım geriye çekilip hastalığa karşı ne yaptığına baktığında, özünde verdiği kimyasal madde ile fiziko-kimyasal bir süreci etkilemeyi hedeflediğini görecektir.

Bütün bunlardan Hartmann'ın aksine, psikolojiyi fiziko-kimyaya indirgemeye çalıştığımız sonucu çıkarılmamalıdır. Kuşkusuz salt fiziko-kimyasal kategorilerle psişik olaylar kavranamaz. Psişik olayları kavramak için bu düzeye özgü kategorileri 'üretmek' gerekir. Ancak burada söz konusu olan bu iki disiplinin farklı yöntem ve araçlar kullandığı ve farklı birer temel «sorunsal»a (problematique) dayandıklarıdır. Öyle ki bu bilimlerden her biri için söz konusu olan problem ancak kendi temel sorunsalları içinde anlam taşır. Öyleyse problem tek başına bir problem değildir. Belli bir sorunsalda bir problemdir. Doğa bilimlerinden bir örnekle yaklaşalım: Kimyasal

---

(8) Mengüşoğlu, T., Fenomenoloji ve Nikolai Hartmann, İstanbul 1976. s. 148-150

olaylar, kategoriler, atom düzeyinde fiziksel olaylardır.(9) Tıpkı psişik olayların fiziksel olaylar ile kesişmesi gibi. Bu durum kimyanın fiziğe, psikolojinin fiziko-kimyaya indirgenmesini getirmez. Çünkü kimyasal olaylar ancak onları kavramak için üretilen kimyasal kategoriler 'ağı' ile kavranabildiği gibi psişik olaylar da psikolojik kategorilerin üretilmesini gerektirir. Üstelik atom fiziğinin sonuçlarının kimyasal kategorilere doğru uzanması da zaman içinde ve mantıksal olarak kimyasal kategorilerin üretilmesini izler. Fakat nasıl oluyor da aynı sorunun iki ayrı yanıtı olabiliyor? Nasıl oluyor da kimyasal olaylar hem 'çözünürlük', 'uçuculuk' vs. gibi nitel kimyasal kategorilerle, hem de kuanta fiziğinin nicel kategorileri çerçevesinde çözüm buluyor? Ya da psişik olaylar hem fiziko-kimyasal hem de psikolojik kategorilerde ele alınabiliyor? Bu ancak sorunun birbirinden farklı olması ile olasıdır. Fiziko-kimyanın sorusu psikolojinin sorusu ile aynı değildir, nasıl ki kuanta fiziğinin sorusu kimyanın sorusu değilse. Çünkü soruya biçimini veren üzerinde sorulduğu temel sorunsaldır.

O halde Hartmann'ın koyduğu fiziksel süreçlerin psişik süreçleri etkilemesi metafizik sorununun çözümüne gidebiliriz artık. Hartmann'ın temel yanılgısı felsefesinin temelinde bulunan ampirist (görgülcü) kuramından kaynaklanır. Althusser'e göre tüm ampirist bilgi kuramının temeli bilgiyi gerçekliğin içerisinde var olan, gerçek bir parça olarak görmesidir. Görgülcülüğe göre, «Bilmek, gerçek nesneden, (objet réel), özne, (sujet) tarafından nesnenin bilgi denen özünü soyutlamaktır... Verilmiş gerçek nesneden özünü çeken görgülcü soyutlama, özneyi gerçek özün sahibi yapan gerçek bir soyutlamadır. (Abstraction réelle). Bilgi soyutlamadır. Yani özün, onu içeren «gerçek»ten çekilmesi, özün onu içeren ve onu gizleyerek örten «gerçek»ten ayrılmasıdır.»(10)

Gerçek adeta, özsel ve özsel olmayan iki parçadan oluşmuştur. «(Özsel, yani özden başka birşey olmayan) bilgi, gerçeğin içinde, bölümlerinden biri olarak gerçekçe içerilmiştir.» Bilgiyi elde etmek için yapılacak şey özsel olanı kaplayan özsel olmayan 'kabuğu' soymaktır. Böylece bilgi gerçek olan bir ögedir. Yani bir anlamda bilinin

---

(9) Helsenberg, W., Fizik ve Felsefe, Çeviren: Y Öner. 1976 s. 84
(10) Althusser. L., Balibar, E., Lire le Capital. Maspero, 1968 s. 39-40

nesnesi (objet de la connesaissance) gerçek nesneye (objet réel) özdeştir.

Hartmann'ın köklendiği fenomenoloji tipik bir görgülcü bilgi kuramını içerir. Burada özsel olmayan herşeyin parantez içine alınması (rediksiyon) ve böylece elde edilen özsel fenomenin betimlenmesi sözkonusudur.

Oysa «Bilgiyi üretim olarak anlamak gerekir».([11]) «Kafanın dışında bağımsızlık içinde» varolan gerçek nesne ile «düşüncenin ürünü olan bilinin nesnesi farklıdır». Bunların «kendi öz üretim süreçleri» de farklıdır. «...Gerçek nesnenin üretim süreci, bütünüyle gerçekte yer alır ve gerçek gelişimin (genése réelle) gerçek düzenine (l'ordre réel) göre meydana gelirken bilinin nesnesinin üretimi bütünüyle bilide (connaissence) yer alır ve gerçek kategorileri 'yansıtan' düşünce kategorilerinin gerçek tarihi gelişim düzenindeki aynı yeri değil, fakat bilinin nesnesinin üretim sürecindeki işlevleri tarafından onlara sağlanan bütünüyle farklı yerleri işgal ettikleri bir başka düzene göre oluşur.»([12])

Öte yandan bir sorunu sorun olarak belirleyen, temel sorunsaldır. Bilim «ancak belirlenmiş kuramsal bir yapının ... alanında, tüm problem biçimlerinin mutlak belirlenimini oluşturan sorunsalın alanında soru sorabilir.» ... «Bir kuramsal sorunsal tarafından belirlenmiş alanda var olan şeyi gören, bir öznenin gözü değildir, tanımladığı sorulara da ve nesnelere de görünen alanın kendisidir.»([13])

Böylece bir kuramın sorunsalı kendi nesnesini üretir. Ve bir kuram için görünmez olan, kuramsal sorunsalının görünmezi, görünmez olarak dışarıda bırakmasına dayanır. Doğa bilimlerinde bu durum açıklıkla görünür. «Nedensellik» fiziğin öteden beri değişmez bir kategorisidir. Ancak bugün atom düzeyinde «nedensellik» kategorisi ile olaylar açıklanamamaktadır. Örneğin radyoaktif elementlerin yarılanma ömürleri kesinlikle bilinmekte ve formüle edilmektedir. Buna dayanarak da çok kısa bir zaman aralığında dahi kaç atomun parçalanacağı kesinlikle söylenebilinmektedir. Fakat atom fiziği sorunsalında durum tam anlamıyla değişir. Çünkü burada artık hangi atomun ne zaman parçalanacağı söylenememek-

---

(11) Althusser, L., Balibar, E., Lire le Capital. Maspero, 1968 s. 23.
(12) Althusser, L., Balibar, E., Lire le Capital. Maspero, 1968 s. 47.
(13) Althusser, L., Balibar, E., Lire le Capital Maspero, 1968 s. 25.

tedir, böylece giderek bir «istatistik» fiziği anlayışı yerleşmektedir. «Nedensellik» ve «İstatistik» farklı teorik pratiklerin farklı sorunsalları içinde anlam kazanır. Şu nokta açıklıkla görünüyor ki bilinin nesnesi gerçek nesne değildir. Gerçek kategorilerin kendisi olmayan düşünce kategorileri bir kuramsal sorunsalda, sorunsal tarafından üretilir. «Nedensellik» başlı başına doğada var olan ve görgülcü soyutlama ile görülebilir olmuş bir nesne değildir. O, ait olduğu temel sorunsalda temel sorunsal tarafından belirlenmiş ve böylece üretilmiş bir kategoridir. Temel sorumuza dönersek, fiziko-kimyasal süreçler ile psişik süreçler arasındaki ilişki, yani psişik sürecin fiziko-kimyasal süreç tarafından etkilenmesi epistomolojik bir sorun oluşturuyordu. Çünkü artık fiziğin sınırlarının dışında bir nedensellik söz konusu gibi görünüyordu. Oysa ki psikolojinin «bili nesnesi» ile fiziko-kimya-biyolojinin «bili nesnesi» birbirinden farklı olmakla birlikte farklı birer «gerçek nesne»ye özdeş değildirler. Psikolojik kategoriler belli bir sorunsal içerisinde üretilmiş, dolayısı ile bu sorunsal içinde anlamı olan kategorilerdir ve gerçek nesnenin kategorilerinden farklıdır. Aynı şeyler fiziko-kimyasal-biyolojik kategoriler için de söylenebilir.

Hartmann belli bir teorik sorunsal çerçevesinde üretilmiş kategori sistemlerini varlığa yansıtıyor. Böylece biribirinden ayrı «fizik», «organik», «psişik», «geist» varlık tabakalarını görüyor. Oysaki bunlar gerçek nesneler değil, bilinin nesneleridir. Bunlar belli bir sorunsalın nesnesi olarak, bu sorunsal çerçevesinde olanaklı sorunların nesneleridir. Ontoloji varlık tabakalarını birbirinden ayırırken aslında gerçek nesne değil, fakat bilginin nesnesi olan nesneleri ayrı ayrı koyuyor. Oysa bunlar gerçek bir varlığa denk düşmezler, bilinin nesneleri belli bir teorik sorunsal içerisinde üretilmiş nesnelerdir. Ontoloji, varlık tabakalarını bir fenomen olarak bulup «betimlediğini» söylüyor. Fakat, onun bir «betimleme» olması, belli bir kritikten yoksunluğunu da birlikte getiriyor.

Psikolojik kategorilerle tanımlanan psişik süreçler nasıl oluyor da fiziko-kimyasal kategorilerle tanımlanan fiziko-kimyasal-biyolojik süreçlerden etkileniyor? Şimdi bu durumu epistomolojik bir sorun olarak ortaya koyan, ya da «metafizik bir irrasyonal» olarak belirleyen psişik süreçlerin ve fizik süreçlerin ayrı ayrı gerçek nesneler olarak kabul edilmesidir. Gerçeklik insan aklının dışında kendi bağımsızlığında biliden önce ve sonra varlığını sürdürüyor. Bu gerçek

nesne, salt belli bir kuramsal sorunsalda üretilen bilinin nesnelerinden farklıdır. Psişik olaylar, fiziko-kimyasal-biyolojik kuramsal sorunsalda fiziko-kimyasal bir nesne olarak üretilir. Oysa ki psişik olaylar bir başka sorunsal oluşturan psikoloji disiplini içinde, psikolojik kategorilerle kendini ortaya koyan bir bili nesnesi oluşturur. Fizik disiplini içerisinde kalınarak ancak fiziksel olaylar arasında ilişki kurulabilir. Fiziko-kimyasal-biyolojik kuramsal sorunsal çerçevesinde, bir bili nesnesi olarak üretilmiş süreçler bir başka teorik sorunsal oluşturan psikoloji içinde bir başka bili nesnesidir.

Yukarıda «anlam» ve «değerlendirme»nin iki yalıtık varlığa sahipmiş gibi göründüğünü söylemiştik. «Anlam» fizik dışı bir kategori olmakla beraber fizik bir etkili olarak devreye giriyor, «değerlendirme» bütünüyle fiziko-kimyasal süreçlerden oluşsa da kategori olarak fizik dışı bir kategori oluşturuyordu. Şimdi bir mesajda iki ayrı varlık «fiziksel bir süreç» ve «anlam» görünmesini, ele alalım. Bunlar özünde birbirinin üzerine binmiş iki gerçek nesne değil, onu kendi kuramsal sorunsalı çerçevesinde fiziksel bir süreç olarak ele alan ve böylece bir bili nesnesi olarak üreten fiziko-kimya-biyoloji ve aynı gerçek nesneyi kendi sorunsalı çerçevesinde ele alıp «anlam» ve «değerlendirme» kategorileriyle bir bili nesnesi olarak üreten psikolojidir. «Akıl hastalığının kökeni beynin belli bir yöresindeki fiziko-kimyasal bir süreçtir» önermesi de benzer bir epistomolojik karışıklık oluşturuyordu. Fiziko-kimyasal süreçler, fizik içinde kalınarak ancak fiziko-kimyasal süreçleri etkiler. Olay fiziko-kimya-biyoloji teorik sorunsalı düzeyinde fiziko-kimyasal bir bili nesnesi olarak üretilir. Oysa ki akıl hastası psikoloji laboratuarında ya da klinik gözlemde bir başka sorunsalın çerçevesinde, bu sorunsalın kategorileriyle bir başka bili nesnesi olarak üretilir. Demek ki sözkonusu olan bir ve aynı gerçek nesnenin iki ayrı kuramsal sorunsalda iki ayrı dille iki ayrı bili nesnesi olarak üretiminden kaynaklanıyor. Demek ki Hartmann'ın koyduğu «metafizik irrasyonel» aslında olmayan bir sorudur.

★

Bu yazı çerçevesinde, tüm karmaşanın kökeninde organik psikiyatrinin iki ayrı kuramsal sorunsalın, iki ayrı dilini kullanmakta olduğunu gördük: Bunlardan biri klinik gözlem ve psikoloji laboratuarının dilidir. Diğeri fiziko-kimya-biyoloji ya da özgün terimiyle nörofiz-

yolojinin dilidir. Oysa her kuramsal sorunsal kendisini kuramsal sorunsal olarak belirlerken kendi «uygun» (adequate) kategorilerini de üretmek zorundadır. Bu bağlamda psikiyatri de kendi sorunsalına uygun bir dil üretmek durumundadır. Çünkü «eski kavramlar adsız bir olmayanın rolünü umutsuzca oynarlar». Ve bu durumda «rollerle kişiler arasında uygunsuzluk»tan başka birşeyin sözkonusu olmadığı gerçek bir dram oynanır. İşte psikiyatrinin dramı budur ve belki de daima sürecek bir dramdır bu.

★

Hasta öteden beri hekiminin en iyi öğreticisi olmuştur. En iyi okul hastadır der hekimler. Ancak bugün psikiyatri «HASTA»sından günlük klinik uygulamasının değil, fakat kendi derinliklerini, kendi kuramsal sorunsalını öğrenmek durumunda. Psikiyatrinin tutsağı ve belki temel sorunsalının aydınlatıcısı büyük filozofa...

I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN MALİ VE SİYASAL DURUMUNA İLİŞKİN BİR BELGE

Nuri BURHAN(*)

İlerideki sayfalarda, 1876 tarihli, yaklaşık 30 sayfalık bir kitapcık görünümündeki, Fransızca tıpkı/basımından çevirip sunduğumuz belgeyi, Paris'te bulunan Librairie Orientale'den elde ettik. Gerek kapsadığı dönem, gerekse içerik bakımından ilginç olabileceği umuduyla da yayınlamayı uygun bulduk.

Gerçi çöküş dönemi Osmanlı maliyesi ve siyaseti hakkındaki bilgilerimiz, son yıllarda yapılan araştırmalar sayesinde bir hayli artmıştır, ama yine de bu ve benzeri kaynaklar, sözkonusu olumlu çalışmalara iyi kötü katkıda bulunabilir.

Anlaşıldığı kadarıyla bu küçük tarihi rapor, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki mali çıkarları tehlikeye düşen, batılı ülke temsilcileri tarafından kaleme alınmıştır.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, kendine özgü üretim biçiminin bazı çelişkileri yüzünden, tarihin kendisine kuruluş ve gelişme aşamasında tanıdığı fırsatları, Batılı ülkeler gibi akılcı bir biçimde değerlendirip, sermaye birikimini ve sanayileşme devrimini gerçekleştirememiş ve 16. YY'da başlayan kapitalist çağın gelişimine ayak uyduramamıştır.

Özellikle, 16. YY ortalarından sonra hissedilen mali ve siyasal bunalımlara içeride ya eski tımar sistemini canlandırıp sikkenin ayarını bozarak, veya vergileri arttırıp müsadere sistemine başvurarak deva aramıştır.

Ancak, bu çarelerin hemen hepsi de kısır bir ekonomik düşüncenin ürünü olduklarından, sonunda tımar sistemi çökmüş ve âyanın bir çeşit feodal sınıf haline gelişi, Osmanlı merkezi devlet sistemini zayıflatıp, vergi düzenini sarsınca, devlet ricaline artan harca-

---

(*) Dr. Nuri BURHAN Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Maliye Asistanı.

maları karşılamak üzere, batıdan medet ummak en kolay yol olarak görünmüştür.

Bu konuda batı ile ilk önemli ilişkinin, imparatorluğu Avrupa'nın açık pazarı yapan, 1838 İngiliz ticaret anlaşmasıyla kurulduğu artık bilinen bir gerçek. Zaten dışsatımını % 10-12, dışalımını ise yalnızca % 3'lük oranla vergilendirmek gibi, garip bir dış ticaret politikasına sahip Osmanlı İmparatorluğu, bu anlaşmadan sonra iyiden iyiye sarsılmıştır. Namık Kemal bu dönem için «Avrupa halkı vatanımıza yığıldı, mamulatının nefaseti ve bahaca ehemmiyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü, tezgahlar kapandı, Esbab-ı sanat harap oldu»(1) diyerek acı acı yakınırken, bir süre sonra, 1854'de Kırım savaşının patlak vermesiyle, anlaşmadan daha da beter ve Ziya Paşa'nın «Velhasıl nasıl oldu da bu halka-i bela boğazımıza geçti ve bir daha çıkarmak nasip olmadı»(2) sözleriyle dile getirdiği, borçlanma dönemi başlamıştır.

Borçlanma o dönem için belki bir zorunluluktu. Ne var ki, bunun köklü bir çözüm olamıyacağı da tarihsel bir gerçekti. Herşeye karşın, Osmanlı devlet adamlarının «bir define bulmuş tarzında» sarıldıkları ve hasılatını daha çok cari bütçe giderlerinin karşılaması için kullandıkları bu yöntem, belgemizin yayın tarihinden 1 yıl öncesine kadar öylesine hızlı gelişmiştir ki, 1875'de Mahmut Nedim Paşa hükümeti borçların faizini bile ödeyemez duruma düşmüştür. Nitekim, bu durumu gözönüne alan bir İngiliz yazarı «belki de Osmanlı yöneticilerine borç vermek yerine, onları borçlanmaktan vazgeçirseydik kendilerine daha çok iyilik etmiş olurduk. Çünkü aldıkları paraları geri ödeyemedikleri gibi, verimli işlere harcamasını dahi beceremiyorlar»(3) demiştir.

Ancak durumu böyle değerlendiren batılılar niçin Osmanlılara borç vermeye ve sermaye aktarmaya devam etmişlerdir? Aslında bunun nedeni o kadar karmaşık değildir ve şöyle özetlenebilir:

---

(1) Şerif MARDİN Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi).
Ankara (S.B.F. Maliye Enst. Yay.) Temmuz 1962, s. 40.

(2) Aynı yapıt. s. 37.

(1) A. UPWARD La Turquie Banqueroutiere (Consideration sur l'etat financier de L'Empire Ottoman) Paris (Ed.E.Leroux) 1910, s. 53.

I. Meşrutiyet döneminde Batı kapitalizmi, artık emperyalist bir aşamaya gelmiştir. Banka ve sanayi sermayesi kaynaşmış, emtia ihracından ayrı olarak sermaye ihracı istisnai bir önem kazanmış, üretim ve sermaye öylesine yoğunlaşmıştır ki, ekonomide tekeller oluşmuştur vs.

Örneğin, Batı kapitalizminin önemli mali kuruluşlardan yalnızca biri hakkındaki şu rakamlar, söylenenleri doğrulayacaktır: Güçlü Credit Lyonnais Bankasının toplam mevduatı 1863'de 6 milyon iken, 1880'de 382 milyona çıkmış, 1913'de de 3 milyara ulaşmıştır. O dönemde, Avrupa'da cari faiz oranı % 5-6 kadarken Orta Doğu ülkelerinde % 10-12'dir.

Gerçekten de o sırada, Doğu ülkelerinde şube açmaya başlayan Crédit Lyonnais'nin yönetim kurulu başkanı H. Germain, Temmuz 1875'de «Doğu'da şube açmamızın asıl amacı birikmiş fonlarımızın bir kısmını kullanmaktır» diye yazıyor. Yine aynı yıl, 18 Şubat 1875'de «ne yapıp yapıp kredi açabileceğimiz birini bulmalıyız, yoksa durmadan yığılan bu paraları ne yapacağız?» diye sıkıntısını belirtiyor ve nihayet Şubat ve Mart 1876'da, İtalya ve Mısır'a gönderdiği temsilcilerine «Durum hemen her yerde çok vahim. Bir türlü kullanamadığımız o kadar çok para birikti ki, neredeyse altında ezilip öleceğiz. Ne olur birşeyler yapın»(4) diye yalvaran direktifler veriyordu.

İşte bu uluslararası borçlanmalar, birikmiş paralara kârlı yatırım alanları açıyordu. Ayrıca, bu şekilde daha da güçlenecek olan batı kapitalizmi için, geri kalmış ülkeleri yarı sömürge durumuna getirerek, onların maliye, ticaret, gümrük ve dış politikalarını sıkı biçimde denetlemelerini sağlayacak, en güvenilir ve en etkin bir araçtı. Yani, bir anlamda borç vermek Avrupa için kaçınılmazdı.(5) Bunun içindir ki, öteden beri borçların arkası kesilmemiş, hatta zaman zaman borçlandırma teşvik bile edilmiştir.

Zaten bu belge de benzer ülkelerden biri olan Osmanlı İmparatorluğunun eskisi gibi «sadık ve uslu» bir müşteri olarak kalabil-

---

(4) J. BOUVIER L'installation des reseaux des intèrets materiels européens en Mediterranée XIXe — XXe siecles. L'İmpérialisme Colloque d'Alger. 21-24 Mars. 1969 Alger, 1970 s. 31.32.

(5) R. LUXEMBURG. L'accumulation du Capital il Oeuvres iV Parls (petike Collection .maspero) 1972. s. 89.

mesi için, iflastan nasıl kurtulabileceği konusunda akıl veren bugün de örneklerine sık sık rastladığımız bir «önlemler paketi» niteliğindedir.

BİRİKİM YAYINLARI

Yerli Araştırmalar Dizisi: 5

KORKUT BORATAV

TARIMSAL YAPILAR
VE
KAPİTALİZM

175 Lira

Dizinin Diğer Kitapları

1) Emperyalizm Azgelişmişlik ve Türkiye/ Çağlar KEYDER 75 Lira
2) Emperyalist Sistemde «Kontrol Sanayii» ve Ereğli Demir-Çelik/Nora ŞENİ 150 Lira
3) Sendikacılık ve Siyaset/Alpaslan IŞIKLI 250 Lira
4) Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi/ Haldun GÜLALP 75 Lira

Genel Dağıtım
Birikim Yayımcılık Koll. Şti.
Ankara Cad. Güncer Han 45/18 Sirkeci/İST.

TÜRKİYE'NİN TOPLUCA YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ

BİR DOĞU KUMPANYASI PROJESİ

Paris
AUGUSTE GHIO EDITEUR
Palais Royal 28 Galerie d'Orléans

1876

TÜRKİYE'NİN YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ

ŞİMDİKİ DURUM

Osmanlı İmparatorluğu eski kıtanın ortasında oldukça şanslı bir coğrafi konuma sahiptir; imparatorluğun şu andaki yüzölçürnü en az 6 milyon Km²'dir. Kendisine doğrudan bağlı ekilebilir topraklar Fransa'nınkinin 3 katıdır. Değişik cinste toprak ve iklim özellikleri birarada olduğundan her türlü ürün kolaylıkla elde edilebilir.

Nevar ki herkesin gıpta ettiği bu muhteşem ülke, berbat bir durumdadır ve orada oturanların büyük bir çoğunluğu, vatan bilincinden bile yoksundurlar.

Sarayın masrafları gelirlerin onda biri kadar olması gerekirken, ne yazık ki hazineyi boşaltacak tutarlara varmakta ve hiçbir güç de bu savurganlığı denetleyememektedir.

Ülkenin en verimli toprakları olağan ve olağanüstü adları altında alınan ağır vergiler yüzünden toprağı işleyenlere binbir çeşit sorun çıkarmakta, sonunda devlet yetkililerine terkedilmekte ve ne gariptir ki, bu kez de aynı topraklar dokunulmazlık kazanıp her türlü vergiden bağışık tutulmaktadır.

Vakıf arazisi işlenebilir toprakların üçte birini oluşturuyor ama devlet vakıflar yüzünden hem elemeği hem de gelir kaybına uğruyor. Üstelik vakıf arazilerinin büyük bir bölümü de günden güne verimden düşüyor.

Sıraladığımız bu uygulamalar daha çok imparatorluğun, denetimi zor uzak eyaletlerinde şikâyetlere neden olmaktadır. Bunun içindir ki, Suriyelilerden sonra Bosna ve Hersekliler de topluca başkaldırmışlardır.

Şu birkaç sözcük imparatorluğun genel durumunu sergilemeye yeter:

— Toprak cephesi: Verimsizlik ve üründen zorla alınan vergiler,

— İnsan cephesi: Sefalet ve nüfusun telef olup azalması.

Böylesine bir başıbozukluğun sürüp gitmesi ve insanlık adına en küçük reformların bile yapılmamış olması Avrupa için bir utanç nedeni olmalıdır. Fakat Avrupa reayanın sorunlarıyla biraz ilgilenmesine karşın daha çok kendi içinde rekabete düşmüştür. İmparatorluğun kendiliğinden bölünmesini beklemekte, zaman gelince de üzerine saldırıp onu paylaşmak için en çok kendisi savaş kışkırtıcı-

lığı yapmaktadır. İstedikleri paylaşma bir yapılsın bakalım, o zaman desteklediklerı halklara vaadettiklerini ne ölçüde yerine getirecekler; göreceğiz.

DEVLET MALİYESİ

Bu kadar ağır koşullar altında ve kamu yetkililerinden hiçbir bilginin alınamadığı bir dönemde gerçek bütçeyi belirlemek haliyle zordur. Padişahın bakanlıklarınca yayınlanan bütçe ise çoğunlukla tahmini rakamlara dayanıyor ve bunun ihtiyatla karşılanması gerekir.

Elde edilebilen yeni verilere göre 1874-75 mali yılları için gelirlerin 537 milyon giderlerin de 665 milyon olduğu tahmin ediliyor. Bu ise 128 milyonluk bir açık demektir.

Alacaklılara kabul ettirilen bir miktar indirimden önce, borçların yıllık servisi (taksit + faiz) için 350 milyon gerekiyordu. Şimdi nominal borç tutarı yaklaşık 6 milyardır, gerçekte bundan devletin eline geçen ise yalnızca 3 milyardır, 3 milyarın üçte biri yani 1 milyarı Fransa'ya aittir. Sağlanan indirimden sonra borç servisi 175 milyona düşmüştür.

Eğer 665 milyonluk harcama tutarından 5 yıl için ertelenen 175 milyonluk borç rakamını çıkarırsak, Bâb-ı Ali'ye vazgeçmiyeceği gereksinimlerini karşılaması için yılda yaklaşık 500 milyon gerekmektedir.

Bu kadarını bulabiliyor ama kendine bağlı eyaletlerdeki isyanların giderek şiddetlenmesi, imparatorluğun başına olmadık işler açıyor.

Bununla beraber hiçbir şekilde ümitsizliğe kapılmamak gerekir. Çünkü şu sıralarda olgun bir yaşta, iyi eğitim görmüş ve kendisine yardım eli uzatılmış bir sultan tahta çıkmıştır.

TÜRKİYE'NİN GELİR KAYNAKLARI

Hazineye doğrudan giren Aşâr, Gümrük Vergileri, Dolaylı ve Dolaysız Vergiler	500 milyon
Ödenen Haraçlar	18,5 »
Zorla alınan vergiler (bu miktarın dörtte birden (1/4) fazlası hazineye ulaşmıyor)	125 »
En verimli ülke topraklarının üçte birini (1/3) oluşturan ve vergiden bağışık vakıf malları gelirleri (tahmini rakam)	100 »
TOPLAM	743,5 »

Eğer herkese emeğinin karşılığını verecek dürüst bir yönetim işbaşına geçer ve düzenli şekilde vergi alabilirse devlet gelirleri yılda en az 800 milyona kolayca çıkabilir.

Değerlendirmede yalnızca bugün iyi kötü ekilebilen 20-25 milyon hektarlık sahalar ele alınmıştır. Unutulmamalıdır ki, Türkiye'nin 250 milyon hektarlık toprağı vardır ve bunun 100 milyonluk kısmı ekilip biçilebilir durumdadır. Sonuç olarak geri kalan 75 milyon hektar boş beklemekte, bu da devlet için 2 milyara yakın bir gelir kaybına neden olmaktadır.

GİDERLER

Eğer yeni sultan 12 milyonluk bir hükümdarlık ödeneğ. ile yetinirse belki masraflar yılda en azından 50 milyon azalarak aşağıdaki gibi olabilir:

Padişaha ayrılan özel ödenek	12 milyon
Borç Servisi (taksit + faiz)	175 »
Kamu kuruluşlarına ve bakanlıklara ayrılan ödenekler (100 milyonluk bir artışla)	413 »
TOPLAM	600 »

Demek ki, tahmini bütçe rakamları şöyle olabilecektir:

Yukarıda ayrıntılı dökümünü sunduğumuz gelirler	743 milyon
Giderler	600 »
BÜTÇE FAZLASI	143 »

Bu şekilde elde edilebilecek 143 milyonluk bu fazlalık birleştirilmiş borçların alacaklılarına % 3'lük bir faiz ödemesi sağladığı gibi savaşın gerektirdiği harcamaların da karşılanmasını sağlar.

Ancak bu sonuca ulaşabilmek için her şeyden önce reformlar, yine reformlar yapmak gerekir. Türkiye, özellikle bugünlerde, kısmi değişikliklerle ve daha da önemlisi aldatıcı güzel vaadlerle sorunların çözülemiyeceğine artık kendisini inandırmalıdır. Eksiksiz bir devlet plânı hazırlanmalıdır. Bu öyle bir plân olmalıdır ki, liberal, adil ve hoşgörülü olsun ve bir kez açıklanınca da her türlü engel aşılıp, sabırlı bir şekilde uygulansın. Aşırı sıkıntılar içinde kıvranan Türkiye'nin bu olanağı vardır. Ayrıca başka hükümetlerin deneyimle-

rinden de yararlanarak, kısa sürede daha avantajlı hükümetlerin geldiği aşamaya ulaşabilir.

Bize göre, devleti yeniden düzenleyecek olanların izleyecekleri yol ve almaları gerekli önlemler şöyle olmalıdır:

GÖZETİLMESİ GEREKLİ HEDEFLER

1 — Devlet çarkına herkese eşit davranan ve kolayca işleyen bir yapı kazandırmak;

2 — Göçebeleri yerleşik düzene geçmeye zorlamak, toprakları kadastrodan geçirmek ve her yerde güvenliği sağlamak;

3 — Yürürlükteki ayni vergiler sistemini kaldırıp, yerine kolayca anlaşılabilir, düzenli ve adîl olarak alınabilen yenilerini koymak;

4 — Dinî konularda ortaya çıkan kin duygularını silmek; isyanlar dolayısiyle, şimdiye dek birbirlerine düşman olmuş halklar arasında, değişik ilişkiler kurarak, bunların birliğini sağlamaya çalışmak;

5 — İş ve emeğe hak ettiği değeri vermek. Ticaret ve endüstriyi geliştirmek bunun için de:

a) Ordu ile denizcilik yönetimini özel firmalarla birlikte iş yapmaya teşvik etmek.

b) Demiryolları, kanallar, madenler, ormanlar v.s. gibi alanlarda yabancı sermayeye olabildiğince geniş ayrıcalıklar vermek;

6 — Hepsinden önce de başkaldırma ve alacaklar sorununa bir çözüm bulmak.

Zaten yeni hükümet de görünüşe bakılırsa, böyle davranmak istiyor ve bu büyük imparatorluğun şahsına uygun bir siyasal sisteme, yeşil ışık yakacağa benziyor.

Bakanlar, guvernörler, yönetim şefleri, sivil ve askeri memurlar yürütme organı tarafından atanmalı, ama parlamentolar ve ulusal meclis her önemli taşra ve merkez servisinde, denetim büroları kurmalıdır. Her türlü kararname, üst yönetimce verilen buyruklar, yönetime ilişkin uygulamalar, baskı altında alınmadan, açık bir denetimden geçip, olur alındıktan sonra geçerli olabilmelidir.

Ayni vergiler yerine, aşağıda önerdiğimiz daha adil vergilerden oluşan bir vergi sistemi geçmelidir.

1) Baş vergisi;

2) Tarımsal, ticari ve sınai uğraşlardan sağlanan gelirle orantılı bir vergi;

3) Sermaye gelirlerinden alınacak, artan oranlı bir vergi (Rant, kira gelirleri, taşınır mallar, tahvil, ödünç ve gelirleri);.

4) Yiyecek maddeleri dışındaki mallardan alınacak, değişik dolaylı vergiler.

Diğer yandan, gümrükler, başkalarına verilmiş bazı haklar, her türlü koruyucu önlemler belli bir sıraya göre kaldırılmalı bunların yerine yabancılarla mübadele geliştirilip, içerde üretimden elde edilen artı değer arttırılmalıdır.

Tüm imparatorluk içinde alınan önlemler ve kullanılan paralar birleştirilmeli ve bu konuda diğer Avrupa devletleri ile ilişkiler de gözönünde tutulacak, yeni bir sistem yaratılmalıdır.

İlkokul öğretmenleri, olabildiğince çok sayıda ve laik bir düşünce yapısında olmalıdır. Askeri ve mesleki eğitim, parasız hale getirilmeli ve her yıl bu işe bütçeden önemli miktarda ödenek ayrılmalıdır. Eğitim sistemi, vatanı yenibaştan kurmak amacıyla, kuramla uğraşmaktan çok, deneyimlere dönük olmalıdır.

Kara ve deniz kuvvetleri personeli şu prensiplere göre yetiştirilmelidir:

— Barışta işçi savaşta ise asker olmalıdırlar,

— Kara ordusu, tarım endüstri ve diğer konu yararına işlerle de uğraşmalıdır.

Ayrıca toprakların kadastrodan geçirilmesi, komünlerin belirlenmesi, eskiden çok ün yapmış kentlerin imar ve iskân işlerini de yapmalıdır.

Deniz kuvvetleri ticaretle iştigal edebilir. Askeri komutanlar, hem subay hem de gerekirse mühendis olarak çalışıp, işletmeleri yönetmeli, yaratılacak artı değer kendileri ile diğer çalışanlar arasında, adil olarak dağıtılmalıdır. Artı değerin bir kısmı gemilerle, araç ve gereçlerin yenilenmesi işlerine tahsis edilebilir.

Türkiye'yi zayıflatmak yerine, anlattığımız şekilde sağlanacak taşıma ve haberleşme kolaylıkları ile onun gücünü 10 kat arttırmak olasıdır.

Ancak, bu yeniden örgütlenmeyi ve tasarlanan işleri gerçekleştirebilmek için, yalnızca kendi kaynakları yetmez. Zaten Türkiye de kendine çok güvenmediğini, birçok defa hissettirmiştir; görünüşe bakılırsa yine başaramıyacaktır. Bu durumda yapması gereken şey şudur: Tunus ve Mısır'daki gibi, başarısını gerçekten kanıtlamış Avrupa deneyimine başvurmak.

İşte bu noktada, doğal olarak birçok sorunu birden çözebilecek bir önlemler paketine olan gereksinme, karşımıza çıkmaktadır.

DOĞU KUMPANYASI

Burada sözkonusu olan, alacaklılarla Türk hükümeti arasında açık ve samimi bir uzlaşma sağlamak olduğundan, uluslararası bir kumpanya kurulması düşünülmelidir. Ellerinde, bedeli henüz ödenmemiş senet bulunduran alacaklardan isteyenler, bu kumpanyaya katılabilirler. Üye olanlar, Bâb-ı Ali'nin işletemeyip de borçlarına garanti alarak gösterdiği arazilerden, madenlerden, ormanlardan vs. olacakları oranında pay alabileceklerdir.

Tasarladığımız kuruluş aslında bir çeşit sendikadır. Türk, Yunanlı, Fransız, İngiliz; Avusturyalı, İtalyan, Alman, Rus vs. gibi tüm ilgili taraflardan oluşacaktır. Sendika, alacakların miktar oranında, yukarıda sıraladığımız reformları yapmakla görevlidir. Çalışmalarını Türk hükümetinin askeri denetimi altında yapacaktır. Önce, ilk denemeler için bir yöre seçilecek ve orası sivil bir yönetim gibi yönetilecektir. Şurası açıktır ki, koca bir ülkeyi bir çırpıda düzeltmek elbette düşünülemez.

Örneğin, başlangıç uygulamaları Kıbrıs'ta veya daha önemsiz diğer takımadalardan birinde başlatılabilir.

Kıbrıs adasını ele alalım: oldukça verimli bir yerdir. Şu andaki geliri 2 milyon kadar olmakla birlikte vergi tahsildarlarının ellerinde kalanlarla, dinî amaçlar için ayrılan malların gelirleri de hesaba katılırsa bunun 3 milyona çıkması işten bile değildir.

Adanın ekilebilir alanlarının kadastrodan geçirilerek büyük birimler halinde belli başlı mal sahiplerine verilmesi gerekir. Kumpanya burada kurulunca, işyeri olarak şimdi boş duran binaları kullanabilir. Sonra da eşit ve adil şekilde vergi toplamaya başlayabilir.

Kumpanyamız Türkiye'ye adanın şimdiki geliri olan 2 milyonu ödeyebilir. Ek olarak elde edileceği umulan 1 milyonluk gelire kar-

şılık da (ki bu gelirin bugün borsadaki kayıtlara göre nominal değeri 3-4 milyon franktır) alacaklar 20 milyondan vazgeçebilirler.

Yalnız bir şartla; kumpanya 3-4 yüz bin hektarlık sözkonusu araziyi ve kendine verilecek binaları satma, başkasına kiraya verme veya herşeyi göze alıp işletme hakkına sahip olmalıdır. Buna karşılık, ekime açılan her hektar başına, yine miktarı sonradan saptanacak belli tutardaki nama yazılı borç senedinden vazgeçilebilir, Türk hazinesine, bütün bu mallar için, diğer vatandaşlar gibi vergi verilebilir.

Kumpanyanın ayrıcalıkları en az 24 yıl sürmelidir. Kıbrıs gibi, son isyandan çok ızdırap çeken Girit adası da aşağı yukarı aynı değerlere sahiptir ve istenirse benzer koşullarla, orası da işletilebilir.

Projemiz 24 yıl uygulandıktan sonra da, kumpanya malî yönetimi Türkiye'ye geri vererek, elde ettikleri mal-mülklerin işletilmesi konusunda, yöre vatandaşları ile aynı koşullara tabi olmaya başlar.

SONUÇ

İşte bize göre, şarkın mali ve siyasal sorunlarına akılcı bir çözüm, ancak böyle bulunabilir. Başkalarından da destek alan, Balkanlardaki tüm Avrupalı halkların sonu gelmez hak istekleri karşısında, şimdiki statükoyu bundan böyle sürdürmek olanaksızdır. Eğer bu böyle giderse çok kan dökülür. Türkiye bundan çok şey kaybeder. Diğer devletlere gelince, onlar da gerçekte pek az şey kazanırlar. Hele, bağımsızlıkları için savaşım verdiklerini zanneden isyankâr eyaletler, bunlar olsa olsa yalnızca «efendi»lerini değiştirebilirler.

Bilmiyoruz, acaba Türk hükümetinin bu olup bitenlerden yeterince haberi var mı? Çizeceği yol Türkiye'nin belki de Avrupa'nın yazgısını belirleyecektir. Talih kendisine son bir fırsat daha vermiştir. Eğer elini çabuk tutar ve gerektiği ölçüde temkinli ve enerjik davranırsa, müslümanlık dünyasını kurtarabilir. Ancak kaderci görüşten ve dinî uyuşukluktan kurtulmazsa, endişeli ve kararsız biçimde, ne istediğini iyi bilmeyen hükümetler ve yarım yamalak önlemlerle sorunlara çözüm ararsa ve kâh büyük bir devletin, kâh ötekinin peşine, gözü kapalı katılmaya devam ederse, o zaman herşey bitmiş demektir.

GENE KÖYLÜLÜK, GENE KÖYLÜLÜK
-- Boğaziçi ve ODTÜ Tartışmaları Hakkında Kişisel Notlar –

Halil BERKTAY(*)

Türkiye'de köylü meselesi konusunda 1960'ların ortalarından bugüne dek cereyan eden tartışmalarda, bir akım, tarımımızın hızla kapitalistleşmekte olduğunu veya daha şimdiden kapitalist bir karakter kazanmış bulunduğunu ısrarla savunageldi.

Bu görüşe bakılırsa, pazar ekonomisi (gerek dünya pazarı, gerekse iç ticaret ve yerli şehirler) ile eklemleşme, kırsal bölgelerimizi çok yoğun bir iç kutuplaşmaya uğratıyordu ve süreç, birkaç yıllık bir gelecekte bütünüyle tamamlanacaktı. Üstü örtülü biçimde neoklasik iktisattan ödünç alınan bir yaklaşıma göre, tarımsal «işletme»ler, kavramsal olarak herhangi bir sanayi işletmesi gibi tahlil edilebilirlerdi. Bu «işletme»lerin az topraklı ve yetersiz sermayeli olan küçükleri, ancak geniş ölçek üzerinde kullanılabilir ve bölünmez olduğu iddia edilen ileri tarım teknolojisini kullanamamaya, modern girdilerden yararlanamamaya, dolayısıyla büyüklere kıyasla mutlak surette daha verimsiz kalmaya mahkûmdular. DP ve AP iktidarlarının «Türkiye tarımının sorunu, cüce işletmelerin verimsizliğidir; bunları tasfiye etmeye ve konsantrasyonu sağlamaya ihtiyaç vardır» diye özetlenebilecek felsefesinin gerekçeleriyle buluşan bu anlayış, pazara ve ticarete açılmanın, küçük üretimin hızla farklılaşması yoluyla, küçüklerin elenmesine, büyüklerin ise daha da büyümesine yol açacağını öngörüyordu. Rekabete dayanamıyan küçük işletmecilerin kısa zamanda topraklarını ve diğer üretim araçlarını yitirerek işçileşmeleri, rekabetten zaferle çıkan büyüklerin ise düz bir çizgi üzerinde yukarı tırmandıkça topraklarını ve sermayelerini arttırdıkları gibi ücretli işçi kullanımına geçmeleri, böylece bir yanda kâh tarımda kalan, kâh şehirlere göçen kabarık bir proleterler yığını ile diğer yanda bu proleterler yığınının tarımda kalan kesimini istihdam eden kapitalist çiftçilerden oluşan bir tarım yapısının ortaya çıkması, söz-

(*)Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Asistan.

konusu evrimin kaçınılmaz olmakla kalmayıp yakın vadede gerçekleşmesi beklenen nihaî noktası sayılıyordu.

Aslında andığımız teori, burada aktardığımız en ince ifade biçiminden çok daha kaba alt-tezlerle de örülmüştü. Örneğin pazara açılma ve üretici güçlerin gelişmesi ile kapitalist üretim ilişkisinin yaygınlaşması arasında çok kısa bir zaman fasılasının yer alacağının kabul edilmesi, bazı yorumcuları, meta ekonomisi ile kapitalizm ya da modern girdi kullanımı ile kapitalizm arasına doğrudan eşit işareti koymaya kadar götürüyordu. Bu doğrultuda kaleme alınan incelemelerde, üretim ilişkileri hakkında dolaysız tesbitler yapmaksızın sırf tekniğin durumunu inceleyip üretim ilişkilerinin ne olduğu hakkındaki önermeleri buradan türetmek, örneğin aile emeğine dayalı orta ve zengin köylü topraklarını «bu kadar modern girdi kullanıyorlarsa herhalde kapitalisttirler» gibi bir mantıkla değerlendirmek, topraksız veya az topraklı köylü ailelerinin bütün içindeki oranını ise kestirmeden ücretli işçiliğin toplam kırsal nüfus içindeki oranına dönüştürmek gibi önemli teori ve yöntem hatalarına çokça rastlanıyordu.

Tipik örnekleri arasında Kerim Aksu'nun, Oya Baydar'ın, Özlem Özgür'ün, Oya Silier'in, Oktay Varlıer'in yapıtlarını sayabileceğimiz bu yaklaşım, on yıl kadar varlığını koruduktan, akademik tarım ekonomisi öğretimini de belli ölçülerde etkileyebildikten sonra, şimdilerde adamakıllı sarsılmaktadır. Gitti... bitti... çözülüyor... toptan işçileşiyor... ortadan kalkıyor... hattâ kalktı denilen köylülük, 20-25 milyonluk bir kitle olarak el'an karşımızda duruyorsa; TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası'nın ilkini DESTEK ile birlikte düzenlediği 21-26 Nisan 1980 ve 24-25 Mart 1981 tarihli «Tarımsal Kalkınma Kongreleri»nin her ikisi, küçük üreticiliğin dayanıklılığı ve hayatiyetinin, üstelik cüce denilen işletmelerin Türkiye'nin şu anda en dinamik sektörü olan tarımdaki gelişmeye katkıda bulundukları gerçeğinin çeşitli konuşmacılar tarafından kuvvetle vurgulanmasına sahne oluyorsa; örneğin Murat Karayalçın'ın gözlediği şekilde, «gelir ve toprak dağılımlarındaki eşitsizliğin giderek artmasına karşın, küçük üreticilerin varlıklarını sürdürebiliyor olması», «son 20 yılın toplumsal açıdan en önemli olayı» ise ve «pazar için üretim yapabilen 20-200 dönüm büyüklüğündeki işletmeler, 1963-1973 yılları arasında,... toplam tarımsal haneler... ve... toplam işlenen toprak içindeki yerlerini koruyabilmiş» bulunuyorlarsa; Korkut Boratav'ın ifadesiyle, «...özel-

likle çağdaş azgelişmiş ekonomilerde [bu arada Türkiye'de], kapitalist üretim ilişkisinin tarım yapıları içindeki payında evrensel bir eğilim olarak belirgin bir genişleme, zaman içinde nadiren gözleniyor»sa, Türkiye tarımının kapitalistliği tezine en önemli darbeyi her şeyden önce hayat indiriyor demektir.

Pratik yanlışlama, yeni teorik arayışları da tabii beraberinde getiriyor. ODTÜ öğretim üyeleri Çağlar Keyder, Bahattin Akşit, Tosun Arı anlı ve diğerleri tarafından yürütülmekte olan «Paths of Rural Transformation» araştırma projesi, Türkiye köylerinin bir sayım ve bölümünü yapmak iddiasında olmaksızın, çeşitli bölgelerden seçilmiş belli köy tiplerini içten çözümleyerek, dünya pazarına açılma sürecinde 1950'lerde meydana gelen sıçramadan bu yana kapitalistleşmeye giden düz evrimin neden gerçekleşmediğini ve ne gibi alternatiflerinin ortaya çıktığını modelleştirmeye çalışıyor. Kapitalizmin sosyo-ekonomik kuruluş içindeki genel hakimiyeti ile (belli bir sektörde) kapitalist üretim ilişkisinin yaygınlık derecesi arasında doğru bir ayırım yapan bu araştırmacılara göre, ülkemizde gözlenen köy tipleri başlıca üç kümede toplanabilir. Birinci kümede, nisbeten prekapitalist rant-toplayıcı ağalıktan tarım kapitalistliğine geçiş çizgisinin çeşitli momentlerindeki büyük toprak sahipliğinin görüldüğü köyler; ikinci kümede, nisbeten fazla birikim yapabilen «kulak» tipi unsurlardan oluşan köyler; üçüncü kümede ise, kayda değer bir birikim yapamayan küçük üretici köyleri yer almaktadır. İkinci ve üçüncü kümeler toplamının (büyük çoğunluğu üçüncü kümede olmak üzere) Türkiye köylerinin belki yüzde 95-99 kadarını teşkil edebileceğini üstünkörü bir tahmin düzeyinde öne süren; ancak, 1960'ların ikinci yarısında ziyaret edildiklerinde tarım kapitalistliği yönünde gelişebilecekleri izlenimini vermiş bulunan bazı köylerin bile 1970'lerin sonlarında ikinci veya üçüncü kümede boy gösterebildiklerine dikkat çeken Keyder, bu duruma neden olarak, köy yapısının iç kutuplaşma dürtülerini zayıflatıcı kollektivist direncini, makinalı tarım teknolojisinin aslında pekâlâ kiralama yoluyla bölünebilir olmasını, ücretli işgücünü yönetmenin aile emeğini yönetmekten çok farklı bir organizasyon ve alışkanlıklar gerektirmesi sonucu özellikle «kulak»lıktan tarım kapitalistliğine giden kesintisiz bir geçişin bulunmamasını, vb. gösteriyor. Küçük üreticiliğin hayatiyetinin tarımın kendi (sektörel) karakterindeki kaynaklarına yönelik bu açıklamaları, Korkut Boratav'ın «köylülüğün kapitalizmle bütüncül uzlaşması»na ilişkin

teorik çalışması tamamlıyor. Boratav, piyasada fiyat-alıcı durumunda bulunan küçük üreticinin, mutlak rantı satış fiyatlarına katamadan sadece ortalama maliyeti içeren fiyatlarla mahsulünü elden çıkarmaya razı edilebilmesinin, sanayideki kapitalizm ile tarımdaki küçük üretim arasında işlevsel bir uyum sağladığı kanısındadır.

Bana kalırsa bütün bunlar, köylülüğün oldukça uzun bir tarihî dönem boyunca bizimle birlikte olmaya devam edeceğini düşündürüyor. Türkiye toplumunda sosyo-ekonomik dönüşümlerin yaratılmasına katkıda bulunmak istiyorsak, bu köylülük olgusunu ne kâğıt üzerinde yok sayabilir, ne de karşımıza alabiliriz. Biricik çözüm, köylülüğü köylülükle birleşerek değiştirmektir.

★

1 Nisan'da İstanbul'da, Boğaziçi Üniversitesi Köy ve Kooperatif Kulübü'nün düzenlediği «Türkiye'nin Tarımsal Yapısı» konulu bir söyleşide olsun, aynı hafta içinde **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** kitabı üzerinde ODTÜ Ekonomi Bölümünde yapılan bir «atölye» çalışmasında olsun, söylemeye çalıştıklarım (şüphesiz düzeltmeler ve eklerle) aşağı yukarı bunlardı. Bu özet, Boğaziçi'nde esas tebliğci olarak bulunan Çağlar Keyder'in, «Paths of Rural Transformation» projesinin ön-sonuçlarından giderek yaptığı sunuşun güzelliğini pek az yansıtabiliyor. Keyder'in, küçük üreticilerin iç kutuplaşması yoluyla kapitalizmin tarıma hızla sirayet edeceği yolundaki analizi, genel olarak Marksizm'e maletmeyip «İkinci Enternasyonal'den türeyen» bir bakış açısı saymasının, her bakımdan çok anlamlı ve yerinde olduğu kanısındayım. Tartışma bölümünden diğer bir örnek olarak, Keyder'in 1950'lerdeki iç-dış koşullar ilişkisi hakkında Asaf Savaş Akat'a verdiği yanıtı da aktarmak isterim. Akat, Çağlar Keyder'in 1950'lerdeki (tarım açısından elverişli) dünya konjonktürünün rolünü fazla abarttığını, tâyin edici etkinin Demokrat Parti'nin «genişleyici, Keynesyen politikalarından» kaynaklandığını öne sürmüştü. Keyder'e göre ise, DP'nin bu «genişleyici, Keynesyen» politikalarını dünya durumundan ayırıp, «dış konjonktür farklı da olsaydı bu iç politikalar aynı (tarımsal dönüşümü hızlandırıcı) sonuçları doğururdu» demek olanaksızdı. Esas mesele, ABD'nin, istikrarlı hegemonya kurduğu bir dönemde, o siyasi denetim sayesinde geri alacağından emin olduğu bir artığı, kendi periferisine «yardım», yüksek

tarım fiyatları, vb. biçimlerinde pompalamasıydı. Demokrat Parti gibi iktidarların «genişleyici» politikaları, işte bu «global Keynesçiliğin» genel çerçevesi içinde yer alıyordu. Şimdiki kriz ile, bu dönem artık kapanmış bulunmaktadır! Bu İstanbul panelinin, Ortaçağ Türk toplumunun niteliği (feodal mi, Asyatik mi olduğu), Demokrat Parti hareketinin ve «1946 ruhu»nun değerlendirilmesi, önümüzdeki dönemde köylülüğe nasıl yaklaşılabileceği gibi noktalardaki görüş ayrılıklarına karşın, üç konuşmacı arasında nisbeten geniş bir görüş birliğini yansıttığını söylemek, sanırım yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda ben, Çağlar Keyder'in «bugün bir toprak reformu esas olarak Güneydoğu Anadolu için geçerlidir, çünkü sadece orada **köylünün aşağıdan yukarı bir toprak talebi** vardır» şeklindeki sözlerini de, toprak reformunun sırf Güneydoğu Anadolu için geçerli olduğu yolundaki bölümünü tartışmaya açık görmekle birlikte, bu konuda köylünün talebini esas almak ve reformu yukarıdan bir ihsan olarak değil, aşağıdan yukarı bir kitle hareketi olarak düşünmek gerektiği fikrini içerdiği için, «görüş birliği»nin kapsamı içinde sayacağım.

ODTÜ'deki toplantı hakkında ise, içimde tuhaf bir his var ve bunu açıkça söyleyeceğim. Bana öyle geliyor ki bir kısım meslekdaşlarımız, en azından geçmişte Türkiye tarımını «kapitalist» veya «hızla kapitalistleşmekte» diye nitelemeye çok yatkın oldukları halde, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** ile canalıcı noktalarda tartışmayı göze alamayıp önemli ölçüde susmayı tercih ediyorlar. Yazar, kitabının geniş bir sunuşunu yaparken, kapitalist üretim ilişkisinin esas olarak ücretli işgücü ile sermayenin karşı karşıya gelmesi ve bir arada bulunması demek olduğu; kiracılığın kâh kapitalist, kâh küçük üretimsel, kâh yarı-feodal bir çerçeve içinde yer alabileceği ve dolayısıyla çok çeşitli damgalar taşıyabileceği; köylülüğün bu tür bir ilişkideki konumunun, büyük ölçüde global ve yerel kuvvet ilişkilerine bağlı bulunduğu; tefeci-tüccar sermayesinin kapitalizmde, sırf dolaşımda rol oynamasına karşılık, küçük üreticilikte, üretime içsel bir işlev kazandığı; borçlanmanın genellikle salt parasal biçiminin algılanmasının, faizciliğin (ve dolayısıyla köylülük ile tefecilik arasındaki çelişmenin) olduğundan daha az yaygın görülmesine yol açtığı; birikimin varlığı veya yokluğuna göre, küçük meta üreticilerinin (Shanin'in «çiftçi» ve «köylü», Keyder'in «kulak» ve «küçük üretici» diye adlandırdığı) iki kategorisini ayırdetmek gerektiği; büyük toprak sahipleri-zengin köylüler-orta köylüler-yoksul köylüler-tarım pro-

letaryası şeklindeki beşli ayırımın her ne kadar bazılarına kaba ve naif gözükse de aslında gerçeğe tekabül ettiği ve çok iyi iş gördüğü gibi noktaları tekrar tekrar vurguluyor... Buna karşı bakıyorsunuz, geçmişte kapitalizmi kâh modern girdi kullanımına, kâh pazar ilişkilerine indirgeyerek küçük meta üreticilerini toptan «kapitalistleştirmiş» bulunan araştırmacılar, şimdi kapitalist üretim ilişkisinin tanımı konusundaki kavramsal ayrılığa hiç değinmiyorlar. Bunun yerine, kendilerini «tarımsal dönüşümün karmaşık biçimlerinden herhangi birini mutlaklaştırmamak gerektiğini» (peki ama siz, kapitalist işletmeciliğe geçişi mutlaklaştırmamış mıydınız?) veya «küçük üreticiliğin yokolması tahlilinin bir perspektif meselesi teşkil ettiğini, küçüklerin hızlı mı, yavaş mı tasfiye olacağının ayrıntıda kaldığını» (çok su götürür; bu «tasfiye»nin yavaş işlediği dönem, geçişsel sayılamayacak kadar uzun boyutlara ulaşıyor!) söylemekle sınırladıklarına, ya da küçük üreticilik genel kategorisi içindeki «çiftçi» / «köylü» (Çağlar Keyder'in ikinci/üçüncü kümeleri) ayırımını «kapitalistlik» / «köylülük» ayırımına dönüştürmek şeklindeki bir anlam kaydırmasının yollarını yokladıklarına tanık oluyoruz. Bütün bunları bir ben mi yadırgıyorum acaba?

Bu kısa notun, en azından yukarıda değindiğim otoritelere kıyasla kuşkusuz daha kolay bir hedef meydana getireceği için, düşüncelerin net ve köşeli konulduğu sağlıklı bir polemiğe yardımcı olacağını umuyorum.

İKİ MEKTUP HAKKINDA YAYMANLIĞIN NOTU

8 Haziran 1981 tarihinde Toplum ve Bilim'*e iki mektup birden geldi. Biri Türk Dr. Ümit Hassan' dan, diğeri Arjantinli Eduardo Astesano'dan. Her iki*si *de sosyal bilimci.*(*)

Aynı gün ayrı insanlardan gelen mektuplar insanı şaşırtmaz ama, aynı gün, ayrı insanlardan, aynı konuda ve aynı sonuçla hitam bulan mektuplar almak bir tuhaf geliyor. Bu yargı belki de bizim yanılgımız, ola ki ayrı insanlar ayrı konuları işlemişlerdir. O vakit bağışlansın, okuyucu okuyup karar verdikten sonra.

(*) Her iki sosyal bilimcinin belli başlı eserlerini zikretmekle geçiştiriyoruz:
Ü. Hassan, **Ibn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1977.
E. Astesano. **Historia ecolojica y social de la humanidad**, Casteneda Universidad Vol I, II. 1979.

«HÜRRİYET, EŞİTLİK, KARDEŞLİK» ÜZERİNE MEKTUP

Ümit HASSAN(*)

Mektup, **ihmâl edilen'i** bir kez daha, ikincil kalemle vurguluyor. O kadar. Ama, ihmâl'in (hele meselâ asker ocağında boynubüküklük kalmanın) panzehiri «mektup»tur.

Önce kitap okuyalım:(1)

«STAMM,(2) DOĞAL TOPLULUK; TOPRAĞIN KOMÜNAL TESÂHUB(3) (MUVAKKAT) VE KULLANIMININ ÖNŞARTI OLARAK ORTAYA ÇIKAR, SONUCU DEĞİL.»

Devam edelim:(4)

«Emek süreci yoluyla **gerçek sahip olma**(5) bu önşartlar tahtında belirir, ki bunlar, emek'in bizâtihi **ürün**'ü değil, onun doğal ya da **kutsal**(6) önşartları olarak bulunurlar.»

(*) A.Ü. S.B.F. Öğretim Üyesi.

(1) **Grundrisse**, Nicolaus çevirisi. Penguin, 1973. 472. Altı metinde çizili.

(2) Geniş anlamda; köken-topluluk, kandaşlık (**kinship**) topluluğu, **gens**, giderek kabile.

(3) «**Appropriation**» için en iyisi galiba «**tesâhub**». Akla «edinim» geliyor ama, «**tesâhub**» iyi karşılıyor. («Elkoyma», sınıflılığa geçiş ve sonrası için düşünülebilir, ortak mülkiyetin oluşumu için fazla 'zor' içeriyor; terim burada en küçük bir 'zor' imâını bile kaldırmaz.) Hele komünal gelenek kalıntılarını bırakmayan 'Osmanlılık' başlangıcında timarlının «sahib-ül arz» olduğu hatırlanırsa... Malûm. «sehâbet-sâhib olma , toprağı korumak, kullanmanın sonuçlarını gözetmek, üretimde tutmak'la ilişkili olarak terimleşmişti. Toprağın özel mülkiyet kıskacına düşürülmesi boyunca, «sehâbet» anlam değişikliğine uğrayarak «mülk edinme»ye dönüşmüştü. Yoksa, aslında, toprağın sohibi Allah'tan başka olabilir mi?

(4) Aynı yerde, Altı metinde çizili.

(5) «Gerçek [anlamda] sahip olma». Görülüyor; önce, «sahip olma»; sonra, «gerçek sahip olma». Ancak ikincisi «elkoyma»ya gidişe denk düşüyor.

(6) «**Kutsal**», hattâ «**Tanrısal**» («**Divine**»). Demek ki, biraz önce toprağın Allah'tan başkaya ait olamayacağını söylerken pek de konu dışına çıkmamışız...

Komün'ün toprakla sistemli ilişkinin önşartı oluşu, sadece (ve sadece) tarım ekonomisinin önşartının komün olduğu şeklinde anlaşılmaz; komünün bu niteliğini (önşart oluş keyfiyetini) bir **tarım** önceliği ve/veya belirli bir tarz **üretim** önceliği, hattâ(8) **ekonomi** önceliği olarak kavramak, önemli bir derstir; oysa, asıl ders şurada: Toprakla sistemli ilişkinin **öncesinde yer** alan tarzların, nisbî geç dönem olarak çoban ekonomisinin (özellikle savaş-ekonomisiyle,(9) fetih-yağmayla(10) beslenen ekonominin) ve tabiî ki çoban ekonomisinden evvelki tarzların «ÖNŞART» olma keyfiyetini âdeta «yaşamış olma»ları (önşart oluş keyfiyetine daha yakından intibak etmeleri), bir bakıma, «kutsal» önşartlarla ekonominin örtüşmesi (tedahülü); geçiş dönemleri kalıntılarının tek tek somutluklarından objektif-dinamik bir idrâkle soyutlama düzeyine varılmasını, böylelikle, komünün çözülme süreci tanımlamalarının yapılmasını mümkün kılar. Çoban ekonomisi ve öncesi, öntarihin ve tarihöncesinin somutluklarından soyutlamaya varabilmenin alanı olur, bu dönemler verileri itibariyle objektif «açıklayıcı dönem(ler)» niteliği kazanır. Kısacası, önşart niteliğinin ipuçları, çoban ekonomisinin (ve öncesinin) somut tarihteki tek tek komünal örgütlenme çözülmeleri gelişiminin araştırılmasıyla daha iyi yakalanabilir. Teorik düzeyde, «Avcı,

---

(7) Aynı, 473.

(8) «Hattâ» deyişimiz, üretim sürecinde «üretim»siz «iktisadiyat» düşündüğümüzden değil. Ekonomi'nin terimleşmesinde yatan kapsayıcılıktan. Eksi-ekonomi (olmayan özel ekonomik form) bizâtihi iktisadî bir olaydır; iktisadî yapıdadır, öyle sonuç verir. «Negatif ekonomik öge»nin **temelde** yeralışı yoluyla tarih öncesinde **doğayı kavrayışın,** düşük (aşağı) [seviyedeki] ekonomik gelişmeyi etkileyişi, şartlandırışı ve hattâ onun **sebebi oluşu** hakkında bkz: «Engels'ten C. Schmidt'e 27 Ekim 1890», **Selected Works,** III, Progress, 1977, 493.

(9) Savaş'ın komünal emek-iş oluşu için bkz.: **Grundrisse,** 474. Doğal-olarak-beliren toplulukların savaş-işi'yle ilişkisi konusunda 490'dan başlayarak özellikle 491.

(10) **Alman İdeolojisi,** Hilâv çev., Sosyal yay., 42-43. «Fetih olayları»nın değerlendirilmesi, «Barbar bir halk tarafından eski bir medeniyetin yıkılışı ve yepyeni bir yarının teşekkülü», «Bizans ve Türkler» örneği, «alâlade ekonomik sebeplerin gösterdiği etkinin yanısıra talan etme [nin etkisi]» için bkz.: (yine) 42-43.

çoban toplumlarda ortak mülkiyet[in] insan emeği dışında ve önünae, insan topluluğundan [doğduğunu]»([11]) unutmadan.

«Komünün önşart oluşu»ndaki nitelik dolayısıyla, «insan»ın **gens** örgütlenmesinden başlayarak sürüp giden serüvenini izlemek kendini görev zorunluğuyla ortaya koyuyor. Zorunluluk, teorik bir esasta odaklaşmakta: Hangi araştırma-inceleme-kavrama-soyutlama-açıklama düzeyidir gerçekten «temel»e temel olan? Hemen cevaplamak gerektir: **Üretici güçler.** Üretim öncesinden başlayarak, beşer gidişinin ilk'ten en sona bütün şartları ancak üretici güçler düzeyinde ele alınarak («güç» - «ilişki» diyalektiğiyle) billûrlaştırılabilir. Metod, bunu gerektirir; çünkü veri zamanda önceden mevcut olarak kendini teslim eden (pasif) ve zamanla insan topluluğunda belirginleşen tüm aktif «şartlar» değiştirilerek taşınır. Başta 'teknik' olmak üzere üretici güçlerle beliren diyalektik bütünselliğin bir ân dışına kayılması, üretici güçlerin tümünün ele alınması gerekliliğinden bir ân uzaklaşılması hâlinde başvurulacak bir temel yapı - üst yapı ayırımı, bu ayırımı teorileştirenlerin pek uzağına düşmek demektir.

İmdi, gens örgütlenmesi acep nerdedir, arş-ı âlâ'da mı, yoksa, (benzetmek gibi olmasın, «Hani şûrâlar?» diyenlere karşı verilen cevaptaki gibi) «Ayağınızı kaldırın!», orada mı duruyor? Ulemâ arasında (özellikle «Batı»da) bu soruyu «yanıt»larken, «Yukarıya bak, orada», «Hayır, aşağıya bak, alt tarafta» şaşırtmacaları arasında saman altından su yürütenlerin en habîsi, «Sakın dışarda biryerde olmasın, bahçeye falan bakalım»cılar. Bilim, kendi gücünden (metod), kendi bilgisinden (teori: üretici güçler) soyulur sözde pehlivan-

---

(11) «Ortak Mülkiyetler Birliğinin Şeması» özetinde H. Kıvılcımlı cümlesine şöyle devam ediyor: (**Toplum Biçimlerinin Gelişimi**, 1970, 89:) «Tarım keşfedilir edilmez ortak mülkiyet, 'emek içinde gerçekleşir'. Ondan önce, ortak mülkiyeti üretim yönetmez, tersine üretimi ortak mülkiyet yönetirdi. Tarımla birlikte ortak mülkiyet, üretmen'in doğrudan doğruya etkisi altına girer. Onun için, ister istemez, ortak mülkiyet, üretimin gelişimine uyarak bir sıra değişikliklere uğrar. Avcılık ve Çobanlık düzenlerinde ortak mülkiyet hüdayinâbit idi. Gelgeç ve oynak ilişkilere dayanıyordu. Tarım üretiminde toprak, birden bire hem SÜREKLİ, hem yerleşik olan başlıca üretim aracı hâline gelmiştir. Böyle bir düzende yeniden üretilen ortak mülkiyet, insan emeğinin ürünü durumuna girer. Onun için de, emeğin ve üretimin kesin etkisinden kurtulamaz.»

lıkla kaçak güreştirilirse meydan eloğluna kalır. Üretici güçler, denildi. O üretici güçler ki, **Alman İdeolojisi**'nden beri kitaba geçmiş.([12]) «Noksan» aramalardan tutun, en sinsi «karikatürleştirme» çabalarına kadar her türlü skolastik - metafizik çıkışlı gevezeliğe kesin cevap, üretici güçler bütünselliği içerisinde, ortak mülkiyet kökenli aksiyonun, insan üretici gücünün «güc»ü ortada.([13]) Ama olaylar karşısında ârızî, üslûb'da mecazî, «farelerin kemirici eleştirisine terk», 130-140 yıl sonra neredeyse ilke olarak benimsenecek. Günümüzde «farelerin eleştirisine terk», sadece «farelere terk» anlamına gelmiyor, asıl, orasından burasından kemirmeleri için farelere terk anlamını taşıyor.([14])

Demek ki, «hayat denilen kavgaya düşen» insanı, insan-topluluk ya da topluluk-insanı'nı (aksiyon → birlik → aksiyon → katmanlaşma / parçalanma → aksiyon → birlik sürecinde) maddî temeller dışarısında bırakmanın «mümkünü yoktur». Sorun şurada; teorik kavramlaştırmanın ilişkili/değişken biçimlerinin algılanmasında noksan kalındığında bütünsellik gözden kaçırılır. **Alman İdeolojisi**'nden 1880 sonrası mektuplarına giden yolun tek bir yol olduğu unutulur.([15])

---

(12) Bütün'e bakmak gerek. Ancak ilk ağızda bkz.: «Tabiat ve Coğrafya» için, (Hilâv çev.) özellikle 38, (ve) 51 not 1; 61 not 1'in devamı. «Tarih» ve «tarihî ilişkinin nesilden nesile geçişi»nin maddî temelle bütünleşmesi için, 70 vd. «Teknik» için biryerlere bakmağa gerek yok herhâlde.

(13) Kollektif aksiyon: «**ZUSAMMENWIRKEN**». Zusammenwirken, bütünselliğiyle kavrandığında. (hattâ «ham» çeviri olarak bile) sınırlı bir «co-operation» yada «işbirliği» karşılığına sığdırılamaz. Zusammenwirken, kollektif aksiyon, toplu eylem'dir. Kavramın yer aldığı metin bölümü ve bazı çeviriler için bkz.: **Die deutsche Ideologie, Gesamtausgabe** 1/5, 18-19. (Ed.) T.B. Bottomore-M. Rubel, **Selected Works in Sociology and Philosophy**, Penguin, 1963, 77. **L'Ideologie allemande** (présentée et annetée par G. Badia). Edition Sociales, 1968, 58. **Alman İdeolojisi**, çev., S. Hilâv, 53-54; S. Belli, 59. Ayrıca bkz.: Bottomore-Rubel, 228; Badia, 62; Hilâv 60-61.

(14) Nitekim, tipik bir örnek: Jacques Milhau nâm «sunucu»nun «kemirgen» tavrı için bkz.: **L'Ideologie allemande**, Edition Sociales, 1975.

(15) «En büyük üretici güç devrimci sınıfın kendisidir» (**Felsefenin Sefaleti**, Progress. 1966, 151) hükmünün de irdeleneceği bir sergileme 'son sözler'e (son mektuplara) dek sürdürülebilir. Murad edilen mehazlara yaslanma rehâveti değil: 1846'dan 1894'e giden yolda ,kavrayış-kavratış'ta değişiklik olmadığını içe sindirmek. Yeri gelmişken, «Engels'ten W. Bor-

«Modern sosyal sistemin içerisinde bulunduğu buhranın sona ermesi [sistemin] ortadan kalkmasıyla mümkün olabilecektir; bu da, modern toplumların komünal mülkiyetin «arkaik» bir örneğine dönmesiyle gerçekleşecek; çalışması Washington yönetimi tarafından desteklenen, ihtilâlci eğilimlere sahip olabileceği konusunda hakkında hiçbir şüpheye düşülmeyen Amerikalı bir yazarın dediği gibi, modern toplumların yöneldiği 'yeni sistem, arkaik sosyal örneğinin canlanışı olacaktır'.([16])

Adı geçmeyen Amerikalının, Lewis Henry Morgan'ın (**Ancient Society: Kadîm Toplum**'undaki) deyişiyle, «Yönetimde demokrasi, toplumda kardeşlik, haklarda eşitlik, genel eğitim toplumun gelecekteki yüksek aşamasının başlangıcını gösterecek... Bu, antik **gens**'lerdeki **hürriyet, eşitlik ve kardeşliğin, yeniden** — ama üstün bir biçimde canlanışı olacak.» **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**'nin son cümlesi bu cümle; öyle bir son cümle ki, söz Morgan'a bırakılmış,([17]) «mes'ele»nin özetinin özeti için, tıpkı Vera Zasulich'e hitaben kaleme alınmış olduğu gibi.

---

gius'a, 25 Ocak 1894»te (**Selected Works**, III, 502-504: bu ünlü mektubun, uzun süre, Starkenburg'a hitâben kaleme alındığı sanılmıştı, oysa, bkz.: aynı yerde, not 299, 544-545) ifâdesini bulan bütünsellik gözden hiç mi hiç kaçırılmamalıdır. Gerçekten de, mektup, toplum tarihinin belirlendirici, ekonomik temeli olarak teknik, coğrafya, gelenek; dışarıdan çevreleyen ortam güçlerini özetle değerlendirmektedir. Öntarihin ve tarih öncesinin yeterince bilinmezliğinde de, Morgan'la birlikte (nisbî) bilgi birikiminin mümkün kıldığı gens-aile-mülkiyet-devlet çözümlemelerindeki «sıçrama» sırasında da metod, METOD'dur.

(16) «Marx'tan Vera Zasulich'e, 8 Mart 1881», bkz.: Lawrence Krader, **The Ethnological Notebooks of Karl Marx**, Assen 1974, 87.

(17) Ailenin... Kökeni'nin «tek kişi»nin eseri olduğu ve «yarım kolan iş» edebiyatı -hâlâ- çeşitli imâ, telmih, gerdankırmalarla sürdürülmeye çalışılmakta. Marx'ın **Ancient Society** üzerine yarı steno küçük yazıyla sayfasına 600 kadar kelime sığdırdığı 98 sayfalık (basılısı 144 büyük sayfa) notları ve özeti için bkz.: Krader, aynı, 12-13, 25-27, 97-241.
Şu da belirtilmeli: Eski kabile sisteminin sosyal biriminin gens olduğunu Morgan kanıtladığında, Marx'ın aile'ye tanıdığı nisbî ağırlık, Niebuhr (bkz.: Ailenin... Kökeni, Somer çev., 225-226'daki dipnot) vd.'ni kaynak tutan tesbitlerini derhâl terketmiş olduğu ve Morgan'ın konu hakkındaki görüşünü kabul ettiği açık. Tekrar vurgulamak gerekirse, Marx'ın, komün'ün tarihsel ilişkilerinin (öncelik sorunun) ve temel birimi ortaya ko-

Velhâsıl-ı kelâm, mâlûm'u ilâm: Toplumu hem yaratan hem de onun tarafından yaratılan insan, devraldığı geçmiş dönem kalıntıları gelenek-görenek'lere göre, coğrafya ortamı doğrultusunda, elindeki teknik uyarınca bir kollektif aksiyon yürütür. Kısa sürede coğrafya'yı «yer ile yeksân eden», gelenekler'i değiştiren, insan aksiyonunun defalarca ve defalarca büyüyebilmesini mümkün kılan üretici teknik modern toplumun gidişinde «son söz»ü söyler. Tarihöncesine doğru gidildikçe([18]) teknik gelişimin yavaş olduğu dönemlerde, teknik yanısıra işleyen üretici güçlerin payının arttığı görülür.([19])

Hürriyet'in eşitlik'le varolduğu, eşitçe yaşandığı için de kardeş

---

yan verilerin tahlilidir sözkonusu olan. (Tanığa gerek var mı?... Her hâl ve kârda) Bkz.: H.M. Hyndaman, The Record of an Adventurous Life, New York, 253-254 Ayrıca, Marx'ın Ancient Society dışında Morgan okumuş olabileceği düşünülebilir. «Olay tanığı» için bkz.: Krader, 394: Chronik, 381.

(18) Bkz.: Kıvılcımlı, Toplum Biçimlerinin Gelişimi, özellikle 44-45, vd.

(19) Bu payın odaklaştığı gentilice örgütlenme, bilim dilini bile kendine çeker. Kısanın kısası bazı örnekler: (Ailenin... Kökeni, Somer çevirisi, 1977:) «kan bağları üzerine kurulu» (158); «özgür Atinalıya öylesine alçaltıcı görünüyordu ki... bu hâlâ gens'in eski zihniyetiydi» (159); gens'in hâlâ dipdiri olduğu... içgüdüsel biçimde halk milincinde yaşaması» (176); «gentilice içgüdünün dayanıklılığı» (179); «verdiği sözü tutmalıydı... gentilice örgütlenmenin başka bir tek izine sahip olmasaydı bile. bu parça gene de yeterdi» (184); «analık hukukunun anısı henüz silinmemişti»; «kadın ve kızların tutsaklık ve köleliğe düşebilecekleri fikri, Cermenler için tüyler ürpertici bir şeydir ve savaşta onların cesaretini herşeyden çok bu kamçılar; onlar kadında kutsal ve peygamberce bir şey görürler» (185): «[aşirette] ölüm cezaları, alçaklık, halka ihanet... için öngörülmüştür» (192): «[Fransa'nın kuzeyinde, İngiltere'de, Almanya ve İskandinavya'da] gentilice örgütlenme... kendisine zorla kabul ettirilen yozlaşmış biçim içinde bile, kendinden bir şeyler sakladı; ve en yakın çağa kadar, ezilen insanların elinde etkili bir silâh olarak kaldı» (202-203); «yiğit bir kuşaktı» (207); «Avrupa'yı gençleştiren onların özgül ulusal nitelikleri değil, yalnızca barbarlıkları gentilice örgütlenmeleridir»; «kişisel değer ve yiğitlikleri, özgürlük eğilimleri... demokratik içgüdüleri... gentilice örgütlenmenin belirleyici çizgileri» (238); «ezilen sınıfa... verilen... kaynaşma ve direnç aracı [:] barbar sistemleri»; «uygarlık yüzünden acı çeken bir dünyayı gençleştirme» (209). Vb... vb... vb...

olunan «arkaik dönem»in üstün düzeyde yaratılması, hürriyet-eşitlik-kardeşlik (kesintisizliğinde) ŞİÂR'laşır. Modern toplum gidişi de bu şiâr doğrultusunda olmak gerektir.

Mektubuma —şimdilik— son verirken, («iftihâr-ül ülemâ-il muhakkıkiyn» kuruntusu da taşısalar molla olmaktan öteye gidemeyen ilim müdde-i umumîleri de dahil) cümleye selâm ederim.

Karl Marx

GRUNDRİSSE

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ İÇİN
ÖN ÇALIŞMA

500 Lira

BİRİKİM YAYINLARI

Ankara Cad. Güncer Han 45/18; P.K. 538
Sirkeci/İSTANBUL

DOĞU'DAN VE BATI'DAN MELEZLENMİŞ GÜNEY AMERİKA

Eduardo ASTESANO

Uygarlığın İki Kültür Çevrisi

1. Latin Amerika'nın kökeni hakkında genel bir görüşle başlayalım: denilir ki, bu köken Avrupa'daki gibi anglo-sakson ve latinin bir kırmasıdır. Latin Amerika'nın ikili bileşimi doğru olabilir ama, bu anglo-sakson ile latin arasında değil, Doğu ile Batı arasında olmak gerekir.

2. Amerika, kutuptan kutuba, okyanusların sularını ikiye bölerken, pasifik binlerce yıldır onu Asya, Avrupa ve Afrika'dan yalıtmıştır. Fakat otuzbin yıl kadar önce Alaska'dan ve Pasifik'den gelen asyalılar kıta'ya sızmaya başlamış ve böylece Amerika, ilk kez, Doğu kültür çevrisinin yayılma alanına girmiştir. Ancak beşyüz yıldır ki Avrupa sömürgeciliği aracıyla Batı kültür çevrisi başat olmaya başlamıştır.

BİRİNCİ KURAL Amerika tarihinde Doğu'nun etkisini kabul etmektir.

3. Bu farklı iki kültürün üstüste yığılışı, aslında ikibin yıldır Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika arasındaki «toplumsal savaş»ın bir sonucudur. Hikâye biliniyor: ilk olarak greko-romalılar Orta-Doğu'yu fethederken bu «savaşı» başlattılar. Yüzyıllar sonra uzaklardaki güçlü Çin'den gelen göçebe süvariler Doğu Avrupa'yı işgal edip Germen'leri Roma üstüne sürdüler. Sonraları müslüman savaşçılar Afrika'yı zaptederek egemenliklerini İspanya ve Güney İtalya'ya kadar yaydılar ve Akdeniz'i bir müslüman gölü haline getirdiler. Bunun üzerine, kuşatılan Batı Avrupalılar Amerika'ya geçip yerli imparatorlukları yerlebir ettiler.

İKİNCİ KURAL olarak «Amerika savaşını» (hâlâ) Doğu ile Batı «toplumsal savaşı» içinde görmek gerekir.

Doğunun Toplumsal Dirliği(*)

4. İnsan nesli (yeryüzünde gelişen bu tükenmez kozmik ener-

(*) Sécurité'yi dirlik, sûreté'yi ise güvenlik olarak çevirdik; Dr. E. Astesano'nun geliştirdiği düşüncelere daha uygun bu kelimeler.

ji) mistiklere ve antropologlara göre milyonlarca yıl önce Asya, Avrupa ve Afrika üçlü kıtası üzerinde doğmuş ve zamanla ırklar ve diller oluşturmaya başlamıştır. Aslında Amerika, Alaska ve Pasifik adalarından kıtaya sızan Asyalıların gelişine kadar bu oluşumun dışında kalmıştır. Fakat onbin yıl önceden başlayarak Asyalıların bu kıtada yayılmaları sonucu kendi ekolojimizin bir sentezi olan **indoamerika** kültürü kurulmaya başlamış ve buna ilâveten, XVI. yüzyıldan sonra Karaipler'e ve Atlantik kıyılarına çıkan milyonlarca zenci de **afroamerika** kültürünün yerleşmesine önayak olmuşlardır.

5. Ancak, betimlenen bu Amerika, Doğu anaforunun getirdiği yalıtılmış bireyler demek değildir. Bu, insanoğlunun geçmişte yarattığı en büyük kültür hazinesi olan, karşılıklı yardımlaşma, yani «vermek için almak ve yeniden vermek» ilkesi üzerine kurulan bir topluluktur; öyle bir topluluk ki, Doğu kültür çevrisinde, **toplumsal dirlik** ve **ekolojik güvenlik** arasında bilinçli bir dengeyi kurabilen. Bunun örneklerini Çin, Moğol, Hint ve Afrika topluluklarında görüyoruz.

ÜÇÜNCÜ KURAL Doğu topluluğunu Amerikan topluluğunun anası olarak alma gereğidir.

6. Doğu topluluğu, ki buna eski Çin, Sümer, Mısır ve Hint imparatorlukları dahildir, toplumsal çalkantılara ve doğal afetlere karşı toplumsal dirliği sağlama yolunda birikime giderlerdi. Bütün bu imparatorluklarda «büyük adamlar» (bu terim aynen Sümercede var) bürokratları ve ruhbanları ile birlikte sosyo-ekolojik sentezi başarmayı bilmişlerdir ve toplumsal hayat ile evrene can veren güçler arasında dengeyi sağlayabilmişlerdir.

7. Üçüncü bin dolaylarında aynı kültürel çevri Maya, Astek ve İnka imparatorluklarında da ortaya çıkıyor. Bu imparatorluklar siyasi ve iktisadi olarak bağımsız olup, «büyük adamlar», bürokratlar ve ruhbanları ile kolektif olan emeği kullanıp, toprağın ekolojik niteliklerinden yararlanarak iktisadi artığı biriktirmeyi biliyorlardı.

DÖRDÜNCÜ KURAL şudur ki, Doğu «Kültür Evi», Güney Amerika «Kültür Evine» örnek olmuştur.

Batı Sömürgeciliğinde Özgürlük

8. Batı Amerika kıtasına, kendi özgün topluluklarını bireyci ve tecimci greko-lâtin hayat koşulları ile parçaladıktan sonra çıkageldi. Gücü, Doğu'dan elde etmiş olduğu iktisadi artıktır.

9. Bireycilik ve tecimcilik, İberlerin tropik Amerika'da kurdukları plantasyonlarda başlayan tarımsal kapitalizmle daha da gelişip pekişti. Böylece, hintli ve zencilerin geleneksel işbilinçli üretimleri yerini, Batı fabrika ve insanları için geniş çapta üretim yapan iktisadi faaliyetlere bıraktı. Toplumsal ve ekolojik olanı kullanma özgürlüğü, eski toplumsal dirliğin «kültür evini» paramparça etti.

10. Acaba, müslüman İspanya'da bir Mısır örneği dayanışmacı bir «kültür evi» kurarlarken, yani Colon'un Güney Amerika'ya varışından ikiyüz yıl önce, İspanyol sömürgeciliği başlamış olsaydı ne olurdu? El cevap: herhalde, buradaki yerli imparatorluklara kendi bilim ve tekniklerini öğretirlerdi (pek de emin olmadan söyleyelim).

BEŞİNCİ KURAL'a göre eski kültür evi biterken, yeni bir kapitalist kültür evi örgütlenmeye başlamıştır ve böylece Avrupa'nın sömürgeci olan Amerika çevrisi harekete geçmiştir.

11. Önceleri İberler toplumsal ve doğal kaynaklara sahip olarak, Avrupa krallarına tabî bağımlı devlet kurmuşlardır. Sonradan, yüzyıllar boyu süren siyasal ihtilaller İberleri sahneden silmişse de, nüvelerini Avrupalıların oluşturduğu **özgürlük** yandaşları ile Batı kültür evi temelli olarak Latin Amerika'ya yerleşmiştir. Günümüzde, limanları ve üniversiteleri ile Batı piyasası ve evrensel kültürüne kapılanmış olarak kendisini eski ve yeni Avrupa krallarının, şairlerinin ve de ideologlarının varisi saymakta devam etmektedir. Bu olgunun pahası haksız olarak, özgürlük adına toplumsal dirlik ile kozmik (ekolojik) güvenliği feda.

Irksal ve Kültürel Melezleşme

12. Hernekadar kuzeyde anglo-sakson sömürgeciliği beyaz ırkçılığa yolaçmışsa da, bu sömürgeciliğin latin Amerika'da yepyeni hayati ve devrimci bir güç yarattığı söylenebilir. Bu **ırkları birleştiren melezleşmedir.** Melezleşme beyaz, kızılderili ve zenci arasında/içinde ortaya çıkmıştır ve bu üçlü ırk bileşimi bir birlik yaratmıştır. Böylece, Latin-Amerika, Batılı anglo-sakson Amerika'dan kesinlikle ayrılmış olup, gerçekten Doğu ile Batı potası içinde erimiştir.

ALTINCI KURAL olarak Latin Amerika'nın uluslararası kişiliğinin, onun melezliği olduğu söylenebilir.

13. Çağımızda pompaların ve limanların kapitalistleşmesi ile zorlanan milyonlarca insan üretken sistemin dışına itilmektedir. Boliv-yalılar, Paraguaylılar, Uruguaylılar, Şilililer ve Arjantinli kreoller sa-

nayileşmiş Buenos Aires'e doğru gelmekte, Kuzey-batı zencileri Sao-Paulo'nun kahve plantasyonlarına koşmakta ve Orta-Amerikalılar ya da Meksikalılar en yüksek yanki ücreti peşinde koşmaktadırlar.

14. Melez halk farklı ücretlerle bölünmüş olsa bile, yine de kendi indo-afrikalı atalarının örf ve âdetleri ile Kriol halk masal ve efsanelerinin çağrışımını yaptığı toplumsal dirlik duygusu içinde yaşamaktadır. Tarımsal emeğin ve şehir varoşlarının melez amerikalısı bilinç altında yarın kurulabilecek toplumsal ve ekolojik düzenliği bilmektedir. Geçmiş, bireyci amerikalının yeni «kültür evinin» temellerini sağlamca kurmaktadır.

15. Her vakit değilse bile, bazı bölgelerde «caudillolar» iktisadi üretim birimlerine saldırıp, toprağı ve ürünleri üleştirdikleri vakit gerçekten bir **burjuva halk devrimi** yapmaktadırlar. Emek-gücü sahibi melez amerikalı da bu hareketi desteklemektedir. Çünkü bu hareket bin yıllık Doğu'nun toplumsal dirlik ve düzenliğinin Güney Amerika'ya has yeni bir politik şekillendirilmesidir.

YEDİNCİ KURAL da Latin Amerika kültürü'nün, Doğu'nun dirliği ile Batı'nın özgürlüğünün diyalektik bir bütünlüğü oluşudur.

DÜZELTME

Dergimizin 12 (Kış 1980) sayısında Seyfettin GÜRSEL'in «İktisat Teorisi ve Homojen Emek Sorunu» adlı yazısında bazı dizgi yanlışları saptanmıştır. Aşağıda doğruları gösterilmiştir. Özür dileriz.

		YANLIŞ	DOĞRU
s. 31	satır 3	[B]	$[\Theta]$
s. 31	satır 17	$\theta_k > \beta_k$	$\theta_k > \beta_k \, d\Delta$
s. 36	satır 6	q	y
s. 36	satır 12	P	p
s. 37	satır 24	(nxI)	(nx1)
s. 37	satır sonuna	$(1 + e\, d\, \Delta) = 1$	$(1 + e)\ d\Delta = 1$
s. 39	satır 3	A*	A**
s. 39	satır 21	$\dfrac{\Delta D_x}{e\, d\, E_x}$	$\dfrac{\Delta D_x}{d\Delta E_x}$

MAKALELER

Çağlar KEYDER	:	Kriz Üzerine Notlar, 3-43
Nora ŞENİ	:	Ekonomik Kriz ve Yeni Bir Birikim Modeli Senaryosu Üzerine, 44-63
Ayşe TRAK	:	Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi, 64-83
Ergin GÜNÇE	:	Türkiye'de Planlamanın «Dünü-Bugünü-Yarını», 84-97
Mete DURDAĞ	:	1980 Yılı Uygulamasının Işığında İstikrar Programının Genel Bir Değerlendirmesi, 98-124
S. Murat TURA	:	Althusser ve Psikiyatri, 125-136

BELGELER

Nuri BURHAN	:	1. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı İmparatorluğunun Mali ve Siyasal Durumuna İlişkin Bir Belge, 137-149

İLETİŞİ

Halil BERKTAY	:	Gene Köylülük, Gene Köylü'ük, 150-155
Ümit HASSAN	:	«Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik» Üzerine Mektup, 157-163
Eduardo ASTESANO	:	Doğu'dan ve Batı'dan Melezlenmiş Güney Amerika, 164-167

BİRİKİM YAYINLARI

200 Lira